

**G.Bäşimowa, D.Sarygulow, Ö.Ýowjanow,
G.Seyithanowa, A.Arlanowa**

MAGLUMAT HOWPSUZLYGY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2016

UOK 004.056.5

B 57

Bäşimowa G. we başg.

B 57 **Maglumat howpsuzlygy.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.

Maglumat ulgamlary döredilende we işlenilende, olarda kompýuterlere girizilen maglumatlar işlenip taýýarlanylanda, maglumat alyş-çalşygy guralanda, kompýuter torlarynda maglumat we programma üpjünçiligini goramak, howpsuzlygy üpjün etmek işi häzirki zaman kompýuter tehnologiýasynyň has möhüm meseleleriniň biridir.

«Maglumat howpsuzlygynyň» esasy meselesi – kompýuterdäki maglumatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmekligi ösen tehnologiýalaryň, ýagny apparat we programma üpjünçilikleri arkaly amal etmekligi başarmak bolup durýar. Okuw kitaby talyplar hem-de kompýuter bilen gyzyklanyýanlar üçin niýetlenilýär.

TDKP № 127, 2016

KBK32.81 Ýa 73

© Bäşimowa G. we başg., 2016

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Häzirki wagtda öndebaryjy tehnologiýalardan, tehnikalardan düýpli baş çykarýan türkmen alymlarynyň täze bir nesli kemala gelýär. Dünýä ylmynda gazanylan in täze tehnikalar, tehnologiýalar önümçilige, ylma, bilime ornaşdyrylýar.¹

GIRIŞ

Jemgyýetiň ösüşiniň häzirki zaman tapgyry, gün-günden artyp barýan, maglumatlary ýygnamaklygy, döretmekligi, ýaýratmaklygy we ulanmaklygy amala aşyran maglumat infrastrukturalarynyň we subýektleriň toplumyny emele getirýän maglumat gatnaşyklary bilen häsiýetlendirilýär. Maglumat gurşawy jemgyýetiň ýaşayşynyň ulgam faktory bolup, syýasy, ykdysady, goranmak we howpsuzlygyň beýleki düzüm böleklerine has ıçgin täsir edýär. Köpçülikleýin kompýuterleşdirmek, in täze maglumat tehnologiýalaryny ornaşdyrmak we ösdürmek babatda, şeýle hem bilimde, ylmyda, söwdada, senagat önümçiliginde we beýleki gurşawlarda uly sepgitlere ýetildi.

Il-ýurt bähbitli alnyp barylýan syýasatyň esasynda-da maglumat tehnologiýalary we serişdeleri jemgyýetiň durmuş işjeňliginiň ähli gurşawlaryna giňden ornaşdyrylýar. Maglumatlaşdyрма prosesinde önümçilik usullarynyň, adamlaryň dünýägaraýşynyň düýpli özgermeleri bolup geçýär.

Häzirki wagtda maglumat diňe bir gymmat önüm bolmak bilen çäklenmän, eýsem-de esasy strategiki resurs bolup hem durýar. Döwletleriň infrastrukturasyny çäkleýin we sebitleýin telekommuni-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. Aşgabat. 2009 ý.*

kasion we kompýuter torlary, paýlanylan maglumatlar bazalary we bilimler emele getirýärler.

Jemgyýetçilik önümçiliginiň täze pudagy emele gelýär, bu pudak maglumatlary döretmek, ýaýratmak, işläp taýýarlamak we ulanmak (sarp etmek) serişdelerini we proseslerini gurşap alýar. Belli bolşy ýaly, maglumat täze, döwrebap maglumat siwilizasiýasyny ösdürmek eýýamyna ädim äden adamzadyň global tükeniksiz çeşmesine öwrüldi. Şonuň üçin hem şu maglumatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi häzirki zaman maglumat ulgamlarynyň esasy we wajyp meseleleriniň biri bolup çykyş edýär.

«Ykdysadyýetde we dolandyryşda maglumat ulgamlary», «Halkara maglumat işewürligi» we «Awtomatlaşdyrylan ulgamlaryň we kompýuter tehnikasynyň programma üpjünçiligi» hünärlerinde okayan talyplar üçin bolsa, täze kompýuter tehnologiýalaryndan, maglumatlaryň howpsuzlygyny we goragyny üpjün etmekden oňat baş çykarýan hünärmen bolup ýetişmeklerinde bu dersi giňişleýin öwrenmek örän zerurdyr.

Maglumat howpsuzlygy dersiniň maksady – her bir hünärmeniň öz işine degişli bolan maglumatlaryny goramak we olaryň howpsuzlygyny üpjün etmek maksady bilen, häzirki zaman maglumatlaryň gorag serişdelerini we usullaryny wagtly-wagtynda özleşdirmekden, olary üstünlikli amala aşyrmakdan ybaratdyr.

I BAP. JEMGYÝETIŇ DURMUŞ IŞJEŇLIGINIŇ WE ONUŇ DÜZÜMINIŇ MAGLUMAT HOWPSUZLYGYNÝ ÜPJÜN ETMEGIŇ USULYÝET ESASLARY

1.1. MAGLUMAT HOWPSUZLYGY DERSINIŇ PREDMETI WE MESELELERI. HOWPLARYŇ HAS GIŇDEN ÝAÝRAN GÖRNÜŞLERI

1.1.1. Maglumat howpsuzlygy dersiniň predmeti we meseleleri

Maglumata aýratyn bir özbaşdak önüm hökmünde seretmek pikirini, maglumaty dolandyryş we ösüş proseslerine gönüden-göni degişli bolandygyny we onuň islendik ulgamyň durnuklylygyny üpjün edýänligini subut eden kibernetika ylmy bilen bilelikde döreýär.

Iş ýüzünde sosial, tehniki we guramaçylyk-tehniki ulgamlaryň bir-biri bilen, daşky gurşaw bilen özara gatnaşykda döredilýän, ulanylyan we saklanylyan maglumaty şertli iki topara bölüp bolar: içki we daşky maglumat.

Içki maglumat – bu düzümläýin ýa-da özgerme maglumat. Içki düzümläýin maglumat ulgamyň özi bilen döredilýär, ulanylýar we ýaýradylýar. Ony diňe içki ulanylyş üçin, diýmek, elementler we bölek ulgamlary dolandyrmak üçin, esasy we kömekçi önümçilik proseslerini üpjün etmek üçin peýdalanylýar. Bu maglumatlar daşky gurşawa we daşky gurşaw boýunça geçirmek üçin niýetlenilmedik maglumat massiwlerde, resminamalarda we faýllarda saklanylýarlar.

Daşky maglumat – daşky gurşawy emele getirýän beýleki ulgamlarda aýlanyp durýar. Daşky gurşaw bilen maglumat alyş-çalşygy prosesinde ulgamyň işinde esasy önüm bolup çykyş edýän maglumatlar we ulgamyň ýagdaýy baradaky barlag maglumatlar (maliýe, hasabat, meýilleşdiriş we ş.m.), ulgamyň iş şertlerini düzgünleşdirýän hukuk

we normatiw maglumatlar, mahabatlandyrma we beýleki maglumatlar gatnaşyp biler. Käbir ýagdaýlarda daşky maglumata bikanun ýaýran içki maglumatlary hem degişli bolup biler.

Häzirki wagtda maglumat düşünjesi giňden düşündirilýär. Maglumat nazaryýetiniň usulyýet meseleleriniň çözülmeginde öňe gi-dişlige garamazdan, maglumat howpsuzlygynyň meseleleriniň çö-züwlerini tapmakda zerur bolan maglumat gymmatlylygy we bahasy, elýeterlilik we goraglylygy ýaly meseleler häzirki wagta çenli ýeter-lik derejede beýan edilmedi.

Mälim bolşy ýaly, maglumat howpsuzlygy diýlende, köpçülik-leýin habar beriş serişdelerinde berilýän habarlar, ýygnaklardaky çykyşlar ýaly, beýleki usullar arkaly berilýän maglumatlaryň her bir adam üçin elýeterli bolmagynyň, maglumatlaryň diňe hakykata esaslanmagynyň, tarapgöylük nukdaýnazardan arassalygynyň üpjün edilmegine düşünilýär. Giň manyda düşünilende bolsa, maglumat howpsuzlygy döwletiň maglumat alyş-çalyş ulgamynyň islendik zy-ýanly täsirlerden goraglylygynyň, şonuň ýaly-da her bir adamyň urşa, milletparazlyga, bidüzgünçilige, ýagny jemgyýete garşy islendik he-rekete çagyrylyşlary özlerinde jemleýän zyýanly maglumatlardan go-raglylygynyň üpjün edilmegini aňladýar.

Maglumat ulgamlary döredilende we işlenende, olarda kompýu-terlere girizilen maglumatlar işlenip taýýarlanylanda, maglumat alyş-çalyşygy guralanda, kompýuter torlarynda maglumat we prog-ramma üpjünçiligi goramak, howpsuzlygy üpjün etmek işi häzirki zaman kompýuter tehnologiýalarynyň möhüm meseleleriniň biridir.

Kompýuterdäki maglumatlaryň goragy şu günki günde örän wa-jyp meseleleriň biri bolup durýar. Sebäbi ylmyň we tehnikanyň ösme-gi sebäpli, Internet ulgamynda giň köpçülikleýin peýdalanylýandygy üçin maglumat iň bir gymmatly serişde bolup çykyş edýär.

Maglumat howpsuzlygy atly dersniň esasy meselesi – kompýu-terdäki maglumatlaryň howpsuzlygyny tehnologiýalaryň we prog-rammalaryň üsti bilen amal etmegi başarmak bolup durýar. Bu dersniň esasy maksady – talyplara kompýuterdäki maglumatlaryň goraglyly-gyny, şeýle hem maglumatlaryň alyş-çalyşygy guralanda maglumat akymalaryň seljerilip kabul edilmegini üpjün etmek endiklerini öwret-mekden ybaratdyr.

1.1.2. Maglumat howpsuzlygyň görkezijileri we usullary

Maglumat howpsuzlygy diýip, maglumatlaryň we maglumat gurşawynyň tötänleýin ýa-da bilkastlaýyn täsir edişlerden goraglylyk ýagdaýyna düşünilýär.

Maglumat goragy – bu maglumatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin ugrukdyrylan çäreleriň toplumydyr.

Howp – maglumatlaryň howpsuzlygyny bozmak mümkinçiligi. Howp salmaga synanyşmaga **hüjüm etmek**, synanyşyana bolsa zyýan ýetiriji diýilýär.

Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň umumy usullary hukuk, guramaçylyk – tehniki we ykdysady usullara bölünýär.

Maglumat howpsuzlygynyň **hukuk usuly** – bu maglumat gurşawyndaky gatnaşyklary, tertipleýin normatiw-hukuk namalaryň, maglumat howpsuzlygyny üpjün edýän soraglar boýunça normatiw-usuly resminamalaryň döredilmegidir.

Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň garaşsyz **tehniki usuly** – bu maglumat howpsuzlygy ulgamynyň döredilmegi we kämilleşdirilmegidir.

Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň **ykdysady usuly**:

- ♦ Maglumat bilen üpjün edýän programmany işläp düzmek we ony maliýeleşdirmegiň tertibini kesgitlemek.
- ♦ Fiziki we ýuridiki taraplaryň maglumat töwekgelçiligini ätiýaçlandyrmak ulgamyny döretmek, maglumatlary gaýtadan işlemek hadysasynyň goraglylygynyň guramaçylyk, tehniki we hukuk usullaryny durmuşa geçirmek bilen bagly maliýe işleriň ulgamyny kämilleşdirmek.

Köplenç howp maglumat ulgamlaryň goragynda gowşak ýerleriň (mysal üçin, kesekilere wajyp enjamlaryna elýeterlik mümkinçiligi ýa-da programma üpjünçiliginde ýalňyşlyklar) barlygynyň netijesi bolup durýar.

Maglumat ulgamynyň gowşak ýerlerini ulanmak mümkinçiliginden, bu meseläni aradan aýyrmak pursadyna çenli wagt aralygyna şol gowşak ýeri bilen baglanyşykly **howplulyk aralygy** diýilýär. Eger

howplulyk aralygy bar bolsa, onda maglumat ulgamyna hüjümleriň üstünlikli amala aşyrylmagy mümkin.

Gowşak ýerleriniň köpüsi üçin howplulyk aralygy köp wagtyň dowamynda (birnäçe gün, hepde) bolup biler.

Hüjüm etmegiň in howply usuly bolup hüjüm edilýän ulgamyna zyýan ýetiriji programma üpjünçiligini ornaşdyrmak çykyş edýär.

Has zyýanly we köp duş gelyän howplary bolup edaralaryň ulanyjylarynyň, operatorlaryň, administratorlaryň we beýleki maglumat ulgamyna hyzmat edýän adamlaryň tötänden bolan ýalňyşlyklary çykyş edýär. Şeýle ýalňyşlyklar hem käwagt howp (maglumatlaryň nädogry girizilişi ýa-da ulgamyň işiniň heläkçiligine getirýän programma ýalňyşlygy) bolup durýar. Käwagt hut şular ýaly ýalňyşlyklar ulgamyň gowşak ýerlerini döredip, zyýan ýetirijiler üçin ulgama hüjüm etmeklige başlangyç howpy döredýär.

1.1.3. Howplaryň has giňden ýaýran görnüşleri

Howplaryň ugry boýunça olary aşakdaky toparlara bölüp bolýar:

- ◆ Ulanyjylaryň boýun gaçyrmagy;
- ◆ Maglumat ulgamynyň içki bozulmalary;
- ◆ Goldaýan infrastrukturanyň bozulmagy.

Adaty ýagdaýda ulanyjylara degişli bolan howplaryň aşakdaky ýaly ýüze çykmalary bolup biler:

- ◆ Maglumat ulgamy bilen işlemeklikden boýun gaçyrmak;
- ◆ Degişli taýýarlygyň ýoklugy sebäpli, ulgam bilen işlemekligiň mümkin dälidigi;
- ◆ Tehniki goldawyň ýoklugy sebäpli, ulgam bilen işlemekligiň mümkin dälidigi.

Içki bozulmalaryň esasy sebäpleri bolup aşakdakylar çykyş edýärler:

- ◆ Bellenen iş düzgünlerinden çykmak;
- ◆ Ulanyjylaryň ýa-da hyzmat ediş işgärleriniň tötänleýin ýa-da öňünden taýynlanan hereketleriniň netijesinde ulgamyň işleýiş düzgüninden çykarylmagy;

- ◆ Ulgamyň sazlanmalarynda goýberilen ýalňyşlar;
- ◆ Programma we apparat üpjünçiliginiň bozulmagy;
- ◆ Maglumatlaryň bozulmagy;
- ◆ Apparaturnyň bozulmagy ýa-da döwürmegi.

Goldanýan infrastruktura netijesinde howplaryň aşakdaky ýaly görnüşleri ýüze çykyp bilýär:

- ◆ Aragatnaşyk, elektroenergiýanyň, suw üpjünçilik, ýylylyk, kondisionirleme ulgamlarynyň işiniň bozulmagy;
- ◆ Jaýlaryň ýykylmagy ýa-da zaýalanmagy;
- ◆ Hyzmat ediş işgärleriniň ýa-da ulanyjylaryň öz işlerini we borçlaryny ýerine ýetirmezlikleri ýa-da islemezlilikleri.

Şeýle-de öň işläň ýa-da işläp ýören «nägile» işgärler diýilýänler hem örän howply. Düzgün bolşy ýaly, olar «öýkelediji» – edaralara zyýan ýetirmeklige ymtylýarlar. Mysal üçin:

- ◆ Enjamlary bozmak;
- ◆ Öz wagtynda programmalara ýa-da maglumatlara zyýan ýetirjek serişdeleri (logiki bombany) ornaşdyrmak;
- ◆ Maglumatlary ýok etmek.

Öň işläň ýa-da işläp ýören «nägile» işgärler edaradaky ähli düzgünler bilen tanyş bolup, az-owlak zyýany ýetirip bilýärler. İşgär işden çykarylanda onuň maglumat resurslaryna bolan elýeterlilik hukuklaryny ýatyrmaklygy ýatdan çykarmaly däl.

Howplaryň has giňden ýaýran görnüşleri. Howplaryň has giňden ýaýran görnüşlerine ***zyýan ýetiriji programma üpjünçiligi, bütewiligiň esasy howplary we gizlinligiň esasy howplary*** degişlidir.

Zyýan ýetiriji programma üpjünçiligi. Hujumleriň in howply usullarynyň biri bolup hujum edilýän ulgamlara zyýan ýetiriji programma üpjünçiligini ornaşdyrmak çykyş edýär. Zyýan ýetiriji programma üpjünçiliginiň aşakdaky ýaly çäklerini bellemek bolar:

- ◆ Zyýan ýetiriji funksiýa;
- ◆ Ýaýramak usuly;
- ◆ Daşky görnüşi.

Programma üpjünçiliginiň zyýan ýetiriji funksiýasyna «bomba» diýilýär. Umuman, zyýan ýetiriji funksiýalaryň gerimi çäklendirilmedik, sebäbi beýleki programmalar ýaly, «bomba» islendik derejede çylşyrymly logika eýe bolup biler. Ýöne adaty ýagdaýda «bombalar» aşakdakylar üçin niýetlenendir:

- ◆ Beýleki zyýan ýetiriji programma üpjünçiligine ornaşmak;
- ◆ Hujum edilýän ulgamynyň dolanyşygyny ele almak;
- ◆ Resurslaryň agressiw peýdalanmagy;
- ◆ Programmanyň ýa-da maglumatlaryň üýtgedilmegi we ýok edilmegi.

Ýaýramak mehanizmi boýunça wiruslary (*beýleki programmalara girip, ornaşyp ýaýramak mümkinçiligine eýe bolan programma kody*) we «gurçuklary» (*öz nusgalaryny özbaşdak (beýleki programmalara girip ornaşyp) ýaýratmak we olary işe goýbermek mümkinçiligine eýe bolan programma kody*) tapawutlandyrýarlar.

Funksional gerekli programma görnüşinde getirilýän zyýan ýetiriji koda **troýan** diýilýär.

Programma wirusy – bu awtomatlaşdyrylan ulgamlarda saklanýan maglumatlary we/ýa-da programma üpjünçiligini üýtgetmek maksady bilen, döredilen we awtomatlaşdyrylan ulgamlarda ýa-da telekommunikasion torlarda özbaşdak döremek hem birugsat ýaýramak häsiýetine eýe bolan ýerine ýetiriji programma kody.

Zyýan ýetiriji programma üpjünçiligi üçin howp aralygy «bombalaryň», wiruslaryň we/ýa-da «gurçuklaryň» täze görnüşi döredilende emele gelýär we antiwirus programmalaryň wiruslar bazasynyň täzelenmegi netijesinde ýok edilýär.

Bütewüligiň esasy howplary. Zyýany boýunça ikinji ýerde (tötänden bolan ýalňyşlyklardan soň) ogurlyk we galplyk durýar. Köplenç beýle ýagdaýlarda edaralaryň öz işgärleri günäkär bolýar, sebäbi hut şolar ulgamlaryň işleýiş düzgünleri bilen tanyş bolup, onuň gorag serişdeleri barada bilýärler.

Bütewüligi bozmak maksady bilen, zyýan ýetiriji nädogry maglumatlary girizip ýa-da maglumatlary üýtgedip bilýär. Bütewiligi bozmak nukdaýnazaryndan diňe maglumatlar däl-de, eýsem program-

malar hem örän gowşak goralandyr. Mysal üçin, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, zyýan ýetiriji programmany ornaşdyrmak.

Gizlinligiň esasy howplary. Gizlin maglumatlary predmet we gulluk maglumatlara bölmek bolar. Gulluk maglumatlar (mysal üçin, ulanyjynyň parollary) maglumat ulgamynyň bellibir predmetine degişli bolmaýar we olaryň tehniki ähmiýeti bolýar. Bu maglumatlaryň bilinmegi örän howply bolup durýar, sebäbi onuň netijesinde ähli maglumatlar keseki adamlar üçin elýeterli bolar.

1.2. JEMGYÝETÇILIK IŞINIŇ MAGLUMAT HOWPSUZLYGY BARADAKY MESELELERINIŇ ÇÖZÜLIŞINI ÜPJÜN ETMEGIŇ HÄZIRKI ZAMAN ÇEMELEŞMELERI

Maglumat gurşawy bu günki gün jemgyýetiň ähli gurşawlary üçin ulgam emele getiriji faktor bolup çykyş edýär. Bir tarapdan, ykdysady, gorag, sosial, syýasy we milli howpsuzlygyň beýleki düzüjileriniň ýagdaýyny mese-mälim kesgitleýär hem-de dürli jemgyýetçilik gurluşyň we institutlaryň howpsuzlygyna täsir edýär. Beýleki tarapdan, maglumat howpsuzlygy howpsuzlygyň özbaşdak bölegi, ähmiýeti (roly) we alamaty hökmünde çykyş edýär, bu bolsa ýyl-ýyldan gysarnyksyz ösýär. Maglumat howpsuzlygyň aýratyn roly bu gün siwilizasiýanyň durmuş-ykdysady ösüşi üçin häsiýetli bolan global prosesler bilen düşündirilýär. Ykdysadyýetde we tehnologiiki gatnaşyklarda öňdebaryjy, ösen ýurtlar postindustrial jemgyýetiň tapgyryna girdiler, olarda esasy öndüriji güýçler önümleri we energiýany işläp taýýarlamak bilen bir hatarda adamlaryň durmuşynyň we işiniň ähli sferalarynda maglumat prosesleri bilen hem meşguldylrlar.

Jemgyýetiň peýdalanýan maglumat resurslarynyň göwrümleriniň mukdar taýdan üýtgemegi olaryň hil taýdan rolunyň (ähmiýetiniň) üýtgemegine (transformasiýasyna) getirdi. Entäk 1970-nji ýyllarda Amerikanyň Ylymlar akademiýasynyň Prezidenti F.Handler ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň hakyky resurslaryň esasynda däl-de, akylyň we ylmy bilimleri ulanmagyň esasynda esaslandyrylandygyny bellidi.

XX asyryň ahylarynyň we XXI asyryň başlarynyň esasy global meseleleriniň biri – durmuş işjeňliginiň howpsuzlygydyr. Jemgyýetçilik pikirlerine ýaýradylan ideýalar we pikirler, hereket edýän kanunlar we kadalaşdyryjy namalar howpsuzlygyň birnäçe iri düzümläýin görnüşlerini (ugurlaryny) tapawutlandyrýarlar. Köplenç harby ýa-da goranyş, ykdysady, durmuş-syýasy, ekologiki maglumat howpsuzlygy ara alnyp maslahatlaşylýar, soňky ýyllarda bolsa tehniki howpsuzlyk hem göz önünde tutulýar.

Häzirki wagtda maglumat diňe bir möhüm we örän gymmat önüm bolmak bilen çäklenmän, eýsem-de esasy strategiki resurs bolup durýar. Döwletleriň infrastrukturasyny territorial we sebitleýin telekommunikasion we kompýuter torlary, paýlanylan maglumatlar bazalary we bilimler emele getirýär. Jemgyýetçilik önümçiliginiň täze pudagy emele gelýär, bu pudak maglumatlary döretmek, ýaýratmak, işläp taýýarlamak we ulanmak (sarp etmek) serişdelerini we proseslerini gurşap alýar. Mundan başga-da, maglumat tehnologiýalary we serişdeleri jemgyýetiň durmuş işjeňliginiň ähli gurşawlaryna giňden ornaşdyrylýar. Informatizasiýalaşdyrma prosesinde önümçilik usullarynyň, adamlaryň dünýägaraýşynyň, durmuşyň özüniň stiliň we häsiýetiniň we ş.m. düýpli üýtgemeleri bolup geçýär. Maglumaty sarp etmekde (ulanmakda) köp ýurtlarda ilatyň 100%-i diýen ýaly gatnaşýar. Bu bolsa maglumatyň köpçülikleýin önümçiligiň we ählumumy sarp edişiň önümi bolanlygyndan habar berýär.

Informatizasiýa (maglumatlaşdyrma) ulgamynda progres (ösüş) kanunalaýyk täze düşüňjeleriň, munuň bilen birlikde, täze adalgalaryň ýüze çykmagyna getirdi. Häzir diňe bir maglumat barada däl, eýsem maglumat resurslary (adamzadyň, ilatyň, ýurduň we sebitiň, ykdysadyýetiň pudaklarynyň ýa-da bilimleriň, firmalaryň, kärhanalaryň), maglumat giňişligi, maglumat gurşawy ýa-da maglumat akymalaryň aýlanýan gurşawy barada gürrüň edýärler. Şeýle-de, «*maglumat göreşi*» we «*maglumat ýaragy*», «*maglumat howpsuzlygy*», «*maglumatlary goramak*» we «*maglumatlardan gorag*», «*maglumat taýdan garşy göreşmek*» we «*maglumat garakçylygy (terrorizmi)*», «*maglumat diwersiýasy*» ýaly düşüňjeler peýda boldy we giňişleýin ara alnyp maslahatlaşylýar.

Garşydaşyň (döwletiň, bäsdeşiň, maglumatyň eýesiniň) maglumat resurslaryny rugsatsyz (sanksiýasyz) ýa-da bikanun almaklyk maglumat şpionažynyň (içalylygynyň) tehnologiýalarynyň biri bolup durýar.

Maglumat howpsuzlygynda beýleki bir howp – bu garşydaşyň ýa-da bäsdeşiň maglumat resurslaryny bozmak, ýa-da bidüzgünçilik etmek maksady bilen, maglumatlaryň özara hereketidir. Bu ýalan maglumat (dezinformasiýa), maglumat terrorizmi we maglumat diwersiýasydyr. Maglumat serişdeleriniň häzirki zaman ösen derejesinde şeýle täsirlər köp usullar arkaly amala aşyrylyp bilner hem-de gymmatly maglumatlaryň bozulmagyna (ýitmegine) ýa-da onuň ýoýulmagyna (üýtgedilmegine) getirýär ýa-da bidüzgünçilik etmek, ýalňyşdyrmak, şeýle-de nädogry çözgütleri kabul etmek üçin şertleri döretmek maksady bilen, ýalan maglumatlaryň ornaşdyrylmagyna getirýär.

Maglumat howpsuzlygy maglumat göreşiniň wajyp we aýrylmaz bölegidir, ony «maglumat ýaragyny» ulanmak bilen maglumat giňişliginde howpa garşy göreş hökmünde seretmek bolar, ol öz gezeğinde, degişli obýekte (adamlara, dolandyryş we aragatnaşyk ulgamlaryna, maglumatlary saklamak we işläp taýýarlamak serişdelerine we ş.m.) maglumat taýdan täsir ediş serişdesi bolup çykyş edýär. Abzallaşdyrmagyň (ýaraglandyrmagyň) adaty serişdelerinden, şol sanda ýadro ýaragyndan tapawutlylykda, «maglumat ýaragy» käbir häzirki zaman şertlerinde has güýçli täsir ediji bolup biler.

Belli bolşy ýaly, ösen döwletiň ykdysady esasyny maglumat resurslary düzýär. *Milli maglumat resurslary* düşüňjesi bu günki günde täze ykdysady kategoriýanyň ýerine dalaş edýär. Emma **maglumat resurslary** – bu ýurduň ilatynyň zähmete ukyply işjeň we has kwalifikasiirlenen böleginiň intellektual işiniň gönüden-göni önümidir. Islendik gurluşyň (döwletiň, firmanyň) maglumat resurslaryna ýetirilen zyýan, gönüden-göni ykdysady howpsuzlygynyň bähbitlerine täsir edýär.

Döwletiň işjeňliginiň maglumat howpsuzlygynyň tehnologiýa bölümüne diňe bir tehniki serişdeler we maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň tehnologiýalary degişli bolmak bilen çäklenmän, eýsem döwletiň iri durmuş taýdan wajyp obýektlerine (energoulgamlarynda we ulag ulgamlarynda, esasy senagat önümçiliklerine we başg.) olaryň ornaşdyrylmagy-da degişlidir.

Maglumat howpsuzlygynyň tehniki üpjünçilik meseleleriniň üstünlikli çözülmegi, döwletiň maglumat howpsuzlygynyň tutuş ulgamyň durnukly we ygtybarly hereket etmeginiň esasy bolup durýar.

Islendik häzirki zaman gurluşlary (strukturalary) we ulgamlary (esasanam, islendik guramaçylyk formalý we hususlaşdyrylan kärhanalary) döretmek we olaryň hereket etmegini guramak, ilkinji nobatda, daşky gurşaw bilen olaryň maglumat taýdan özara hereketiniň üpjün edilmegini talap edýär.

1.3. MAGLUMAT TAÝDAN GÖREŞMEGIŇ USULÝÝETI

1.3.1. Geosyýasy maglumat göreşiniň maksatlary, meseleleri, alamatlary we mazmuny

Geosyýasy maglumat göreşiniň maksady – maglumat agres-siýasyna (çozuşyna) garşy durma we oňa garşy hereketdir.

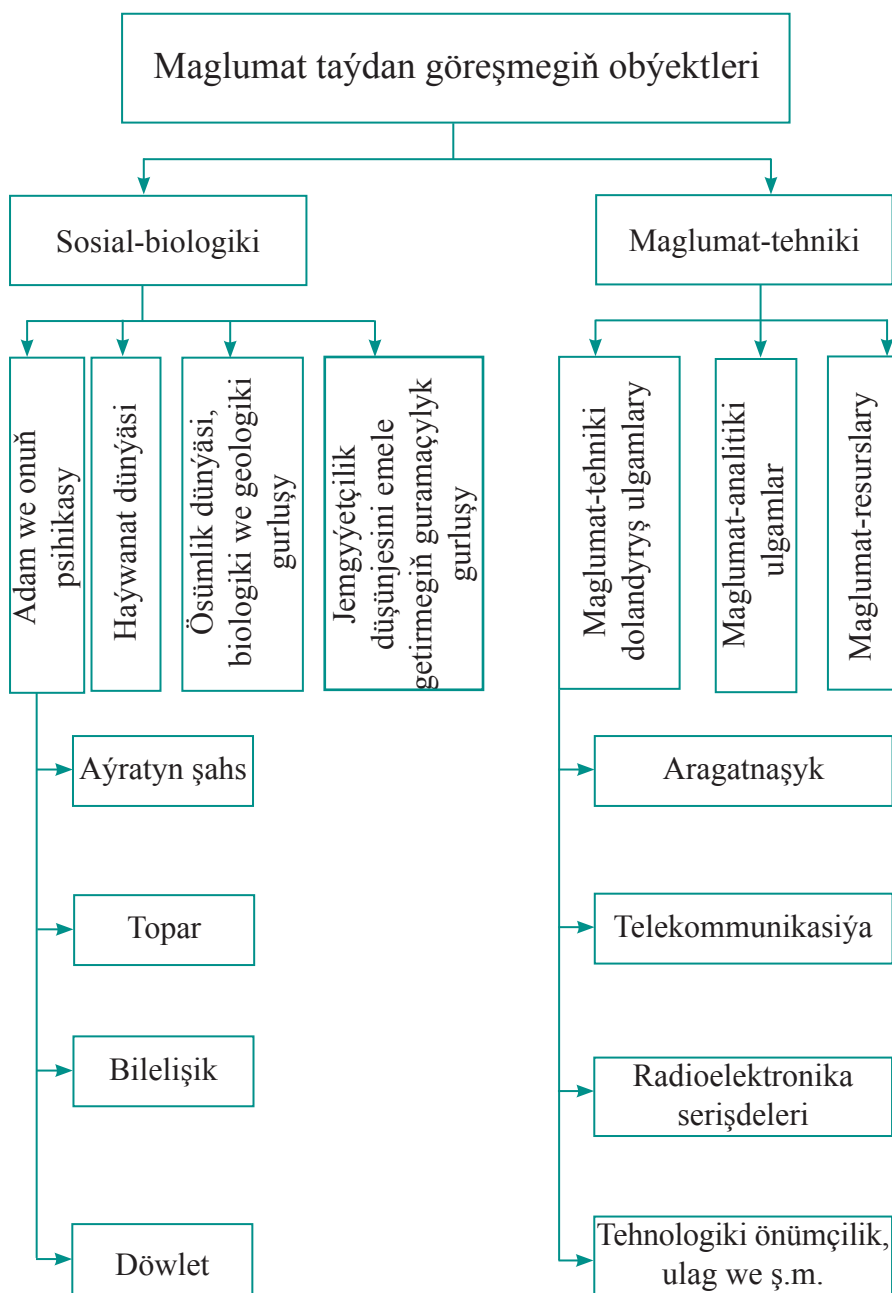
Maglumat göreşi (syýasy gurşawda) 3 sany düzüm bölekleri öz içine alýar:

- 1) strategiki syýasy seljeriş;
- 2) maglumat taýdan täsir ediş;
- 3) maglumat taýdan garşy hereket.

Şunuň bilen birlikde maglumat göreşiniň alnyp barylmany aşak-daky derejeler boýunça amala aşyrylýar:

- strategiki;
- operatiw;
- taktiki.

Maglumat göreşiniň iki görnüşini tapawutlandyrmak bolar: **maglumat-psihologiki we maglumat-tehniki**. Bu görnüşler sosial-biologiki we tehniki obýektlere täsir edýärler (*1.1-nji surat*).

1.1-nji surat. Maglumat taýdan göreş obýektleriniň toparlara bölünişi

Maglumat geosyýasy göreşiň strategiki derejesinde, esasanam, döwlet häkimiýetiniň ýokarky organlary hereket etmelidir, ýörite gulluklar operatiw we taktiki derejelerde hereket etmelidir.

Täsir ediş – nämendir bir zady gazanmak, nämendir bir zada ynan-dyrmak maksady bilen, kimdir birine gönükdirilen hereketdir.

Maglumat göreşini alyp barmakda täsir ediş obýektleri hökmün-de şular bolup biler: adamlaryň psihikasy, dürli masştably we niýetlenişi boýunça maglumat-tehniki ulgamlar, maglumat resurslaryny emele ge-tiriş, ýaýradýş we ulanyş ulgamlary, jemgyýetçilik aňýetini täzeden emele getirmek ulgamy (wagyz-nesihat we köpçülikleýin maglumat se-rişdeleriniň kömegi bilen), çözgütleri kabul etmek ulgamy we ş.m.

Täsir ediş obýektleri tehniki (esasanam, olar maglumat-tehniki göreş gurşawyndadyr) we sosial-biologiki (maglumat-psihologiki gö-reşiň barşynda olara aýratyn üns berilýär) görnüşlere bölmek bolar. Tehniki obýektler hökmünde döwletiň dolandyryş we aragatnaşyk ul-gamlary, maliýe-ykdysady işi we ş.m. çykyş edip biler. Eger sosial-bi-ologiki obýektler barada gürrüň edilse, onda olara aýry indiwidleri, sosial toparlary, jemgyýeti, döwleti, dünýä jemgyýetçiligini, geologi-ki düzümi we ş.m. degişli etmek bolar.

Maglumat-psihologiki täsir ediş (MPTE) özboluşyna maksada gönükdirilen önümçilik hem-de ýörite maglumatlaryň ýaýradylýşy hökmünde çykyş edýär; ol jemgyýetiň maglumat-psihologiki gur-şawynyň funksionirlenmegine we ösüşine gönüden-göni täsir edýär (položitel we otrisatel).

Maglumat ýaragy – bu maglumat göreşi üçin niýetlenen usullar-dyr, gurluşlardyr we serişdelerdir.

Şeýle ýagdaýlarda, haçan-da maglumat ýaragy göni ýa-da şonuň kömegi bilen adamyň psihikasyna (ýa-da sosial topara) garşy ula-nylsa, onda gürrüň maglumat-psihologiki göreş hakynda gitmelidir. 1.1-nji suratda görkezilişi ýaly, bu ýerde täsir edişiň diňe üç obýektini bellemek bolar, olaryň her biri maglumat göreşiniň bellibir görnüşine, şol sanda maglumat-tehniki ulgamlary, maglumat-analitiki ulgamlary we maglumat resurslary degişlidir.

Maglumat howpunyň çeşmeleri hakyky (tebigy) we bilkastlaýyn bolup bilýärler.

Maglumat göreşi, maglumat urşy ýaly, üç sany düzüm bölekleri öz içine alýar:

- 1) strategiki, syýasy we sosial-ykdysady seljerişi;
- 2) maglumat taýdan täsir edişi;
- 3) maglumat taýdan garşy göreşi.

Syýasy we sosial-ykdysady gurşawlarda maglumat taýdan garşy göreş nazaryýetine seretmek bilen, onuň strategiki, operatiw we taktiki derejelerde bolup geçýändigini göz önünde tutmalydyr.

Infologema – bu ýalan, ýoýulan (üýtgedilen) ýa-da doly däl maglumatdyr. Infologemalar oýlanyşykly (bilkastlaýyn), maksada gönükdirilen manipulýatiw («*manipulýasiýa*» – *adamyň hereketine we pikirlerine gözegçiligi gazanmak, «ele almak»*) täsir edişiň ýa-da seýrek ýagdaýlarda – oýlanyşyksyz ýalňyşlyklaryň netijesi hökmünde peýda bolýarlar. Infologemalar giňişleýin öz-özünden döremeklige, öz-özünden köpelmeklige ukyplydyr.

Maglumat urşunyň professionalynyň maksady – garşydaşynyň infologemasyny wagtynda duýmagyndan we oňa öz wagtynda jogap bermekden ybaratdyr. Infologemalaryň çykarylyşy (önümçiligi) hemişe destruktiv häsiýete eýedir.

1.3.2. Maglumat-manipulýatiw tehnologiýalar

Ulanylýan manipulýatiw usullar, olaryň wariantlary we görnüşiniň özgermegi örän dürli-dürlüdürler.

Manipulýatiw täsir ediş ulgamynyň tehnologiiki elementleriniň «ýadrosyny» kesgitlemek üçin toplumlaýyn kriteriý (ölçeg) ulanylýar, bu ölçeg bolsa üç sany esasy faktorlaryň utgaşmagynyň hasabynda esaslandyrylandyr:

- ♦ dürli manipulýatiw tehnologiýalarda usullary ulanmagyň ýygyllyklary;
- ♦ dürli görnüşli maglumat-kommunikatiw ýagdaýlarda olaryň ulanylmagynyň ýaýrawy (giňişligi);
- ♦ adama manipulýatiw täsir edişi ýokarlandyrmak bilen baglanyşykly hereketlilikiniň derejesi.

XXI asyryň tehniki gazananlary köpçülikleýin maglumat serişdelerine ýokary hilli täze mümkinçilikleri berdi, ýagny kuwwatly

maglumat ekspansiýasyna (*ekspansiýa – bir zady başlangyç ýagdaýyndakysyndan ýaýbaňlandyrmaklyk, ýaýratmaklyk*) öwürdi. Köpçülikleýin maglumat serişdelerinde asyl nusgadaky plýuralizm (*plýuralizm – dünýäniň bütewiligini inkär edýän we dünýäniň esasy ruhy mazmundan ybarat diýip tassyklaýan galp taglymat*), hususy we döwlet kompaniýalarynyň maglumat serişdelerine giň köpçüligiň täsir edişi ýaly, seýrek hadysadyr. Munuň bilen birlikde dünýä ýaýbaňlanýan kabel we hemra aragatnaşygynyň bütindünýä torlarynyň tagallasy bilen maglumatlary ýaýratmak pudagynda nobatdaky böwsülmäniň bosagasynda durýar, bu pudak öz gezeginde maglumat-psihologiki täsir edişiň täze tehnologiýalarynyň ýüze çykmagyna ýardam edýär.

1.3.3. Internetde maglumat taýdan garşy göreş tehnologiýalary we olaryň seljerilişi

Internetiň esasy häsiýeti – global maglumat giňişligine pozitiw maglumatlar (habarlar) ýaly, negatiw habarlary (eger saýt daşary ýurtlarda hasaba alnan ýagdaýynda – çeşmelere we gyzyklanýan taraplara bildirilmezden maglumatlaryň berilmegi) çalt girizmek-oklamak mümkinçiligidir.

Häzirki zaman Internet ulgamy diýlende, tehniki oýlap tapyjylyk diýip däl-de, kompýuter torlaryny dürli güýçli depgin bilen peýdalanylýan adamlaryň bileleşigi, topary hökmünde düşünmelidir.

Internet tor serwisiniň başlangyç 2 sany görnüşinden başlady we öz adeptleriniň (*adept – haýsy hem bolsa bir taglymata eýeri*) durmuşyna ornaşdy, bu görnüşleri bolsa, adamlaryň bir wagtda habarlaşmagynyň bir bütewi gurşawynda bolmagyny talap etmeýän, habarlaşmagyň asinhron görnüşlerine degişli etmek bolar. Bu, ilkinji nobatda, elektron poçta alyş-çalşygydyr (e-mail).

Internetiň funksiýalary (wezipeleri) kommunikasiýa bilen çäklenmeýär. Has giň (akyl ýetiriş) funksiýalarynyň biri – saýtlarda we WWW sahypalarda maglumat materiallaryny ýerleşdirmekdir, şeýle-de maglumatlaryň gözlegidir. Has giň maglumat massiwleri tekst (ýazgy) materiallary bilen birlikde maglumatlaryň şekillerini we ses göterijilerini öz içine alýarlar.

Internetiň ulanylmagy, *birinjiden*, guramalaryň meseleleri, mak-satlary we usullary hem-de hereketleri baradaky maglumatlar bilen bölekleýin üpjün edilmegine ýardam berýär; *ikinjiden*, Internet şeýle bileleşikleriň agzalary üçin gizlin maglumatlaryň (mysal üçin, düz-günnamalary, gözükdirmeleri, önünden duýduryşlary we ş.m.) çalt alyş-çalşygyny ýeňilleşdirýär.

Käbir ösen ýurtlarda adaty köpçülikleýin maglumat serişdelerine garanyňda, Internetden maglumatlary almagyň ileri tutulýan ýörel-geleri bellenilýär. Bu bolsa maglumaty gözlemeklige sarp edilýän wagtyň tygşytlanmagy bilen düşündirilýär.

Internetiň ulanyjylaryna maglumat-psihologiki täsir edişiň legal usuly – propagandistik (wagyz-nesihat) maglumat-materiallarynyň ýaýradylmagydyr. Internetde maglumatlary ýaýratmagyň iki ýoly bardyr:

1) zerur maglumatly saýta ulanyjynyň girmegi;

2) ulanyjynyň öz elektron poçta salgysyna maglumatlary almagy.

Kompýuter torlary arkaly maglumatlary çalt ýaýratmak tehnolo-giýalary has uly ähmiýete eýe bolýar, çünki olar maksada gönükdiri-len maglumat-propaganda çäreleri gapdaldan hiç hili gözegçiliksiz geçirmeklige kömek edýär.

Internetde maglumat-psihologiki täsir ediş güýji täze multimedia we wirtual hakykat tehnologiýalarynyň tagallasy bilen köpeliýär. Tejri-be nukdaýnazaryndan seredilende, bu wirtual hakykat tehnologiýalar maglumat-psihologiki täsir edişi individual we anyk bir şahsyýetiň aňýetini dolandymaga (manipulirlenmäge) kömek edýär. Wirtual ha-kykat tehnologiýalary hakyky wideoşekilleriň elementlerini kompýu-ter grafikalaryň esasynda döredilen elementler bilen utgaşdyryp, is-lendik hakyky ýagdaýy döretmek üçin ulanylyp bilner.

Emma Internetde diňe torlara mahsus bolan aýratyn ýollary (tär-leri) hem duş gelyär: korporatiw tor ulgamlarynyň işine kesekileriň bikanun goşulmagy, parollary ogurlamak bilen hakerlik döwüp açma-lary we galp elektron hatlaryň iberilmegi, «duşmançylyk» web-saýtyň bölekleýin ýa-da doly çalşyrylmagy, mysal üçin, domen ady ogurla-mak arkaly, munuň netijesinde ulanyjy ýalan (ýasama) sahypa düşýär we ş.m.

1.4. KÄRHANALARDA WE GURAMALARDA MAGLUMAT IŞINIŇ GORAG UGURLARY WE OBÝEKTLERI

1.4.1. Kärhanalaryň we guramalaryň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň ugurlary we gurşawlary

Täze maglumat tehnologiýalary, global kompýuterleşdirme we global torlar tutuş maglumat gurşawyna howplaryň täze çeşmelerini döretdiler, bu maglumat gurşawynda-da jemgyýet hereket edýär we ösýär. Täze howplaryň döremeginiň netijesinde öň berk goraglanan diýip hasap edilenleriň köpüsini örän gowşak etdi. Bu günki gün maglumat ýaragynyň nyşanasynyň astyna ýurduň strategiki wajyp obýektleri, ýagny ykdysadyýet, dolandyryş obýektleri, gorag we ş.m. düşýärler. Bu örän wajyp sebäp bolup durýar, munuň netijesinde maglumatyň gorag (döwlet syryny goramak, maglumat akym kanallaryny bikanun alyjylardan, gizlin ýaýramagyndan we rugsatsyz-sanksionirlenmedik girişden goramak) ulgamlarynyň esaslanýan köne usullary we çemeleşmeleri täze şertlerde ikinji meselä (yzky orna) geçdi. Bu ýerde maglumat ýaragynyň täze görnüşlerinden – kompýuter wiruslaryndan, «logiki bombalardan», basyş serişdelerinden goranmakda tehnologiiki partlama esasy mesele bolup durýar.

Mundan başga-da, biziň ýurdumyzda rewolýusion ykdysady we sosial transformasiýalar bolup geçdi. Bu gün goragyň täze obýektleri peýda boldy (elbetde, öň olara känbir üns berlenokdy). Ilkinji nobatda, gürrüň hukuk barada gidýär. Mysal üçin, raýatlaryň maglumata bolan hukugy.

Maglumat howpsuzlygynyň esasy meselesi bolup, soňky ýyllarda Internet tory arkaly maglumat taýdan täsir edişiň globallygy çykyş edýär. Onuň çözüdi aýratynam häzirki wagtda wajypdyr, ýagny guramalarda we kärhanalarda Internetiň giňişleýin peýdalanylmagy bilen baglanyşyklydyr.

Maglumat howplary howplaryň beýleki görnüşleriniň amala aşyrylmagy üçin-de ýollary açýar.

Häzirki zaman maglumat taýdan täsir edişiň aýratynlyklary hökmünde biziň ýurdumyzda eýeçilik gatnaşyklaryň üýtgemegini görkezmek bolar. Indi kärhanalaryň we eýeçiligiň döwlete dahylsyz görnüşli düzümleriniň howpsuzlyk jähtleriniň aglabasy kärhanalaryň özüleri tarapyndan çözülmelidir. Bu jähtleriň arasynda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek meseleleriniň giň gerimini-de bellemek bolar. Munuň bilen baglylykda kärhananyň hususy resurslaryny maksimal tygşytly harç etmek meseleleri aýratyn işjeňlige eýe bolýarlar.

Işewür (bank, täjirçilik, statistiki) maglumatlaryň rugsatsyz (sank-sionirlenmedik) ulanylmagy, ogurlanmagy ýa-da ýoýulmagy (üýtgedilmegi) çykgynsyz ykdysady netijelere gyşarnyksyz eltýändigini indi belli boldy. Ýokarda aýdylanlar maglumat gursawyndan gelip çykýan howpsuzlyga, howplara, şeýle-de guramaçylyk, guramaçylyk-tehniki we tehniki ulgamlaryň dogry funksionirlenmeginiň maglumat howplaryny ret etmek (garşylyk görkezmek) usullaryna aýratyn üns bilen seretmeklige eltýär. Şunlukda, kärhanalarda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça soraglar onuň işiniň durmuş sikliniň ähli tapgyrlarynda çözülmelidir. Obýekt hökmünde ykdysady obýektiň awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalarynyň (AMT) toplumyna seretmek bolar.

Maglumatlary işläp taýýarlamagyň howpsuzlygy üpjün etmek boýunça guramaçylyk çäreleriň arasynda kärhananyň hem-de onuň awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalarynyň (AMT) toplumy-da (binanyň territoriýasy, otaglary, maglumat göterijileriniň saklanýan ýerleri) wajpy orny eýeleýär.

1.4.2. Maglumat işiniň goragynyň we maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň önümçilik we sosial obýektleri

Maglumat howpsuzlygynyň obýektlerine dürli usullarda «keski» garaýyşlardan we goşulmalardan goralan obýektler: saklanýş formasyna garamazdan, döwlet syryny we beýleki konfidensial maglumatlary özünde saklaýan maglumat resurslary; dürli maglumat ulgamlary (kitaphanalar, arhiwler, maglumatlar bazalary we banklary, teleelýeterlik serişdeleri, maglumat tehnologiýalary, maglumatlary

ýygnamagyň, işläp taýýarlamagyň, saklamagyň we geçirmegiň ýollary we arakesmeleri); maglumat infrastrukturasy we onuň elementleri; maglumatlary işläp taýýarlaýyş we seljeriş merkezleri; maglumat alyş-çalyş kanallary we telekommunikasiýalar; telekommunikasion ulgamlaryň we torlaryň funksionirlenmegini üpjün etmek mehanizmi, şol sanda maglumatlary täzeden işläp taýýarlamak prosesleriniň gorag ulgamlarynyň we serişdeleriniň özlari degişlidir. Sanalyp geçilenlerden görnüşi ýaly, maglumat ulgamlaryň hemmesi bolmasa-da, maglumat howpsuzlygynyň obýektleri hökmünde çykyş edýänleriň aglabasy bir wagtda hem guramaçylyk, guramaçylyk-tehniki ýa-da tehniki ulgamlar hökmünde çykyş edýärler.

Maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň gorag obýekti hökmünde kärhanalarda funksionirlenýän kompýuter ulgamy ýa-da maglumatlary işläp taýýarlamagyň awtomatlaşdyrylan ulgamy çykyş edýär. awtomatlaşdyrylan ulgamlarda maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň goragyna bagyşlanan işlerde şu güne çenli «maglumatlary işläp taýýarlamagyň awtomatlaşdyrylan ulgamy» adalgasy ulanylýardy, bu bolsa köplenç «kompýuter ulgamlary» adalgasy bilen çalşylýar.

Kompýuter ulgamy – bu maglumatlary awtomatlaşdyrylan usulda ýygnamak, saklamak, işläp taýýarlamak, geçirmek we almak üçin niýetlenen apparat we programma serişdeleriniň toplumydyr.

Kompýuter ulgamlary düşünjesi örän giňdir, ol şu aşakdaky ulgamlary gurşap alýar:

- dürli synply we dürli niýetlenişli kompýuterler;
- hasaplaýyş toplumlar we ulgamlar;
- kompýuter torlary (ýerli, sebitleýin we global).

Kompýuter ulgamlarynda gorag predmeti hökmünde maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleri çykyş edýär. Kompýuter ulgamlarynda maglumatlaryň maddy esaslarynyň bolmagy – bu-da elektron we elektromehaniki gurluşlardyr, şeýle-de maşyn görerijileridir. Giriş gurluşlarynyň ýa-da maglumatlary geçiriş ulgamlarynyň kömegi bilen maglumat kompýuter ulgamlaryna düşýär.

Kompýuter ulgamlarynda maglumatlary işläp taýýarlamak proseslerini goramak meseleleri çözmekde ulgamyň adam faktorynyň hök-

many suratda göz önünde tutmalydyr. Hyzmat ediji işgär we ulanyjy diňe bir obýekt däl, eýsem maglumata rugsatsyz täsir ediş çeşmesi hökmünde-de bolup biler.

Maglumat goragynyň nazaryýetiniň esasy düşüňjeleriniň biri «kompýuter ulgamlarynda maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň howpsuzlygy» we «goralan kompýuter ulgamlary» diýen düşüňjelerdir.

Kompýuter ulgamlarynda maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň howpsuzlygy – bu kompýuter ulgamlarynyň ähli prosesleriniň şeýle ýagdaýy, ýagny munda mümkin bolan howplardan maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň goragy talap edilýän derejede üpjün edilýär. Maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň howpsuzlygy üpjün edilýän kompýuter ulgamlaryna *goralan* diýilýär.

Maglumatlaryň howpsuzlyk syýasaty degişli derejelerde ýolbaşçylar tarapyndan geçirilmegi bilen maglumatlaryň howpsuzlygy gazanylýar. Maglumatlaryň howpsuzlyk syýasaty maglumat howpsuzlygy maksatnamasynyň esasynda geçirilýär. Maglumat howpsuzlygynyň maksatnamasy esasy resminama hökmünde çykyş edýär. Bu resminama döwletiň, döwlet edaralarynyň, guramanyň dolandyrmagyndaky dolandyryş edara tarapyndan işlenip düzülýär we kabul edilýär. Resminamada maglumat howpsuzlygy maksatlary we kompýuter ulgamlarynda maglumatlaryň gorag meseleleriniň çözgüdiniň esasy ugurlary getirilýär. Maglumat howpsuzlygynyň maksatnamalarynda, şeýle-de kompýuter ulgamlarynda maglumatlaryň gorag ulgamlaryny guramagyň umumy talaplary hem-de ýörelgeleri bardyr.

Kompýuter ulgamlarynda maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň gorag ulgamy diýip, kabul edilen howpsuzlyk syýasatyna laýyklykda, kompýuter ulgamlarynda bu prosesleriň goraglylygyny üpjün edýän, hukuk normalarynyň, guramaçylyk çäreleriniň, tehniki, programma we kriptografiki serişdeleriň bütewi toplumyna düşünilýär.

1.5. MAGLUMAT OBÝEKTLERINI DOLANDYRMAKDA MAGLUMATLARY IŞLÄP TAÝÝARLAMAGYŇ HOWPSUZLYGYNY ÜPJÜN ETMEK TEHNOLOGIÝALARY

1.5.1. Kärhanalarda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek tehnologiýalaryna we usullaryna häzirki zaman çemeleşmeler

Kärhanalaryň we guramalaryň işleriniň dürli gurşawlaryny dolandyrmakda ulanylýan häzirki zaman awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalary kompýuter ulgamlarynyň giňişleýin ulanylmagyna esaslanýar, ýagny ýerli ulgamlardan başlap, global ulgamlara çenli, emma olaryň ählisi dürli obýektleriň we subýektleriň maglumatlarynyň özara hereketlerini üpjün etmek nukdaýnazaryndan şu aşakdaky maglumat howpsuzlygynyň esasy alamatlaryna eýedir:

- dürli derejeli konfidensial (gizlin) maglumatlaryň barlygy;
- maglumatlary geçirmekde dürli derejeli gizlin maglumatlary ulanmak prosesleriniň kriptografiki goragynyň zerurlygy;
- awtomatlaşdyrylan iş ýerlerine, faýl-serwerlere, aragatnaşyk kanallaryna we ulgamyň maglumatlaryna subýektleriň elýeterlik we programma ygtyýarlyklarynyň iýerarhiýligi (köp basgançaklylygy);
- dialog (gepleşik) tertibinde, ulanyjylaryň arasynda wagty paýlamak tertibinde we hakyky wagt tertibinde maglumatlary işläp taýýarlamaklygy guramak;
- ýerli torlarda bolşy ýaly, daş aralykdaky aragatnaşyk kanallary arkaly maglumatlary geçirmekde maglumat akymynyň hökmany dolandyrmak;
- rugsatsyz elýeterlik (giriş) synanyşmalary, çapa taýýarlanýan ulgamdaky we resminamalaryndaky hadysalary hasaba almagyň zerurlygy;
- programma üpjünçiliginiň we awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalarynda maglumatlaryň bütewüligini üpjün etmegiň hökmanylygy;

- maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň gorag ulgamlaryny dikeltmek serişdeleriniň bolmagy;
- hasaplaýyş tehniki we magnit göterijileriniň fiziki goraglylygynyň bolmagy.

Maglumatlary işläp taýýarlamagyň howpsuzlyk meselelerini çözmek üçin ulanylýan guramaçylyk çäreler we proseduralar awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalaryny taslamak we ulanmak prosesleriniň ähli tapgyrlarynda çözülýär.

Awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalaryny taslamakda obýektiň deslapky taslanylmagynyň barlanylmagyna aýratyn ähmiýet berilýär. Bu tapgyrda:

- işlenip düzülýän awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalarynda gizlin maglumatlaryň bolmagy kesgitlenilýär, gizlinlik derejesi we göwrümleri kesgitlenilýär;
- maglumatlary işläp taýýarlamak düzgünleri (dialog, hakyky wagt düzgünü), tehniki serişdeleriň toplumynyň düzümi, umumy ulgamlaryn programma serişdeleri we ş.m. kesgitlenilýär;
- maglumatlary işläp taýýarlamagyň bazarda bar bolan sertifikirlenen gorag serişdeleriniň ulanylmagynyň mümkinçiligi seljirilýär;
- awtomatlaşdyryş obýektiniň işgäriniň, funksional gulluklarynyň, hünärmenleriniň we kömekçi işgärleriniň maglumatlary işläp taýýarlamaklyga gatnaşyk derejesi, olaryň howpsuzlyk gulluklary bilen özara hereketleriniň häsiýetleri kesgitlenilýär;
- işläp taýýarlama tapgyrynda gizlinlik düzgünini üpjün etmek boýunça çäreler kesgitlenilýär.

Maglumatlary işläp taýýarlamagyň howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça guramaçylyk çäreleriň arasynda wajyp orny goralýan awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalarynyň ýerleşen obýektiniň (binanyň territoriýasynyň, jaý-otagyň, maglumat göterijileriniň saklanýan ýerleriniň) goragy eýeleýär. Şunuň bilen birlikde degişli gorag nokatlary, hasaplaýyş tehniki serişdeleriň, maglumat göterijileriniň ogurlanmagynyň önüni alýan, awtomatlaşdyrylan maglumat tehnolo-

giýalaryna we aragatnaşyk zolaklaryna rugsatsyz elýeterlige (girmeklige) ýol bermeýän tehniki serişdeler oturdylýar.

Rugsatsyz elýeterlikden maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag ulgamynyň funksionirlenmegi, programma-tehniki serişdeleriň we guramaçylyk çözgütleriň toplумы ýaly şu aşakdakylary göz önünde tutýar:

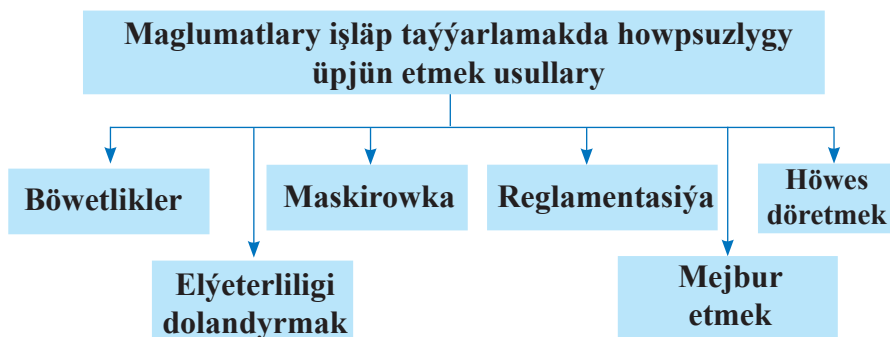
- maglumat göterijilerini, parollary, açarlary hasaba almak, saklamak we ulanyjylara bermek;
- gulluk maglumatlaryny alyp barmak (parollaryň, açarlaryň generasiýasy);
- gizlin maglumatlaryň gorag ulgamlarynyň funksionirlenmegine operatiw gözegçilik;
- umumy ulgamlaryň programma gurşawyň etalona laýyklygyna gözegçilik;
- awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalaryna girizilen täze programma serişdeleriniň kabul edilmegi;
- maliýe-karz maglumatlaryny işläp taýýarlamagyň tehnologiýa prosesiniň gidişine ulanyjylaryň hereketiniň seljerilişini hasaba almak arkaly gözegçilik etmek;
- howply hadysalaryň (ýagdaýlaryň) duýdurylyşy we ş.m.

Maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň howpsuzlygyny üpjün etmegiň ähli usullary we serişdeleri 1.2-nji suratda görkezilýär.

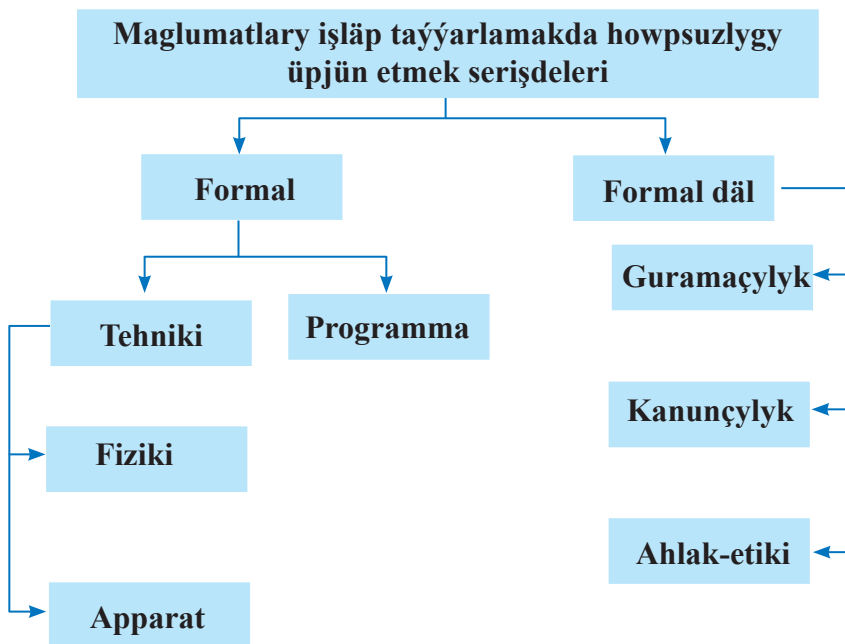
Maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň esasy gorag serişdelerine we usullaryna seredeliň, olar bolsa gorag mehanizmleriniň esasyny düzýärler.

Böwetlik (päsgelçilik) – bu goralýan maglumata (apparatura, maglumat göterijilerine we ş.m.) päliýamanyň ýoluny fiziki bekleme usulydyr.

Elýeterliligi dolandyrmak – bu kompýuteriň maglumat ulgamlarynyň ähli resurslarynyň (maglumatlar bazalarynyň elementleriniň, programma we tehniki serişdeleriniň) ulanylmagyny düzgünleşdirmek arkaly maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň gorag usulydyr. Elýeterligi dolandyrmak şu aşakdaky gorag funksiýalaryny öz içine alýar:

a)

b)

1.2-nji surat. Maglumatlary işläp taýýarlamakda howpsuzlygy üpjün etmek usullary (a) we serişdeleri (b)

- ulgamyň ulanyjylarynyň, işgärleriniň we resurslarynyň identifikasiýasy (her bir obýekte ýörite identifikatory bermek);
- olara berlen identifikator boýunça obýekti ýa-da subýekti tanaamak (hakykylygy kesgitlemek);
- ygtyýarlyklary barlamak;
- kesgitlenen wagt tertibiniň çäginde iş şertlerini aýdyňlaşdyrmak we döretmek;
- goralýan resurslara ýüz tutmalary hasaba almak;
- rugsatsyz hereketlerde (synanyşmalarda) reagirleme-duýma (duýduruş, ölçme, işiň saklanmagy, ýüz tutmalary ret etmek, boýun gaçyrmak).

Maskirowka (fransuz «*masquer*» sözünden görünmeýän, göze ilmeýän etmek) – bu kriptografiki ýapmak arkaly maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag usulydyr. Goragyň bu usuly diňe bir işläp taýýarlamakda däl, eýsem maglumatlary saklamakda hem ulanylýar. Örän uzak aralykda maglumatlary aragatnaşyk kanallary arkaly geçirmekde bu usul ýeke-täk ygtybarly usul bolup durýar.

Reglamentasiýa (fransuz «*reglement*», iňlis «*regulation*» sözlerinden tertibe salmak, düzgüne salmak, ygtyýar bermek, başgaça aýdanymyzda, gatnaşyjylara ýuridiki hukuklary we borçlary kesgitlemek arkaly jemgyýetçilik gatnaşyklary hukuk taýdan kadalaşdyrmak) – bu maglumatlary işläp taýýarlamagyň goralýan wagtyny awtomatlaşdyrylan usulda işläp taýýarlamak, saklamak we geçirmek ýaly şertlerini döredýän maglumatlary işläp taýýarlamak prosesleriniň gorag usulydyr, munda olara rugsatsyz elýeterlik mümkinçiligi biraz peseldiler.

Howes döretmek (gönükdirmek) – maglumatlary işläp taýýarlamagyň goragynyň bu usuly ulanyjyda we ulgamyň işgärinde ahlak we etiki kadalary berjaý etmegiň hasabyna bellenen tertip-düzgüni bozmazlyga gönükdirýär.

Maglumatlary işläp taýýarlamakda howpsuzlygy üpjün etmegiň seredilip geçilen usullary tejribede dürli gorag serişdelerini (ýagny tehniki, programma, guramaçylyk, kanunçylyk we ahlak-etiki ýaly) ulanmagyň hasabyna amala aşyrylýar.

Howpsuzlyk çärelerini amala aşyrmak üçin şifrlemäniň (kriptografiýa) dürli mehanizmleri ulanylýar.

Kriptografiýa – bu geçirilýän habarlaryň gizlinligini ýa-da hakyky nusgalygyny üpjün etmek hakyndaky ylmydyr.

Şifrleme simmetriki we asimmetriki bolup biler.

Simmetriki şifrleme şol bir ýa-da başga açaryň şifrlemek, ýa-da deşifrlemek üçin ulanylmagynda esaslanýar.

Asimmetriki şifrleme şifrlemek üçin umumy elýeterli bolup durýan bir açaryň ulanylmagy, deşifrlemek üçin bolsa gizlin bolup duran açaryň ulanylmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Şifrlemek bilen bir hatarda howpsuzlygynyň beýleki mehanizmleri-de ulanylýar:

- sanlaýyn (elektron) gol;
- elýeterlige gözegçilik;
- maglumatlaryň bütewüliginiň üpjün edilmegi;
- hakyky nusgalygynyň (autentligiň) üpjün edilmegi;
- traffigiň goýulmagy;
- marşrutizasiýany dolandyrmak;
- arbitraž ýa-da anyklanmasy (barlanyp görülmegi).

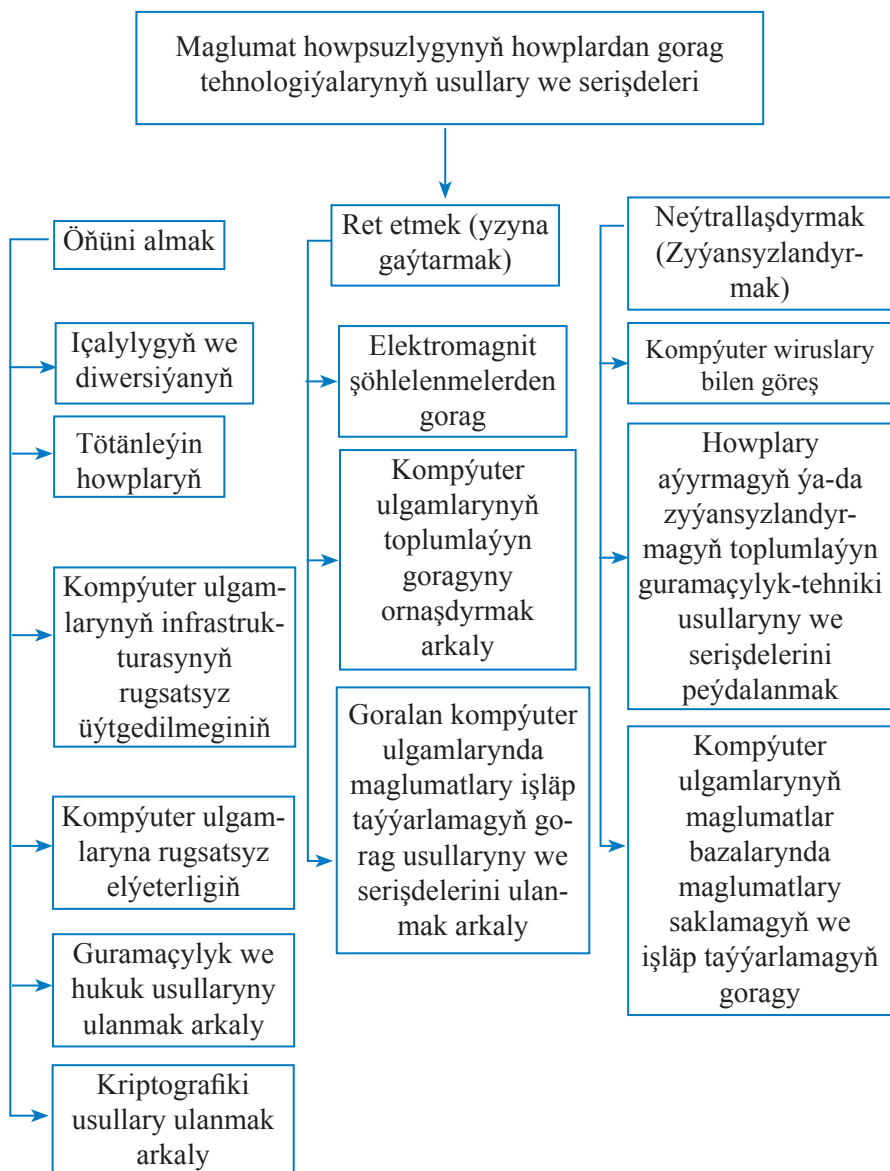
Awtomatlaşdyrylan maglumat tehnologiýalarynda maglumatlaryň howpsuzlygy guralanda birnäçe mehanizmleriň utgaşmasy ulanylýar.

Maglumat howpsuzlygynyň howplardan gorag tehnologiýalarynyň usullary we serişdeleri 1.3-nji suratda görkezilýär, olar üç topara bölünýärler: önüni almak, ret etmek (yzyna gaýtarmak) we neýtrallaşdyrmak (zyýansyzlandyrmak).

Maglumat howpsuzlygynyň howplarynyň önüni almak tehnologiýalarynyň toparyna hüjüm edişiň başlangyç tapgyrynda obýektiň goragyna girmekligi, guramaklygy we amala aşyrmaklygy meýilnamalaşdyrmakdan habarly edýän we duýdurýan usullar degişlidir.

Maglumat howpsuzlygynyň howplaryny ret etmek (yzyna gaýtarmak) tehnologiýalarynyň toparyna goralan obýekte täsir edişi çäklendirýän ýa-da böwet bolýan usullar we tärleri degişlidir.

Maglumat howpsuzlygynyň howplaryny zyýansyzlandyrmak tehnologiýalarynyň toparyna howplary aýyrmak we ýok etmek serişdeleri, şeýle-de olaryň obýekte giren ýa-da olar bilen diwersiýasy ýagdaýynda howplaryň bölekleyin ýa-da tutuşlygyna zyýansyzlandyrylmagy degişlidir.

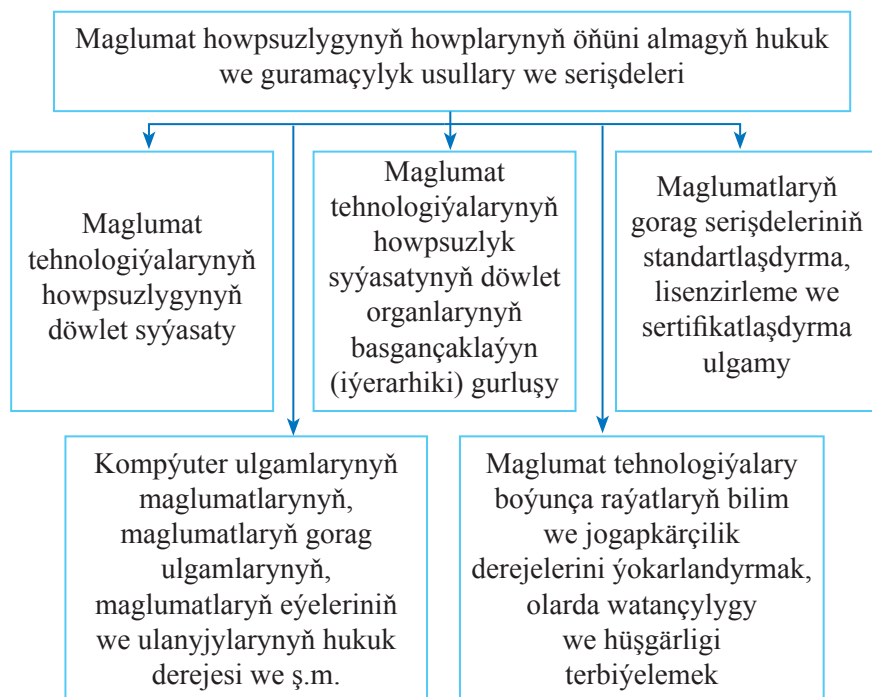

1.3-nji surat. Maglumat howpsuzlygynyň howplardan gorag tehnologiýalarynyň usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi

1.5.2. Kärhanalaryň işinde maglumat howpsuzlygynyň öňüni almak tehnologiýalary

Kompýuter ulgamlarynda maglumatlary işläp taýýarlamagy goramagyň guramaçylyk we hukuk usullary. Olar maglumat howpsuzlygynyň howplaryň öňüni almak tehnologiýalarynda birinji ýerde durýarlar. Hasaplaýyş serişdeleri we maglumat geçirijileriniň çalt ösüşi bilen bir hatarda olaryň howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi gitdigiçe has derwaýys mesele bolýandygyny bellemelidiris. Howpsuzlyk çäreleri maglumatlary rugsatsyz alynmagynyň ýa-da fiziki taýdan ýok edilmeginiň öňüni almaklygyň hem-de maglumatlary işläp taýýarlamaklygyň goralýan usullaryny täzelemäge, döwrebaplaşdyrmaga gönükdirilendir.

Bu gün täze häzirki zaman tehnologiýalary, ýagny kompýuter maglumat ulgamlarynda we maglumatlary geçiriş torlarynda maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag tehnologiýalary peýda boldy.

1.4-nji surat. Maglumat howpsuzlygynyň howplarynyň öňüni almagyň hukuk we guramaçylyk usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi

Maglumat howpsuzlygynyň howplarynyň önüni almagyň hukuk we guramaçylyk usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi 1.4-nji suratda görkezilýär.

Maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag ulgamlarynyň guramaçylyk derejesinde kompýuter ulgamlarynda maglumat howpsuzlygynyň aşakdaky meseleleri çözülýär:

- maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag ulgamlaryny işläp taýýarlamak boýunça işleri guramak;
- obýekte we kompýuter ulgamlarynyň resurslaryna elýeterligi çäklendirmek;
- kompýuter ulgamlarynyň resurslaryna elýeterligi çäklendirmek;
- çäreleri meýilnamalaşdyrmak;
- resminamalary işläp düzmek;
- hyzmat ediji işgäri, ulanyjyny terbiýelemek we oňa öwretmek;
- maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag serişdeleriniň sertifikasiýasy;
- maglumatlary işläp taýýarlamagyň goragy boýunça işi lisenzirlmek;
- gorag obýektleriniň attestasiýasyny geçirmek;
- maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag ulgamyny kämilleşdirmek;
- gorag ulgamlaryň funksionirlenmeginiň netijeliligini kesgitlemek (bahalandyrmak);
- kompýuter ulgamlarynda bellenen iş düzgünleriniň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.

Döwlet maglumatlary işläp taýýarlamagyň goragyny diňe bir döwletiň çäginde däl, eýsem guramalaryň derejesinde we aýry-aýry raýatlaryň derejesinde üpjün etmelidir. Bu meseläni çözmek üçin döwlet şu aşakdakylara borçludur:

- 1) döwlet maglumat tehnologiýalary ugrunda howpsuzlyk syýasatyny işläp taýýarlamaga;
- 2) kompýuter ulgamlarynyň, maglumatlaryň, maglumatlary işläp taýýarlamagyň gorag ulgamlarynyň, maglumatlaryň eýeleriniň we ulanyjylarynyň we ş.m. hukuk derejesini kanuny taýdan kesgitlemäge;

- 3) maglumat tehnologiýalarynyň howpsuzlyk syýasatyny taýýarlaýan we durmuşa geçirýän döwlet organlarynyň iýerarhiki (basgançakly) gurluşyny döretmeklige;
- 4) maglumatlary işläp taýýarlamagyň goragy ugrunda standartlaşdyrmak, lisenzirleme we sertifikatlaşdyrma ulgamyny döretmeklige;
- 5) milli goralýan maglumat ulgamlarynyň ileri tutulýan ösüşini üpjün etmeklige;
- 6) maglumat tehnologiýalary ugrunda raýatlaryň bilim derejelerini ýokarlandyrmaklyga, olarda watançylyk we hüşgärlik duýgularyny terbiýelemeklige.

Maglumatlary işläp taýýarlamak işiniň goragynyň hukuk usullary soňky ýyllarda jemgyýetde bolup geýýän sosial-ykdysady üýtgemeler bilen kesgitlenilýän maglumatlar bilen üpjün etmegiň kanunçylyk binýadynda esaslandyrylandyr.

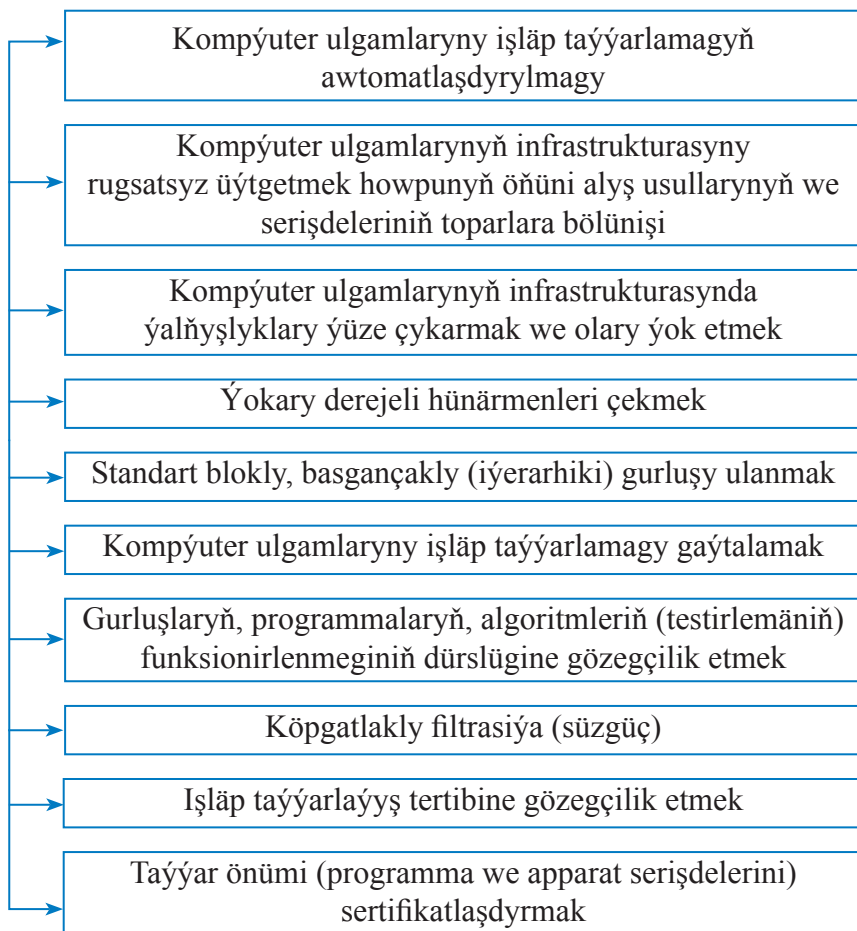
Kompýuter ulgamlarynyň ýuridik derejesiniň, aýratynam, kompýuter ulgamlaryny ulanmak bilen alynýan maglumatlaryň derejesiniň kesgitlenmegi örän wajyp hukuk meselesi bolup durýar. Maglumatlaryň hukuk derejesi onuň gymmatlylygyny (wajyplygyny) we anyklygynyň (hakykylygynyň) derejesini hasaba almak bilen kesgitlenilýär, bu gymmatlyk we anyklyk derejesini kompýuter ulgamy üpjün etmäge ukyplydyr.

Döwlet derejesinde goragyň guralmagy maglumat howpsuzlygyny üpjün edýän döwlet organlarynyň gurluşyna laýyklykda geçirilýär.

Kompýuter ulgamlarynyň infrastrukturasynyň rugsatsyz üýtgedilme howpunyň önüni alyş usullary. Olar ulgamyň düzüm gurluşynyň üýtgemegine degişlidir. Bu ýerde kompýuter ulgamlarynyň işlenip bejeriliş we ulanylyş tapgyrlarynda olaryň algoritmik, programma we tehniki düzümleri rugsatsyz üýtgedilmegine sezewar bolup biler.

Kompýuter ulgamlarynyň düzüminiň rugsatsyz üýtgedilmegin-den goragyň aýratynlygy bolup, bilkastlaýyn täsir ediş bilen bir hatarda işläp taýýarlaýjylaryň we hyzmat ediji işgäriň tötänleýin ýalňyşlaryny, şeýle-de apparat we programma serişdeleriniň näsazlyklaryny we bozulmalaryny ýüze çykarmaga hem-de beklemege kö-

mek edýän usullaryň uniwersallygy çykyş edýär. Şeýle howplaryň öňüni almak üçin kompýuter ulgamlarynyň durmuş sikliniň dürli tapgyrlarynda dürli meseleler çözülýär. Kompýuter ulgamlarynyň infrastrukturasynyň rugsatsyz üýtgetme howpunyň öňüni alyş usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi 1.5-nji suratda görkezilýär.

1.5-nji surat. Kompýuter ulgamlarynyň infrastrukturasyny rugsatsyz üýtgetmek howpunyň öňüni alyş usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi

Şpionaž (içalylyk) we diwersiýa howpunyň önüni alyş usullary.

Olar obýektleriň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmekligiň adaty çemeleşmesini (tärini) amal edýärler. Kompýuter ulgamlarynda maglumatlary işläp taýýarlamak proseslerini adaty içalylykdan we diwersiýadan goramakda, beýleki obýektleriň goragyndaky ýaly, şol bir gorag serişdeleri we usullary ulanylýar. İçalylyk we diwersiýa howpunyň önüni alyş usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi 1.6-njy suratda görkezilýär.

1.6-njy surat. İçalylyk we diwersiýa howplarynyň önüni alyş usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi

Gymmatly konfidensial maglumatlar bilen iş geçirilýän obýektiň, düzgün bolşy ýaly, birnäçe gorag zolaklary bardyr:

- 1) gözegçilik edilýän territoriýa;
- 2) bina;
- 3) jaý;
- 4) gurluş, maglumat göteriji;
- 5) programma;
- 6) maglumat resurslary.

Içalylykdan we diwersiýadan başlangyç dört zolaklary we hyzmat ediji işgäri goramaklyk zerurdyr.

Kompýuter ulgamlarynyň obýektleriniň gorag ulgamy obýektiň teritoriýasyna we jaýa kesekleriň, hyzmat ediji işgäriň we ulanyjylaryň rugsatsyz girmeginiň önüni almak maksady bilen döredilýär.

Gorag ulgamynyň düzümi goralýan obýekte baglydyr. Ol şu aşakdakylary öz içine almalydyr:

- inženerlik konstruksiýasyny;
- gorag duýduryjysyny;
- gözegçilik ediş serişdelerini;
- obýekte elýeterlik ulgamçasyny;
- goragyň nobatçy çalşygyny.

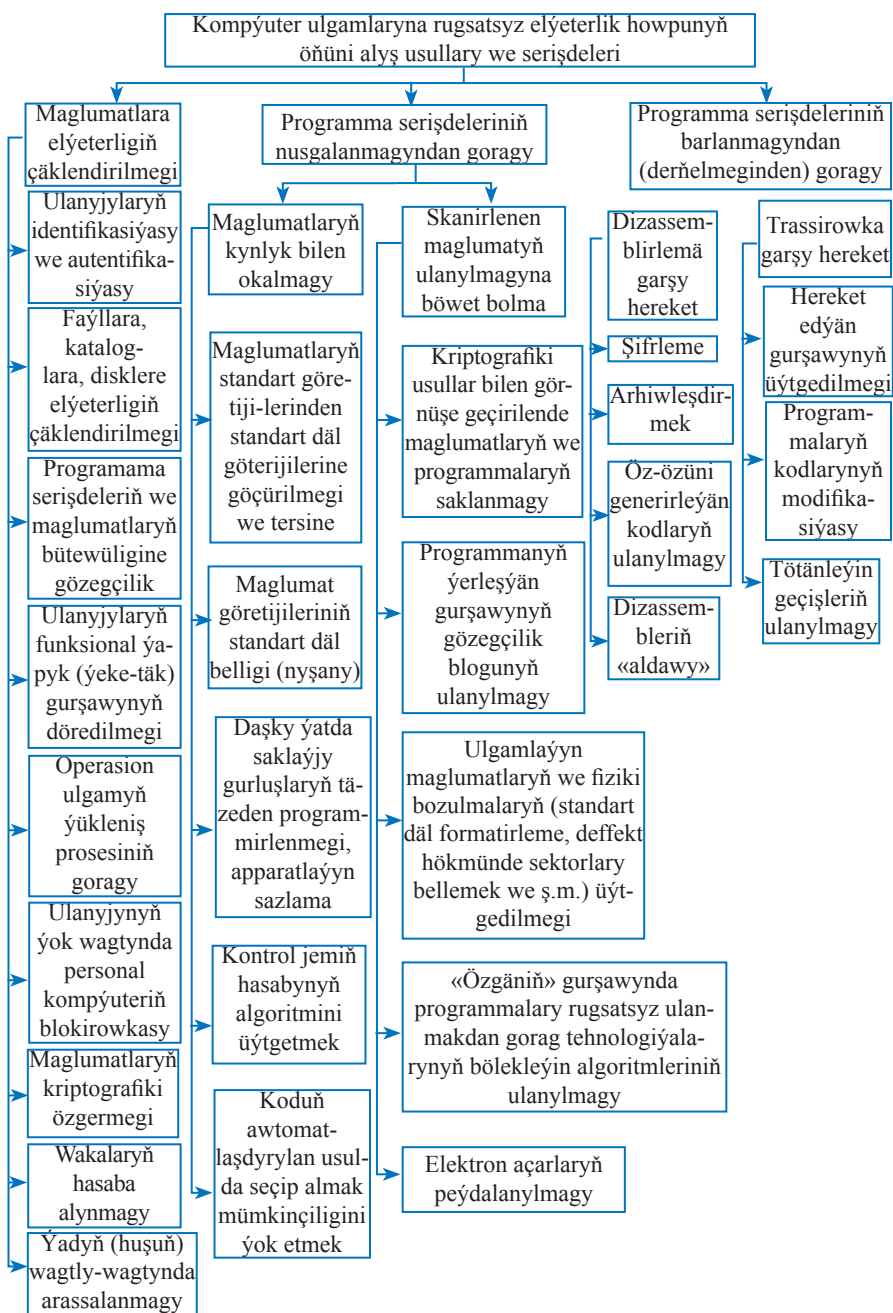
Konfidensial maglumat resurslary bilen işleri guramaklyk resminamalar bilen işlemekligi göz önünde tutýar. Resminamalaryň, maglumat göterijileriň gorag ulgamlarynyň atributlarynyň ogurlanmagy, maglumat göterijileriň galyndylarynyň öwrenilmegi we resminamalaryň göz önünde tutulmadyk nusgalarynyň döredilmegi ýaly howplaryň önüni almak üçin, maglumat göterijilerini hasaba almak, saklamak, bermek, işlemek we ýok etmek tertibini kesgitlemek hökmanydyr.

Kompýuter ulgamlaryna rugsatsyz giriş howpunyň önüni alyş usullary. Olar ulanyjylar üçin has amatly we ýaýran görnüşlerdir. Betniýetliler rugsatsyz elýeterligi (girişi) amala aşyrmak üçin kompýuter ulgamlarynyň düzümine girýän apparat we programma serişdeleriniň hiç birini hem ulanmaýar. Ol elýeterligi (girişi) şu aşakdakylary ulanmak bilen amala aşyrýar:

- kompýuter ulgamlary barada bilim we onuň bilen işlemek ukyby;
- maglumatlaryň gorag ulgamlary barada habarlar;
- tehniki we programma serişdeleriniň näsazlyklary, bozulmalary;
- hyzmat ediji işgäriň we ulanyjylaryň ýalňyşlyklary, harsallygy (geleňsizligi).

Kompýuter ulgamlaryna rugsatsyz elýeterligiň önüni almagyň usullary we serişdeleri dürli-dürlüdür. Olaryň toparlara bölünişi 1.7-nji suratda getirilýär.

Maglumatlary rugsatsyz elýeterlikden goramak üçin maglumatlara elýeterligi çäklendirýän ulgamlar döredilýär. Bu ulgamlar bar bo-

1.7-nji surat. Kompýuter ulgamlaryna rugsatsyz elýeterligiň önüni alyş usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünşi

laýanda-da, maglumatlara rugsatsyz elýeterligi almaklyk diňe kompýuter ulgamlarynyň näsazlygy ýa-da bozulan ýagdaýynda, şeýle-de maglumatlaryň goragynyň toplumlaýyn ulgamynda gowşak ýerlerini ulanmak bilen amal edip biler.

Gorag ulgamlarynyň ýetmezçilikleri (kemçilikleri) baradaky maglumatlary almagyň usullarynyň biri – *gorag mehanizmini öwrenmekdir*. Howpsuzlyk gulluklary goragyň goşmaça çärelerini görüp bilerler:

- maglumatlara elýeterligi çäklendirmegiň usullary we serişdeleri;
- maglumatlary barlamakdan we nusgalamakdan gorag usullary we serişdeleri.

Kompýuter ulgamlaryna rugsatsyz elýeterligi we maglumatlary nusgalamagy beklemek üçin gorag serişdeleriň we çäreleriň toplumy ulanylýar, bu gorag serişdeler we çäreler toplumy maglumatlary barlamakdan we nusgalamakdan goramak ulgamynda birleşýärler.

Kompýuter ulgamlarynyň tötänleýin döreýän howplarynyň önüni alyş usullary we serişdeleri. Olar alty topara bölünýärler (*1.8-nji surat*).

Maglumatlaryň dublirlenmesi (gaýtalanmasy) maglumatlaryň bütewiligini üpjün etmegiň iň netijeli usullarynyň biridir. Ol tötänleýin howplardan goralyşy ýaly, bilkastlaýyn täsir edişlerden hem goragy üpjün edýär. Maglumatlaryň gymmatlygy, kompýuter ulgamlarynyň gurluş aýratynlyklaryna we funksionirlenme düzgünlerine baglylykda, maglumatlary gaýtalamagyň dürli usullary (dürli alamatlar boýunça toparlara bölünýän usullar) ulanylyp bilner:

1. Maglumaty dikeltmegiň wagty boýunça:

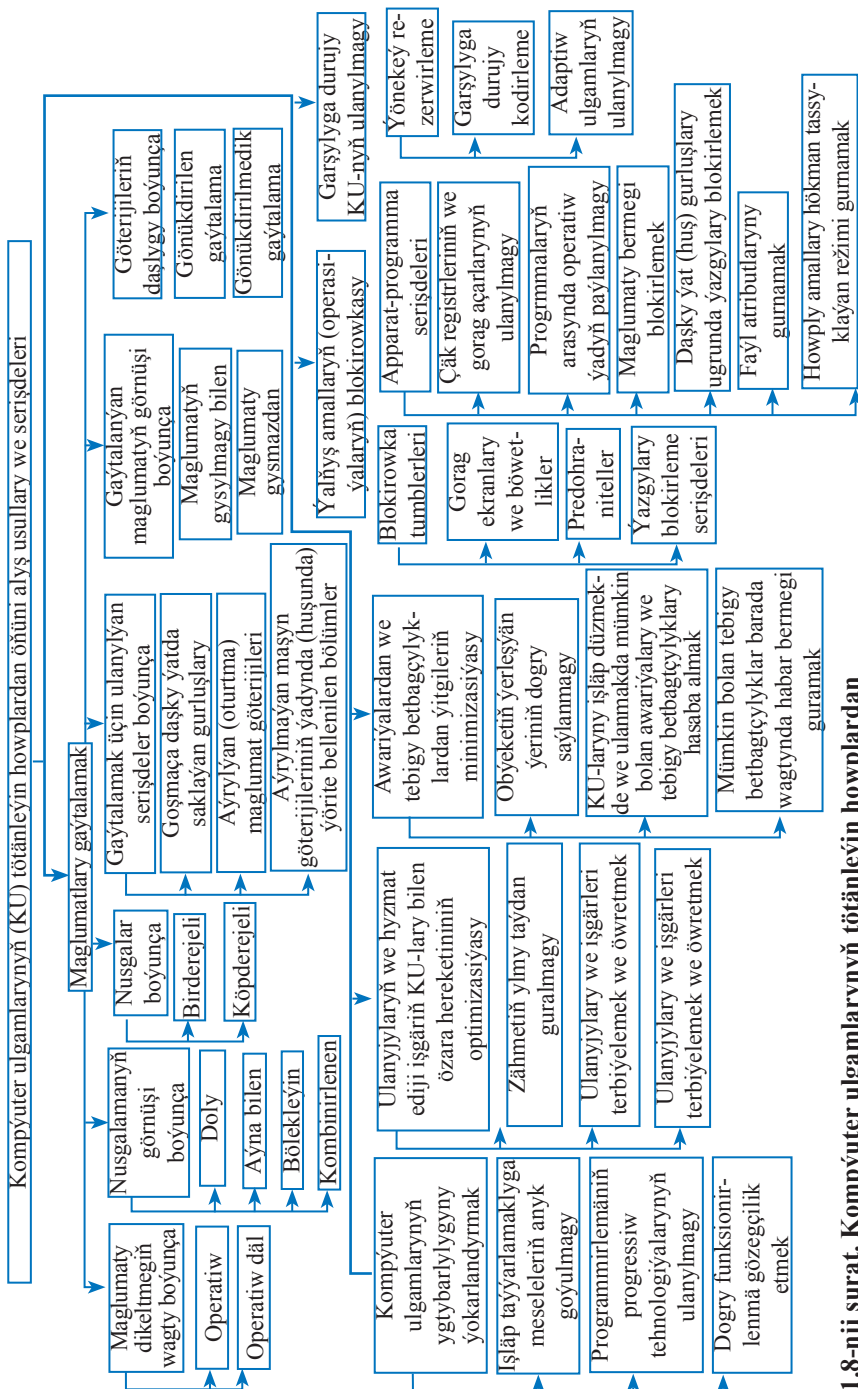
- operatiw;
- operatiw däl.

2. Nusgalamagyň görnüşi boýunça:

- doly nusgalama;
- aýnalaýyn nusgalama;
- bölekleyin nusgalama;
- utgaşykly (kombinirlenen) nusgalama.

3. Nusgalaryň sany boýunça:

- birderejeli;
- ikiderejeli.

1.8-nji surat. Kompýuter ulgamlarynyň tötänleýin howplardan öňüni alyş usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünüşi

4. Dublirleme üçin ulanylýan serişdeler boýunça:

- daşky ýatda saklaýan gurluşlar (DÝSG);
- aýrylmaýan maşyn göterijileriniň ýadyndan (huşunda) ýörite bellenen bölümler;
- aýrylýan (oturtma) maglumat göterijileri.

5. Gaýtalanýan maglumatyň görnüşi boýunça:

- maglumatyň gysylmagy;
- maglumaty gysmazdan.

6. Göterijileriň daşlygy boýunça:

- gönükdirilen gaýtalama;
- gönükdirilmedik gaýtalama.

Kompýuter ulgamlarynyň ygtybarlylygynyň ýokarlandyrylmagy

kompýuter ulgamlarynyň tötänleýin howplarynyň önüni almagyň netijeli usullarynyň biridir. Kompýuter ulgamlarynyň ygtybarlylygyny onuň işlenip taýýarlanylýan, öndürilýän we ulanylýan tapgyrlarynda gazanyp bolýar.

Programma serişdeleri üçin işläp taýýarlaýyş we ulanylyş tapgyrlary seredilýär. Programma serişdeleriniň işläp taýýarlaýyş tapgyry – ygtybarly kompýuter ulgamlaryny döretmekde kesgitleýji bolup durýar.

Bu tapgyrda programma serişdeleriniň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmagyň esasy ugurlary şu aşakdakylardan ybarat:

- işläp taýýarlaýyş meselesiniň anyk goýulmagy;
- programmirlenmegiň progressiw (ösen) tehnologiýalarynyň ulanylmagy;
- funksionirlenmeginiň dogrulygyna gözegçilik.

Ulanyjylaryň we hyzmat ediji işgäriň kompýuter ulgamlary (KU) bilen özara hereketiniň optimizasiýasy şu aşakdakylary öz içine alýar:

- zähmetiň ylmy taýdan guralmagy;
- ulanyjylary we işgäri terbiýelemek we öwretmek;
- adam – maşyn (EHM) ulgamyň özara hereket edişleriniň seljerilişi we kämilleşdirilişi.

Awariýalardan we tebigy betbagçylyklardan çekilen ýitgileriň minimizasiýasy şu aşakdakylary öz içine alýar:

- obýektiň ýerleşýän ýeriniň dogry saýlanmagy;
- KU-laryny işläp düzmekde we ulanmakda mümkin bolan awariýalary we tebigy betbagtçylyklary hasaba almak;
- mümkin bolan tebigy betbagtçylyklar barada wagtynda habar bermegi.

Ýalňyş amallaryň (operasiýalaryň) blokirowkasy şu aşakdaky iki ugry öz içine alýar:

- Tehniki serişdeler;
- Apparat-programma serişdeleri.

Kompýuter ulgamlarynda howplaryň öňüni almagyň kriptografiki usullary. Olar maglumat tehnologiýalarynyň we ulgamlarynyň goragynyň has netijeli usullary bolup durýarlar. Maglumatlaryň kriptografiki özgermesi diýip, öňki maglumatlaryň şeýle özgermegine düşünilýär, ýagny munuň netijesinde oňa ygtyýary (rugsady, hukugy) bolmadyk şahsyýetleriň tanyşmagy we ulanmagy üçin elýeterli bolmaýar.

Maglumatlary kriptografiki özgertmek usullarynyň toparlara bölünüşine dürli çemeleşmeleriň girýändigini bellidir. Öňki maglumata täsir edişiň görnüşini boýunça maglumatlary kriptografiki özgertmegiň usullary baş topara bölünip bilner:

- kodirlemek;
- gysmak-giňeltmek;
- stenografiýa;
- şifrlemek-deşifrlemek;
- kesmek-paýlamak.

1.5.3. Howplary neýtrallaşdyrmagyň (zyýansyzlandyrmagyň) usullary we serişdeleri

Howplary zyýansyzlandyrmagyň usullary we serişdeleri üç topara bölünýärler (1.5.1. bölümde seredilip geçilen 1.3-nji suratda görkezilýär):

- kompýuter wiruslary bilen göreşmegiň usullary we serişdeleri;

- kompýuter ulgamlarynyň maglumatlar bazalarynda maglumatlary saklamagyň we işläp taýýarlamagyň gorag usullary we serişdeleri;
- howplary aýyrmagyň ýa-da zyýansyzlandyrmagyň toplumlaýyn guramaçylyk-tehniki usullary we serişdeleri.

1.9-njy surat. Kompýuter ulgamlarynyň maglumatlar bazalarynda maglumatlary saklamagyň we işläp taýýarlamagyň gorag usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi

Kompýuter ulgamlarynyň maglumatlar bazalarynda maglumatlary saklamagyň we işläp taýýarlamagyň gorag usullarynyň we serişdeleriniň toparlara bölünişi 1.9-njy suratda görkezilýär.

Düzgün bolşy ýaly, ulanyjynyň kompýuter ulgamynda şahsy we personal maglumatlar bazalary ýerleşdirilýär, olar bir ulanyjynyň proseslerine hyzmat edýärler.

Howplary aýyrmagyň ýa-da zyýansyzlandyrmagyň toplumlaýyn guramaçylyk-tehniki usullaryna we serişdelerine şu aşakdakylar degişlidir:

- programmirmäniň häzirki zaman tehnologiýalaryny ulanmak;
- programma serişdelerini işläp taýýarlamagyň awtomatlaşdyrylan ulgamlaryny ulanmak;

- işläp taýýarlamak, öndürmek we ulanmak tapgyrlarynda apparat serişdeleriniň goragyny guramak we ş.m.

Programmirmlemäniň häzirki zaman tehnologiýalary programmalary döretmek, ýola goýmak we testirmek prosesleriniň ýokary derejede awtomatlaşdyrylmagyny talap edýär. Standart modullaryň ulanylmagy programmalary döretmek, ýalňyşlary gözlemek we düzetmek proseslerini ýeňilleşdirmäge kömek edýär.

Ýalňyşlyklardan we düzetmelerden azat bolan programma serişdelerini işläp düzmek üçin şu aşakdaky şertleri ýerine ýetirmek hökmanydyr:

- obýekte gönükdirilen programmirmlemäni ulanmak;
- programma serişdelerini işläp taýýarlamagyň awtomatlaşdyrylan ulgamlarynyň barlygy;
- toplumlaýyn gözegçilik – synag stendiniň peýdalanylmagy;
- bellikleri ýüze çykarmak üçin apparat serişdeleriniň barlygy;
- kompýuter ulgamlarynyň goragyny guramak.

1.6. YKDYSADY HOWPSUZLYGYŇ MAGLUMAT GURŞAWY WE YKDYSADY HOWPSUZLYGYŇ DERŇEWI

1.6.1. Ykdysady howpsuzlyk düşüňjesi

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen jemgyýetiniň ýaşayşynyň ähli ugurlarynda netijeli ösüşiň rowaç alýandygy aýdyň görünýär. Döwletimiziň ykdysady howpsuzlygy günsaýyn pugtalanýar we milli ykdysadyýetiň çalt depginlerde ösmeginiň netijesinde ol has-da durnuklaşýar. Milli ykdysady howpsuzlygyň günsaýyn pugtalanmagy bolsa hormatly Prezidentimiz tarapyndan amala aşyrylýan ön-dengörüjilikli we parasatly ykdysady syýasatyň netijesidir.

Mälim bolşy ýaly, islendik döwlet öz çäginde ýaşayan we özüniň döredijisi hökmünde çykyş edýän halkyň erk-islegine laýyklykda garaşsyzlygyny we özygtyýarlylygyny içerki hem daşarky howplardan goramagy, olary pugtalandyrmagy özüniň esasy wezipesi hökmünde görüp, öz dolandyryş gurluşynyň mümkinçilikleriniň agramly böle-

gini şol wezipäni has netijeli amala aşyrmaga gönükdirýär. Döwletiň öz halkyny, şahsyýetiň hukuklaryny we azatlyklaryny, jemgyýetiň maddy we ruhy gymmatlyklaryny, şonuň ýaly-da öz garaşsyzlygyny, özygtyýarlylygyny, çäkleriniň bitewüligini we eldegrilmezligini, konstitusion gurluşyny goramak babatda geçirýän çäreleriniň jemi milli howpsuzlygy emele getirýär.

Ykdysady howpsuzlyk hem ýokarda aýdylanlar bilen hem-de döwletiň goranyş ukybynyň üpjün edilmegi, jemgyýetde raýatlyk asudalygynyň ýola goýulmagy, şahsyýeti, jemgyýeti we döwleti ýüze çykmagy mümkin bolan tebigy betbagtçylyk hadysalaryndan goramak üçin ähli çäreleriň, şol sanda önüni alyş çäreleriňem görülmegi ýaly meseleler bilen birlikde, milli howpsuzlygy üpjün etmegiň esasy düzüm bölegi bolup durýar. Milli howpsuzlygyň düzüm bölegi bolan çäreleriň ählisi-de biri-birleri bilen berk baglanyşyklydyr we olar özleriniň sazlaşykly hereket etmegini üpjün edýär.

Türkmenistanyň milli howpsuzlygy – bu şahsyýetiň, jemgyýetiň, döwletiň dürli ykdysady, içkeri syýasy, durmuş, halkara, maglumat, harby, serhet, ekologiki we beýleki gurşawlarda ýaşaýşynyň deňagramlylykly bähbitleriniň jemidir. Milli howpsuzlykda esasy ulanylyan adalga – bu ýaşaýşa **zerur bähbitlerdir**.

Ýaşaýşa zerur bähbitler – bu sarp edijilik toplumy we onuň kanagatlandyrylmagy şahsyýetiň, jemgyýetiň, döwletiň bolmagyny we geljekde ösmegini ykjam üpjün edýär.

Milli bähbitli şertleri 3 toparda jemlemek bolar. Olar (*1.10-njy surat*):

1. ***Şahsyýetiň bähbitleri*** – onuň konstitusion hukugynyň we azatlygynyň amala aşyrylmagy, şahsy howpsuzlygynyň üpjün edilmegi, raýatyň we adamlaryň fiziki, ruhy, intellektual ösüşinde ýaşaýş derejesiniň ýokarlandyrylmagyndan ybaratdyr.

2. ***Jemgyýetiň bähbitleri*** – demokratiýany berkitmek, hukuk, sosial döwleti döretmek, köpçülikleýin ylalaşygy gazanmak we berkitmek, ýurduň ruhy taýdan täzelenmegi.

3. ***Döwletiň bähbitleri*** – sarsmaz konstitusion gurluşdan, garaşsyzlygy we territorial bitewiligi, syýasy, ykdysady, durmuş durnuklylygy, kanuny gürrüňsiz berjaý etmek we hukuk düzümleri goldamak, deňhukukly we iki taraplaýyn bähbitleri, halkara hyzmatdaşlygy ösdürmek.

Şahsyýetiň bähbidi	Milli bähbitler
Jemgyýetiň bähbidi	
Döwletiň bähbidi	

1.10-njy surat. Milli bähbitleriň düzümi

Milli howpsuzlygy ornaşdyrmak diňe durnukly ykdysady ösüşde mümkindir. Şonuň üçin ýurduň milli howpsuzlygyny üpjün etmekde ykdysady howpsuzlyga esasy orun berilýär.

Ykdysady gurşawda howplar toplumlaýyn häsiýete eýedir. Ol ilki bilen jemi içerki önümiň azalmagy, inwestision (maýa goýum) we innovation aktiwligiň peselmegi, ylmy-tehniki gurbatyň gaçmagy, agrar sektoryň bozulmagy, bank ulgamynyň deňagramlylygynyň ýitmegi, döwletiň içerki we daşarky bergileriniň artmagy, ýangyç-energiýanyň, çig malyň daşyna çykarylmagy we esasy önümleriň (azyk) daşyndan getirilmegi bilen baglydyr.

1.6.2. Ykdysady howpsuzlygyň maglumat gurşawy

Maglumat gurşawynda milli bähbitleri şeýle böleklere bölmek bolar:

- Birinjiden, bähbitleriň degişliligi boýunça.
- Ikinjiden, bähbitleriň ähmiýeti boýunça.

Birinjiden, **milli bähbitler** – bu şahsyýetiň, jemgyýetiň we döwletiň bähbitleriniň jemidir, olaryň her biriniň öz aýratynlyklary bardyr (1.11-1.12-1.13-nji suratlar).

Şahsyýetiň bähbitleri
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Maglumat ygtyýarlygynda konstitusion hukuklarynyň berjaý edilmegi; ▪ Kanunda gadagan edilmedik işde maglumatlary öz bähbidiňe ulanmak;

- Fiziki, intellektual, ruhy ösüş;
- Şahsy howpsuzlygy üpjün edýän maglumatlaryň goraglylygy.

**1.11-nji surat. Maglumat gurşawynda şahsyýetiň
bähbitleriniň düzümi**

Jemgyýetiň bähbitleri
▪ Maglumat gurşawynda şahsyýetiň bähbitlerini üpjün etmek;
▪ Demokratiýany berkitmek, hukuk, dünýewi döwleti gurmak;
▪ Köpçülikleýin ylaşygy goramak we goldamak;
▪ Türkmenistanyň ruhy taýdan täzelenmegi.

**1.12-nji surat. Maglumat gurşawynda jemgyýetiň
bähbitleriniň düzümi**

Döwlet bähbitleri
▪ Milli maglumat infrastrukturasynyň utgaşykly ösmegi;
▪ Maglumat almakda we ulanmakda raýatyň we adamlaryň konstitusion hukuklaryny berjaý etmek;
▪ Konstitusion gurluşyň, garaşsyzlygyň we territorial bitewiligiň sarsmazlygy;
▪ Syýasy, ykdysady we sosial durnuklylyk;
▪ Hukuk düzgünlerini goldamak we kanunçylygy gürrüňsiz üpjün etmek.

**1.13-nji surat. Maglumat gurşawynda döwletiň
bähbitleriniň düzümi**

Ikinjiden, şu görkezijileriň ähmiýetine laýyklykda 4 sany bölekleri bellemek bolar:

1. Adamlaryň we raýatlaryň konstitusion hukuklarynyň berjaý edilmegi, jemgyýetiň ahlak gymmatlygyny berkitmek, Watan-söýüjilik duýgusyny ösdürmek, ýurduň medeni we ylmy gurbatyny berkitmek.
2. Döwlet syýasatyny, maglumat üpjünçiligini ýurduň we daşary döwletleriň halk köpçüligine dogry maglumatlary ýetirmek.
3. Döwrebap maglumat tehnologiýalaryny ösdürmek.
4. Maglumat resurslarynyň goraglylygyny üpjün etmek.

1.6.3. Döwletiň ykdysady howpsuzlygy we ykdysady garaşsyzlygy

Döwletiň we ýerli dolandyryşyň çäginde maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek, Döwlet we ýerli dolandyryşyň düzümini we gurluşyny, şeýle hem dolandyryşda ulanylýan tehnologiýalary we maglumat hadysalaryny jikme-jik seljermäge esaslanýar.

Döwlet (ýerli) dolandyryş – bu döwlet (ýerli) maksatlara ýetmeklige ugrukdyrylan çäreler toplumyny ýerine ýetirmek hadysasydyr.

Şonda çäreler strategiki maksatnamalara, tehniki meselelere gabat gelmelidir.

Özüniň gelip çykyşy we maksady boýunça ýagdaýlaryň ählisi diýen ýaly Döwlet we ýerli dolandyryşyň çäginde maglumat häsiýete eýedir. Olara şu aşakdakylary degişli etmek bolar:

- Dolandyryjy subýektleriň maglumaty kabul etmegi.
- Alnan maglumatlary gaýtadan işlemek we seljermek.
- Ýerine ýetirijilere çenli ýetirmek.
- Ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.
- Dolandyryşyň netijeleri boýunça maglumatlary almak.

Döwlet we ýerli dolandyryşda maglumat hadysalaryny aşakdaky ýaly bölmek bolar:

- Resminama dolanyşygyny ýöretmek.
- Maglumatlary toplamak.
- Maglumatlary seljermek.
- Çaklamak we meýilnamalaşdyrmak.
- Dolandyryş çözgütlerini kabul etmek.
- Ilaty habarly etmek.

Bu hadysalar kompýuter ulgamynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Kompýuter ulgamy – bu özünde şu aşakdaky arabaglanyşykly elementleri jemleýän guramaçylyk-tehniki ulgamdyr.

- Maglumatlary geçirmegiň we gaýtadan işlemegiň tehniki serişdesi.
- Degişli programma üpjünçiligi görnüşinde gaýtadan işlemek usullary we algoritmleri.
- Dürli maglumat görterijileri.
- Ulgamy ulanyjylar we işgärler.

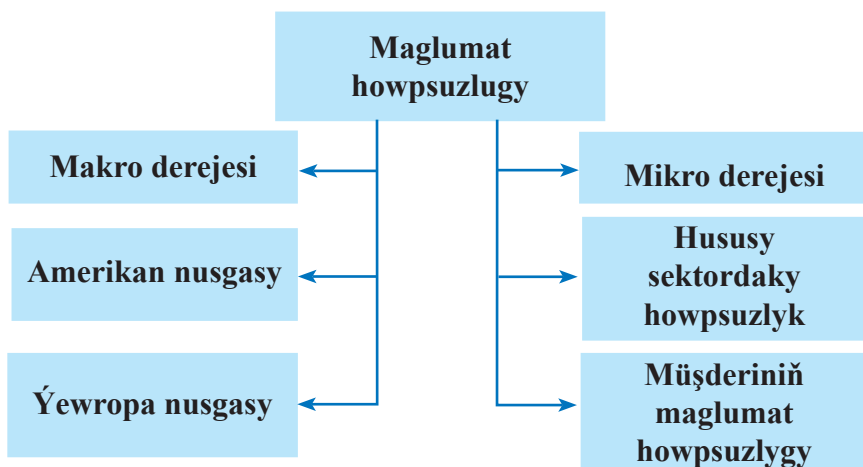
1.7.MAGLUMAT HOWPSUZLYGYNÝŇ DÜNYÄ DEREJESINDÄKI NUSGALARY

1.7.1. Maglumat howpsuzlygynyň Amerikan, Ýewropa nusgalary

Häzirki wagtda jemgyýetde maglumat milli resurs hökmünde ulanylýar. Maglumat howpsuzlygy üpjün etmekligiň ýörelgeleri bolsa şulardan ybarat:

- kanuna laýyklygy we hukuk taýdan üpjünçiligi;
- raýatlar, döwlet we jemgyýet bilen sazlaşyklygy;
- halkara maglumat howpsuzlyk ulgamlary bilen arabaglanyşyklygy;
- ykdysady netijeliligi;
- umumylaşdyrylan görnüşleri.

Häzirki wagtda dünýä derejesindäki ulanylýan nusgalar barada aýdylanda, aşakdaky nusgalary görkezmek bolar (14-nji surat).

1.14-nji surat. Maglumat howpsuzlygy düzümi

Maglumat howpsuzlygynyň Amerikan nusgasy. 1974-nji ýylda ABŞ-da maglumat howpsuzlygy barada kanun kabul edildi. Bu kanun boýunça aşakdaky hukuklar göz önünde tutulýar:

1. Hususy maglumatlar barada tanyşlyk hukugy.
2. Maglumatlary ýygnamak we işläp taýýarlamak barada tanyşlyk hukugy. Şol ýygnaýyş işleriň maksady we ş.m.
3. Ýokarda görkezilen hususy maglumatlara girmek hukugy.
4. Hususy maglumatlara üýtgeşmeleri girizmek hukugy.

Amerikan nusgasynyň esasynda aşakdaky ýaly dürli görnüşli işleri ýerine ýetirip bolýar:

1. *Aragatnaşygy çäksiz açmaklyga rugsat.* Bu programmanyň maglumatlary açmaklyga bolan mümkinçiligi. Onuň netijesinde başga programmalaryň şol maglumatlary açmaklyga bolan mümkinçilikleri gadagan edilýär we olar tä çäksiz rugsat esasynda işleýän programma işini bes edýänçä garaşmaly bolýarlar.

2. *Asyl nusgalygy barlamak.* Gorlara girmeklige ýa-da haýsy hem bolsa bir işi ýerine ýetirmeklige bolan ulanyjynyň hukugyny barlamaklyk.

3. *Köpçülikleýin peýdalanmaklyga rugsat.* Kompýuter ulgamyny birnäçe ulanyjylaryň bilelikde peýdalanmagyna ýol berilmegi.

4. *Maglumata makullanylan girelge.* Maglumata girmekligiň düzgünlerine päsgel bermeýän girelge.

Maglumatlary goramak üçin aşakdaky işleri göz önünde tutmalydyr:

1. **Ýazgydan goramak.** Maglumatlary ýazmak amallaryny ýerine ýetirmek üçin faýla ýüzlenmek gadagan edilýär.

2. **Okamakdan goramak.** Maglumatlary okamak işini ýerine ýetirmek üçin faýly açmak gadagan edilýär.

3. **Parol bilen goramak.** Maglumatlary goramak usulyna, girelgäni açmak üçin oňa hökmany suratda paroly girizmeli.

4. **Elektron san ýazgysy.** Elektron san ýazgysy şekiller toplumy görnüşinde elektron resminamany iberijiniň resmi goly hökmünde ykrar edilýän öz eli bilen çeken goluna kybapdaşdyr. Elektron san ýazgysy onuň anyk eýä degişlidigini tassyklamaga mümkinçilik berýär we gol çekilen pursadyndan güýje girýär.

5. **Kompýuter torunyň goragy.** Maglumatlar toruny makullanmadyk elýeterliklerden, kadaly işleýişiniň ýa-da onuň bölekleriniň işini bozmak maksady bilen, tötänleýin ýa-da bilgesleýin ulgama girmeklige synanyşyk edýänlerden goraýan çäreler. Toruň howpsuzlygy programma üpjünçiliginiň, tordaky şahsy maglumatlaryň we enjamlaryň howpsuzlygyny aňladýar.

Maglumat howpsuzlygynyň Ýewropa nusgasy. Ýewropa nusgasy häzirki wagtda yzygiderli, amatly we netijeli diýlip hasaplanýar. 1995-nji ýylda maglumatlary goramak barada Ýewropa Bileleşigi döredildi. Ýewropa nusgasy has ähmiýetli maglumatlaryň (*sensitive information*) ülnülerini kesgitledi. Bu nusganyň esasynda maglumat howpsuzlygynyň integrirlenen ulgamy döredildi. Bu ulgamyň düzümine aşakdaky serişdeler girýär:

1. maglumat nusgasyny döretmek;
2. maglumat howpsuzlygynyň üpjünçilik ulgamyny taslamak, sazlaşdyrmak we ornaşdyrmak;
3. maglumat howpsuzlygy;
4. howpsuzlygyň üpjünçiligini dolandyrmak.

Maglumat nusgasy aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

- ulanyjylaryň hereketlerini gizlin hasaba almak;
- modeli döretmek üçin maglumatlary ýygnamak;
- obýektiň barlagynyň netijelerini işläp taýýarlamak.

Hususy sektoryň maglumat howpsuzlygy. Kompýuterleriň köpelmegi bilen hünärmenleriň özüniň borçlarynyň ýerine ýetirilişiniň görnüşleri düýpgöter üýtgedi. Indi hünärmeniň elinde köp sanly takyk maglumatlar bar. Bu bolsa edaranyň ýolbaşçysy üçin amatly bolup duranok. Sebäbi tora birikdirilen kompýuterleriň üsti bilen dürli maglumatlara rugsat bolýar. Şol sebäpli adamlar maglumatlaryň howpsuzlygy barada alada edýärler.

Hususy sektorda, ýagny telekeçilik işlerinde munuň özi köp çyk-dajylara getirip biler. Sebäbi hususy firmalaryň täjirçilik maglumatlary barada gyzyklanýanlaryň sany köpeliýär. Netijede, maglumatlar hökmany goralmany resurs hökmünde hasaplanýar.

Häzirki wagtda kompýuter tehnika bilen howpsuzlygy ýönekeý işgärler hem ulanyp bilýärler. Şol sebäpli maglumatlaryň ahyrky ulanyjysy olaryň goragy we howpsuzlygy barada alada etmelidir. Hususy sektoryň maglumat howpsuzlygynyň esasy aýratynlygy: edarada ýa-da kärhanada maglumatlaryň howpsuzlygyna gözegçilik etmek üçin ýörite ýokary derejeli hünärmen bellenilýär.

1.7.2. Maglumat howpsuzlygyny dünýä derejesinde guramagyň serişdeleri

Dünýä derejesinde maglumat howpsuzlygy aşakdaky serişdelere esaslanýar:

1. Guramaçylyk we administratiw serişdeler. Bu serişdeleriň maksady – howpsuzlyga haýbat atmak mümkinçiliklerini kynlaşdyrmakdan ybarat. Onda esasy ýerine ýetirilýän çäreler:

- gözegçilik režimini döretmek;
- ýörite rugsatnamalary paýlamak;
- ynamdar wezipeli adamlara rugsat bermek;
- daşky göterijileri ýörite seýflerde saklamak;
- düzgünnamalary işläp taýýarlamak.

2. Tehniki serişdeler. Bu serişdeleriň maksady – täze naýbaş tehniki serişdeleri bilen üpjün etmekden ybarat.

3. Tehnologik serişdeler. Esasy ýerine ýetirilýän çäreler:

- göterijileriň arhiw görnüşinde nusgalaryny döretmek;
- kompýuteriň daşky huşunda faýllary awtomatik usuly bilen ýatda saklamak;
- ulanyjylary žurnallarda bellige almak;
- ýörite resminamalary işläp taýýarlamak.

4. Hukuk we etika serişdeleri. Esasy ýerine ýetirilýän çäreler:

- kanunlary kabul etmek. Türkmenistan döwletimizde 2001-nji ýylyň ýanwar aýynyň 2-ne «Elektron resminamalar» hakynda kanun kabul edildi.
- Kadalaşdyryjy namalary kabul etmek.

Maglumatlaryň goralysy – kompýuter torlarynyň ösüşiniň kanunalaýyklygydyr. Kompýuter torlarynyň döredilmegi, personal kompýuterleriň giňden ulanylmagy we maglumat ulgamlarynyň ornaşdyrylmagy bilen maglumatlary goramak meselesini çözmegiň zerurlygyny döretdi.

Maglumatlary goramak diýlende aşakdakylar göz önünde tutulýar:

- maglumatyň fiziki taýdan umumylygyny üpjün etmek, ýagny maglumatyň elementleriniň zaýalanmagyna ýa-da ýok edilmegine ýol bermezlik;

- maglumatyň umumylygynyň saklanylýan döwründe, onuň elementleriniň çalşyrylmagyna ýol bermezlik;
- adamlaryň maglumaty rugsatsyz, bikanun almagyna ýol bermezlik.

Maglumatlaryň we resminamalaryň döredilişi, işlenip taýýarlanylyşy, saklanylyşy, berlişi we kabul edilişi anyk maglumatlar ulgamyna bildirilýän howpsuzlyk talaplaryny ödemelidir.

Edaralarda we kärhanalarda çözülýän meseleleriň maksatnamalary we resminamalary ogurlykdan, ýitirilmekden, ýok edilmekden, wiruslardan we ş.m. zyýanly täsirlerden maglumat tehnologiýasynda işleýänlere belli bolan çäreler bilen goralmanydyr. Onuň üçin ondaky tehniki serişdeler we kompýuterleriň terminallary, olardaky maglumat göterijiler ýöriteleşdirilen usullar bilen goralmanydyr hem-de olardaky maglumat we kompýuter programma üpjünçiliginiň nusgalary olardan aýry seýflerde saklanmalydyr.

Maglumatlary goramak çärelerine edaranyň, kärhananyň we guramanyň ýolbaşçylary, anyk ulanyjylar, taslaýjylar hem-de gurnaýjylar degişlilikde gatnaşmalydyrlar. Elektron arhiwlerde maglumatlary goramak üçin dürli usullar we serişdeler ulanylýar.

Iň bir ýönekeý usuly – kodlanmadyk parollary ibermek; iň çylşyrymly usuly – parollary gurmak. Olaryň arasynda ***Extensible Authentication Protokol (EAP)*** giňden ulanylýar. Bu protokol hakykylygy barlamak üçin ulanylýan usullary goldaýar. Meselem, smart-kartlaryň, sertifikatlaryň hakykylygyny barlamak we ş.m.

Aşakdaky usullar tejribede has giňden ulanylýar:

1. Sorag-jogap görnüşde çagyrmak;
2. Howpsuzlyk ulgamynyň hereketleri.
3. Maglumatlary kodlamak;
4. Hakykylygyny barlamak.

1. Sorag-jogap görnüşde çagyrmak usuly çykdaýjylary azaldýar we arhiwiň goşmaça goralysyny üpjün edýär. Eger-de ulanyjy serwere ýüzlense, onda aşakdaky amallar ýerine ýetirilýär:

- serwer ulanyjynyň we parolyň dogrulygyny barlaýar;
- eger-de olar dogry bolsa, onda serwer öz işini tamamlap ýerine ýetirýär.

2. Howpsuzlyk ulgamynyň hereket ediş usuly boýunça aşakdaky amallar ýerine ýetirilýär:

- kompýuter daşlaşdyrylan serweri çagyryr;
- kompýuter öz parolyny serwere iberýär;
- serwer ulanyjynyň maglumat bazasyndaky ýerleşýän maglumatlary bilen deňeşdirýär.

3. Maglumatlary kodlamak usuly boýunça maglumatlar açar arkaly kodlanýar. Maglumatlary şifr (kod) belgileriniň iki sany usuly bar:

- MPPE RSA RC4 algoritmiň esasynda;
- IPSec DES algoritmiň esasynda (*Data Encryption Standard*).

MPPE (*Microsoft Point-to-Point Encryption*) we IPSec (*Internet Protocol Security*) kodlamagyň birnäçe derejelerini goldaýarlar. Olaryň derejeleri aşakdaky tablisada görkezilýär:

1.1-nji tablisa

Kodlamagyň ýerine ýetirilişi	Ulanlyşy
Standart MPPE (40-bit, 56-bit)	Halkara
Kämilleşdirilen MPPE (128-bit)	Demirgazyk Amerikada
IPSec DES (56-bit)	Halkara
IPSec Triple DES (3DES)	Demirgazyk Amerikada

MPPE usuly ýerli torlar bilen serweriň arasynda iberilýän maglumatlary goramak üçin ulanylýar.

IPSec usuly torlary uzak wagtlaýyn goramak üçin ulanylýar. Maglumatlary kodlamak üçin bu usulyň aşakdaky standartlary ulanylýar:

- ◆ *Data Encryption Standard (DES)*.
- ◆ *Triple DES (3DES)*.

Bu standartlar halkara standartlary diýlip hasaplanýar. Eger-de torlar *Windows* operasion ulgamynyň esasynda işleýän bolsalar, onda şol torlarda maglumatlary goramak üçin *IPSec* usulynyň aşakdaky protokollary ulanylýar:

- **AH (*Authentication Header*) protokoly.** Protokol AH maglumatlaryň hakykylygyny we bitewüligini barlaýar. Bu protokol hemme maglumatlara gol goýýar. Maglumatlara kod belgisi

goýulmaýar. Maglumatlary okap bolýar, emma üýtgedip bolmaýar. Protokol AH maglumatlara gol goýmak üçin HMAC algoritmleri ulanylýar.

- **ESP (Encapsulating Security Payload) protokoly.** Bu protokol hemme maglumatlara gol we kod belgisini goýýar. Maglumatlary okap bolýar, emma üýtgedip bolmaýar.

4. Hakykylygyny barlamak. Kompýuter torlarda hakykylygy barlamak üçin *Windows* operasion ulgamynda ýörite gurallar peýdalanýar. Olaryň arasynda: *Kerberos V5*, *Secure Socket Layer/Transport Layer Security (SSL/TLS)*, *LAN Manager* ýaly gurallar bolýar.

Kompýuter torlarda hakykylygy barlamak üçin aşakdaky usullar we protokollar ulanylýar:

1. PAP protokoly (*Password Authentication Protocol*);
2. CHAP protokoly (*Challenge Handshake Authentication Protocol*);
3. SPAP protokoly (*Shiva Password Authentication Protocol*);
4. MS CHAP protokoly (*Microsoft Challenge Handshake Authentication Protocol*);
5. MS CHAR v2 (*Microsoft Challenge Handshake Authentication Protocol*);
6. EAP protokoly (*Extensible Authentication Protocol*);
7. Smart-kartlaryň we sertifikatlaryň kömegi bilen hakykylygy barlamak.

Aşakdaky howpsuzlygy guramak işlerinde goraýyş elementleri hökmünde elementler maglumat hasaplanýarlar:

1. Kompýuteriň esasy huşunda ýerleşýän maglumatlar we kompýuter programmalar;
2. Daşky göterijilerde ýerleşýän maglumatlar we kompýuter programmalar;
3. Monitoryň ekranyna çykýan maglumatlar;
4. Printer (çap ediji) gurluşynda çykarylýan maglumatlar;
5. Torlar arkaly iberilýän maglumatlaryň toplumy;
6. Kseroks gurluşy arkaly çykarylýan maglumatlar;
7. Paroly bellige alýan žurnallar;
8. Iş resminamalarynyň gullugy;
9. Maglumatlar bazalary, banklary we arhiwleri.

Maglumatlary goramak **ulgamy howpsuzlyk arhitekturasy** diýip atlandyrylýar. Bu arhitekturada işler birnäçe tapgyrlar boýunça geçirilýär:

1. Howpsuzlygynyň seljermesi;
2. Goraýyş ulgamyny işläp taýýarlamak;
3. Goraýyş ulgamyny ornaşdyrmak;
4. Goraýyş ulgamyny alyp barmak.

1.2-nji tablisa

Parolyň adyny goýmak üçin ulanylýan simwollar

Simwollaryň görnüşleri	Mysal
Harplar (baş we setir)	A, B,C,..., a,b,c,.....
Sanlar	0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
Harplara we sanlara dahylsyz simwollar	‘ ! @ # \$ % ^ & * () _ + - = { } [] \ : “ ” ; ~ ‘ < > ? , . /

Häzirki wagtda dünýä derejesinde ulanylýan nusgalar barada aýdylanda, dünýäniň birnäçe öňdebaryjy kompaniýalarynyň nusgalaryny (käbirlerini) görkezmek bolar:

«Лаборатория Касперского» kompaniýasy – Russiýada has meşhur we Ýewropada iň iri öndüriji bolup, ol wiruslardan, spamdan we hakerlik çözüşlerden gorag ulgamlaryny öndürýär. Bu kompaniýa maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek üçin programma çözügütlerini öndürijileriň dünýä boýunça öňdebaryjylaryň 5-ligine girýär.

Dr. Web kompaniýasy – antiwirus programma üpjünçiligini öndüriji rus kompaniýasydyr, onuň esasy maksady – häzirki zaman talaplaryna doly jogap berýän iň gowy antiwirus gorag serişdelerini döretmek, şeýle-de dürli görnüşli kompýuter howplaryndan ulanyjylara goranmaga (öňüni almaga) kömek edýän täze tehnologiýa çözügütleri işläp taýýarlamak.

Symantec kompaniýasy – goşundylar, programma-apparat toplumlary we hyzmatlary ugrunda dünýä lideri bolup durýar, olar soňky ulanyjylara, ownuk firmalar, orta kompaniýalara we iri kärhanalara iň wajyp aktiwîň-maglumatyň howpsuzlygyny, taýýarlygyny we bütewüliginu üpjün etmäge kömek edýärler.

Trend Micro korporasiýasy – tor antiwiruslaryny, Internetiň maglumat taýdan doldurylmagynyň gorag serişdelerini öndürmek hem-de degişli hyzmatlary ýerine ýetirmek boýunça dünýä lideridir. Bu kompaniýa özüniň konseptual we tehnologik nowatorlygy bilen ýokary abraýa eýe boldy, ýagny adaty (stol üsti) kompýuterler üçin antiwirus programmalaryndan torlaryň serwerlerinde we Internete elýeterlik (giriş) şlýuzlarynda gurnalýan (oturdylýan) gorag serişdelerine geçişe ýolbaşçylyk etdi.

GFI kompaniýasy – öňdebaryjy programma üpjünçiligi öndüriji hökmünde özüni tanatdy, ýagny ol tor administratorlaryna toruň we kontentiň howpsuzlygy boýunça, şeýle-de habarlary alyşmak boýunça ähli meseleleri çözmäge mümkinçilik döredýär. Gazanylan tehnologiýalarynyň we ünsüni bir ýere jemlemeginiň esasynda GFI kompaniýasy dünýäniň islendik künjeginde ýerleşýän guramanyň işewürliginiň netijeliligine we üznüksizligine bildirilýän talaplaryny kanagatlandyryp bilýär.

ESET kompaniýasy – korporatiw we öý ulanyjylarynyň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek üçin ESET NOD32 programma önümleriniň maşgalasyny (toplumyny) işläp taýýarlaýjy halkara kompaniýasydyr. Ol howplary ýüze çykarmagyň (tapmagyň) proaktiw usulyny ulanmak boýunça heniz ýaşyrakdyr. ESET NOD32 maşgalasynyň ähli önümlerinde hususy *Threat Sense* tehnologiýasy ulanylýar, bu bolsa tor howplaryny tapmagyň we zýýansyzlandyrmagyň has kämil derejesini üpjün edýär.

Panda Security kompaniýasy – IT-howpsuzlygynyň çözügütlerini öndürmekde dünýäniň liderleriniň biridir. Panda önümleri dünýäniň 23 diline geçirilip, olary dünýäniň 200-den gowrak döwletlerinde millionlarça müşderileri ulanýarlar.

Panda Security kiber-jenaýatlaryň täze görnüşleri bilen göreşmek üçin ýörite işlenip taýýarlanan howpsuzlygyň täze modelini hödürleýär. Bu modelin çäginde ýokary mümkinçiligi bolan has netijeli tehnologiýalar we önümler işlenip taýýarlanan (bazarda hödürlenilýän önümler-çözügütler bilen deňeşdirilende olar howplary we howply PÜ-ni tapmaga giň mümkinçilikligi bardyr).

Microsoft korporasiýasy – programma üpjünçiligini öndürmekde, hyzmatlary bermekde hem-de personal kompýuterler we serwerler üçin internet-tehnologiýalary işläp taýýarlamakda dünýäniň lideri bolup durýar. Onuň öndürýän önümleriniň hataryna stol üsti we tor operasion ulgamlary, müşderi-serwer gurşawlary üçin serwer goşundylary, ulanyjylar üçin stol üsti işewür goşundylar we ofis goşundylary, interaktiw programmalar we oýunlar, internet torunda işlemek üçin serişdeleri we işläp taýýarlamagyň gurallary girýär.

InfoWatch kompaniýasy – maglumat howpsuzlygynyň täze ugry – ýagny içerki howplardan konfidensial maglumatlaryň goragy üçin döwrebap tehnologiýalary işläp taýýarlaýan innowasion kompaniýadyr. Onuň ygtyýaryna (kompetensiýasyna) maglumatyň ýaýramak ýa-da ýok edilmek, sabotaj (bozgaklyk), senagat ıçalylyk ýaly howplaryň, şeýle-de beýleki işgärleriň korporativ maglumatlara laýyklykda seresapsyz we bikanun hereketleriniň minimizasiýasy girýär.

S.N.Safe & Software

DeviceLock®

S.N.Safe&Software kompaniýasy – Russiýanyň öňdebaryjy kompaniýalarynyň biri bolup, ol maglumat howpsuzlygy gurşawynda öňdebaryjy programma çözümlerini işläp taýýarlaýar.

Daşyndan rugsatsyz girmelerden we konfidensial maglumatlaryň içeri ýaýramagyndan proaktiw goragyň ajaýyp tehnologiýalarynyň netijesinde, Safe`n`Sec® programma önümleri adaty (öý) ulanyjylar ýaly, kiçi we orta işewür kompaniýalary hem-de Russiýada we daşary ýurtlarda iri kärhanalar tarapyndan giňden ulanylýar.

SmartLine Inc. (brendi DeviceLock) kompaniýasy – kompýuter torlaryny administrirlemek üçin programma üpjünçiligini işläp taýýarlamak bilen meşgullanýar hem-de mobil gurluşlaryň we giriş-çykyş portlaryň gözegçiligi ugrunda programma üpjünçiligini öndürjileriň arasynda dünýä lideri bolup durýar.

VMware kompaniýasy – wirtualizasiýa çözümleri ugrunda dünýä lideridir, ýagny stol üsti ulgamlardan başlap, tä maglumatlary işläp bejeriş merkezine çenli. VMware dürli möçberli kärhanalara kapital we ekspluatasion çykdajylary azaltmaga, işewürliginiň üznüksizligini üpjün etmäge, maglumatlaryň howpsuzlyk we gorag derejesini artdyrmaga kömek edýär.

CitrixSystems kompaniýasy – wirtualizasiýa ulgamlaryny, tor çözümlerini we goşundylary gowşurmak tehnologiýalaryny işläp taýýarlaýan liderdir.

Citrix önümleri kompaniýanyň IT-infrastrukturasy guralygy radikal ýönekeýleşdirmäge kömek edýär, ýagny islendik ulanyja, islendik ýerde, islendik gurluşyň kömegi bilen goşundylary gowşurmak üçin amatly gurallary hödürleýär.

Blue Coat kompaniýasy – web kommunikasiýalaryň howpsuzlygyny üpjün edýär we kärhananyň tutuş paýlanan düzümi boýunça işewür goşundylary tizleşdirýär.

Blue Coat gurluşlary daşlaşdyrylan ofislerde, Internete elýeterlik nokatlarynda, ahyrky müşderilerde, maglumat merkezlerinde (*data center-lerde*, ýagny syýasatyň esasynda intellectual merkezleşdirilip dolandyrylýan gözegçilik nokadyny üpjün etmek üçin) gurnalýar, şeýle-de IT guramalara ähli ulanyjylar we goşundylar üçin howpsuzlygy we öndürjiligi optimizirlemäge kömek edýär.

Safe Net kompaniýasy – maglumat howpsuzlygyny üpjün edýän önümleri öndürýän dünýäniň öňdebaryjy kompaniýalarynyň biridir.

Safe Net kommunikasiýalaryň goragy, intellektual eýeçiligi we sanlaýyn identifikasion maglumatlary goramak üçin kriptografiki tehnologiýalary (içinden) gurnamak arkaly maglumatlaryň doly goragyny üpjün edýär, şeýle-de önümleriň giň gerimini – enjamlary, programma üpjünçiligini we çipleri hödürleýär.

Red Hat kompaniýasy – GNU/Linux ı Fedora erkin operasion ulgamlaryň esasynda çözgütleri hödürleýän amerikan kompaniýasydyr, şeýle-de ol aýyk deslapky, ýagny başlangyç kodlaryň esasynda beýleki programma önümlerini we hyzmatlaryny öndürýär (şol sanda kompilyasiýa we ýerine ýetiriş goşundylarynyň gurşawyny GNU/Linux (POSIX) *Microsoft Windows* operasion ulgam astynda *Cygwin*).

Entensys kompaniýasy – maglumat howpsuzlygy we Internet ulgamyna elýeterliligi guramak ugrunda programma önümlerini işläp taýýarlaýar. Onuň esasy tanalýan önümi – proksi-serwer *User Gate*, ol trafigi gözegçilik we hasaba almak, Internet ulgamyna elýeterliligi üpjün etmek hem-de daşky howplardan ýerli tory goramak üçin ulanylýar.

Acronis kompaniýasy – maglumatlary go-ramak, rezerwleýin nusgalamak ulgamlaryny dolandyrmak, gaty diskler we beýleki ulgam serişdeleri bilen işlemek üçin çözümleri işläp taýýarlamak ugrunda tehnologiýa lideridir. Bu kompaniýanyň wekilhanalary Demirgazyk Amerikada, Ýewropada we Aziýada bar, onuň önümleri dünýäniň 10 diline terjime edilip, bütün dünýäde, ABŞ-dan Ýaponiýa çenli uly meşhurlykdan peýdalanýar.

1.7.3. Maglumat howpsuzlygynyň halkara standartlary

Maglumat howpsuzlygynyň meselesini çözmekligiň ähmiýetli tarapy maglumatlaryň howpsuzlyk çäreleriniň üpjünçiligini amal edýär.

Maglumat howpsuzlygynyň bozulmalary halkara derejede hem uly gözegçilikde durýar we ol ISO 17799:2005 (27002) standartynyň talaplaryna laýyklykda seredilýär. Bu standart 11 bölümden durup, onuň gurluşy şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Howpsuzlyk syýasaty.
2. Maglumat howpsuzlygyny guramak.
3. Aktiwleri dolandyrmak.
4. Işgärleriň howpsuzlygy.
5. Şahsy howpsuzlyk.
6. Amallary we kommunikasiýany dolandyrmak.
7. Girmegi dolandyrmak.
8. Maglumat ulgamlaryny döretmek, satyn almak we goldamak.
9. Maglumat howpsuzlygyndaky hadysalary dolandyrmak.
10. Işewürligiň üznüksizligini dolandyrmak.
11. Talaplary berjaý etmek.

Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy alamatlary şulardan ybarat:

- howpsuzlyk we hukuk üpjünçiligi;
- şahsyýetiň, jemgyýetiň we döwletiň bähbitleriniň deňagramlylygy;
- howpsuzlygyň halkara ulgamyna birikmesi;
- ykdysady peýdalylyk;
- ulgamlaryň we toplumlaýyn alamaty.

2.1 KOMPÝUTER WIRUSLARY WE OLARYŇ DÖREÝIŞ TARYHY

Biologiýa taýdan wirus – bu biziň planetamyzda dörän biologiki organizmleriň ilkinjileriniň biridir.

Kompýuter wirusy bolsa – bu beýleki programmalar girip, ornaşyp, ýaýramak häsiýetine eýe bolan zyýan ýetiriji programma kodydyr. Zyýan ýetiriji programmalaryň wiruslar

diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi olaryň kompýuter torlary boýunça özbaşdak ýaýrap, köpelip kompýuterlere zyýan ýetirmek häsiýetine eýe bolýanlygy bilen düşündirilýär. Ilkinji wirus haçan we kim tarapyndan döredilipdir? Bu soraga jogap bermek üçin kompýuter tehnologiýalarynyň taryhyna ýüzleneliň.

Programma wiruslaryny döretmek tehnologiýasynyň awtory diýlip amerikan programmisti **Bob Tomasy** hasap edýärler. 1971-nji ýylda Tomasyň işleýän «Bolt, Beranek and Newman» kompaniýasynyň hasaplaýyş laboratoriýasy awiadispetçer gulluklary üçin paýlanan programma toplumyny işläp taýýarlamak barada tabşyryk alýar. Bu programma ýolagçy uçarlary dolandyrmak üçin niýetlenendi. Buýrujylaryň talaplary boýunça topluma girýän programmalar kompýuter tory boýunça uçaryň ugrunyň dolandyrylyşyny bir kompýuterden beýleki kompýutere awtomatiki geçirilmelidi we tora birikdirilen ähli kompýuterleriň ekranlarynda awialaýnerleriň asmandaky hemişe üýtgäp durýan ýagdaýy baradaky maglumatlary görkezmelidi. Dürli kompýuterleriň arasynda maglumatlaryň alyş-çalyş ulgamy synagdan geçirilende, Tomas «*süýreniji*» (*ýaýraýan*) diýlip atlandyrylýan programmany ýazdy. «*süýreniji*» özbaşdak öz-özünü bir kompýuterden beýleki kompýutere nusgalaýardy we şeýdip bir kompýuterden

beýleki kompýutere geçip her kompýuteriň ekranyna «*Men süýreniji! Eger başarsaň tut meni!*» diýlen ýazgyny çykaryrdy. Bu uly bolmadyk programma hemme kompýuterlere ýaýraman, ol toruň bir düwüninden beýleki düwnine geçip, ulanyjylara we ulgamyň administratorlaryna päsgel berýärdi. Tomasyň oýlap tapyşy barada bilenlerinden soň, beýleki programmistler öz kärdeşleriniň kompýuterleriniň ekranlarynda dürli gyzykly we gülküli ýazgylary görkezýän programmalary döredip başladylar. Haçan-da «*Bolt, Beranek and Newman*» kompaniýasynyň hünärmenleriniň birine ünsüni we işiňi bölýän «Süýreniji» bilen göreşmek halys ýüregine düşenden soň, ol edil şonuň ýaly kompýuter tory boýunça özbaşdak geçýän «killer» programmasyny düzdi. Emma bu programma başga maksat üçin, ýagny ýolda duş gelen ähli «süýrenijileri» tutup, rehim etmän, olary ýok etmek üçin niýetlenendi. Onda «süýrenijileriň» döredijileri programma kodlaryny has-da kämilleşdirip, öz programmalaryna «killerlerden», kompýuteriň işi üçin zerur komponentler görnüşinde operasion ulgamynyň içinde gizlenmegi öwretdiler. Şeýle «süýrenijileriň» we «killerleriň» arasyndaky göreş birnäçe aý dowam edip, soňra öz täzeligini ýitirip, idelmedi.

Emma Bob Tomasyň oýlap tapany ýatdan çykarylmaýy we 1975-nji ýylda amerikan fantastik ýazyjysy **Džon Branner** «*Partlaýyş tolkuny eýerläň*» atly fantastiki romanyny ýazdy. Bu kitapda tiranlaryň we diktatorlaryň hökümetiniň global elektron toruň üsti bilen dolandyrylýan kompýuterleşdirilen jemgyýet barada gürrüň berilýär. Düýäni halas etjek bolýan programmist awtor bilen «soguljan» diýlip atlandyrylan programmany düzýär. Bu programma öz-özünü bir kompýuterden başga kompýutere nusgalap, kompýuterlerde bar bolan ähli maglumatlary ýok edýärdi. Bu roman tiz wagtda bestseller bolup, şol wagt ýaňy döräp başlan kompýuter hakerleriň köpelmegine sebäp boldy we ilkinji «*gurçuk*» programmalarynyň döremegine itergi berdi. «**Gurçuk**» – bu öz nusgasyny özbaşdak (beýleki programmalara girip, olarda ornaşyp) ýaýratmak we olary işe goýbermek mümkinçiligine eýe bolan zyýan ýetiriji programmadyr.

1980-nji ýylda *Xerox* kompaniýasynyň iki işgäri **Ion Hepp** we **Džon Şok Branneriň** romanynda agzalan programma meňzeşlikde «*gurçuk*» diýlip atlandyrylan programmany döretmekligi maksat edin-

diler. *Xerox* kompaniýasy şol wagt ýerli tora birikdirilmäge mümkinçiligi bolan personal kompýuterleri döredýän in meşhur we belli kompaniýady. Heppiň we Şokuň «gurçugy» peýdaly maksatlar üçin niýetlenendi. Ol tora birikdirilen kompýuterden başga kompýutere geçip, operasion ulgamyndaky gizlin kemçilikleri tapyp, mümkin bolsa olary düzetmek üçin niýetlenendi. Hepp we Şok «gurçuk» programmasynyň ýene-de iki sany görnüşini döretmegi hyýal etdiler: olaryň biri bildirişleri ulanyjylara ýaýratmak üçin, beýlekisi bolsa tora birikdirilen dürli kompýuterleriň arasynda resurslary täzeden çäýe paýlamak üçin. Emma tejribede ähli zat hyýal edilişi ýaly bolmady. «Gurçugyň» synag edilýän görnüşini işe goýberip, Hepp we Şok aňsam öýlerine gidipdirler. Ertesi irden programmistler işe gelenlerinden soň Paolo-Alto şäherinde ýerleşýän *Xerox* ylmy-barlag merkeziniň köpgatly binasynda ýerleşýän ähli kompýuterleriň doňup galandygyny görüpdirler. «Gurçugyň» programma kodunda kiçijik ýalňyşlyk goýberilipdir we onuň netijesinde programma toruň düwünleri boýunça gözegçiliksiz köpelip, olaryň işini saklapdyr. Kompýuterleri täzeden ýüklemek haýyr etmedi. Kompýuter täzeden açylyp diňe operasion ulgamy ýüklenýär welin, «gurçuk» öz-özünü kompýuteriň ýadyna beýleki kompýuterden nusgalaýar we kompýuter hatardan çykýar. Bir kompýuteri tordan aýyryp, programmistler dälirän «gurçugy» ýok etjek programmany gyssagly doretmäge mejbur boldular. Bu iki programmistiň bilelikdäki döredijiliginiň netijesini düzetmek üçin birnäçe gün gerek boldy.

Kompýuter hakerleriniň arasynda ýene-de belli bolan programmist – **Robert Morrisson**. Robert kiçilikden ýuwaş we sada oňlan bolupdyr we onuň ýeke-täk höwesli kompýuter bolupdyr. Eýýam 14 ýaşynda ol ýetginjekleriň arasynda belli bolan *The Four Corners* kompýuter oýnuna täze mümkinçilikleri goşup, ony täzeden işläp düzdi, 16 ýaşynda bolsa UNIX ulgamynyň programma kodunda ýalňyşlyklary tapyp, düzedip UNIX ulgamynyň howpsuzlygy boýunça ekspert bolup ýetişdi. Ulgamyň howpsuzlygynda tapan ýalňyşlyklaryny bolsa daşlaşdyrylan elektron torlara birikdirip, gerekli maglumatlary almak üçin hem ulanýardy. Bu gyzyklanma tiz wagtda *Smitsonian* atly kompýuter žurnalynda Robertiň Amerikada in belli we ýaş haker adyny almagyna getirdi. Garward uniwersitetiniň

4-nji ýyl talyby wagtynda Robert eýýam ABŞ-nyň Milli Howpsuzlyk Agentliginde we Harby-deňiz flotunyň laboratorýalarynda UNIX operasion ulgamynyň howpsuzlygy boýunça sapak berýärdi.

Ýeterlik derejede bilim alandan soň, Robert öz UNIX üçin işläp taýýarlan programmalaryny işe goýbermekligi hyýal etdi. Bu programma Robertiň UNIX operasion ulgamy üçin FTP atly protokolynda we Sendmail poçta programmasynda tapan kemçiliklerini ulanyp, Heppiň we Şokýň «gurçugyna» meňzeş bolan bir tora birikdirilen kompýuterleriň arasynda özbaşdak köpeliş, ýaýraýan we operasion ulgamynda «gizlenip» bilýän programmany düzdi. Bu programma diňe tora birikdirilen kompýuterleriň howpsuzlygyny barlamak üçin ylmy-synag hökmünde taýýarlanylady. Şonuň üçin Robert «gurçugyň» programma koduna, ony ýaýramakdan saklaýan algoritmi goşdy. Hujum edilen kompýuterleriň faýl ulgamyny bozýan programma kodlary hem hyýal edilmedi. 1988-nji ýylyň noýabr aýynyň 2-sine sagat 18:30-da Robert Morrisson emeli aňýetiň (intellekt) laboratorýasynyň kompýuterlerine birikdirilip, öz döreden programmasyny işe goýberdi. Ýarym sagatdan soň Robert öz geçiren synagynyň netijesini görmek üçin kompýuterini täzedan tora birikdirjek bolanda, daşlaşdyrylan kompýuter jogap bermedi. Programma kodunda goýberilen ýalňyşyň netijesinde «gurçuk» kompýuterleriň kadaly işini böwetläp, gözegçiliksiz köpeliş başlady we tiz wagtda emeli aňýetiň laboratorýasynyň kompýuterleriniň torundan sypyp, Internet giňişligine çykdy.

Robert Morrissonyň programması ABŞ üçin hakyky bela boldy we birnäçe günün dowamynda Internetiň işi doly saklandy. Hut şol wagt çalt köpelmek, ýaýramak we zäherlemek ukyby üçin Robert Morrissonyň programmasyny ilkinji gezek «wirus» diýip atlandyrdylar.

Hasaplamalara görä, bu epidemiýa 6000 kompýuteri – şol wagtda Internetde işleýän kompýuterleriň 10%-ni zaýalady we onuň ýetiren zyýany 150 müňden 75 million dollara çenli kesgitlendi. Tiz wagtdan bu işe FBI (*Federal bureau of investigations*) çekildi we Morris öz eden etmişi üçin jeza çekmeli boldy. Robert Morrissonyň kazyýet işi ABŞ-da kompýuter jenaýatynyň garşysyna ilkinji gozgalan işleriň biri boldy. Robert Morrisson bilen döredilen wirus oňa uly meşhurlyk getirdi we häzirki wagtda münlerçe hakerleri ynjalyksyzlandyrýar. Şol

wagtdan bäri özüne göwni ýetýän münlerçe programmistler iru-giç kompýuter torunda ýaýrap, ulanyjylaryň kompýuterlerine zyýan ýetirip biljek programmany döretmekde öz güýçlerini barlamaklyga hyýal edýärler. Şeýle programmalar hakerlere diňe ugursyz şöhrat, ulanyjylara kompýuterleri dikeltmek üçin köpsanly ukusyz gijeleri, antiwirus programmalaryny öndürýän kompaniýalara bolsa uly girdeji getirýär.

2.2. KOMPÝÜTER WIRUSLARYNYŇ GÖRNÜŞLERI WE OLARYŇ TOPARLARA BÖLÜNIŞI

2.2.1. Kompýuter wiruslarynyň ýüze çykma alamatlary

Kompýuter wirusy – bu özüni beýleki programmalara goşup ýazýan, öz nusgalaryny döredip, olary faýllara, kompýuteriň ulgam böleklerine ornaşdyrýan, şeýle hem kompýuterde dürli islenilmeýän hereketleri ýerine ýetirýän kiçiräk programmadyr. Wirusyň ýerleşýän programmasyna «zäherlenen» programma diýilýär. Şeýle programma işe goýberilende, ilki bilen wirus işläp başlaýar. Wirus beýleki programmalary tapyp, olary zäherleýär (zyýan ýetirýär), şeýle hem zyýanly işleri ýerine ýetirýär (mysal üçin, diskdäki faýllary ýa-da faýllary ýerleşdirmek tablisasyny zaýalaýar, operatiw ýadyny doldurýar we ş.m.). Wirusy gizlemek üçin onuň beýleki programmalary zäherlemek we olara zyýan ýetirmek hereketleri hemişe däl-de, käbir şertleriň ýerine ýetirilmeginde amala aşyrylyp bilner. Mysal üçin, *Anti-MIT* wirusy her ýyl dekabir aýynyň 1-ine gaty diskde ýerleşýän ähli maglumatlary ýok edýär, *Tea Time* wirusy sagat 15:10-dan 15:13-e çenli klaviaturadan maglumat girizmäge päsgel berýär.

Kompýutere wiruslaryň ýaýramagynyň esasy sebäbi bolup flash-diskleriň, disketleriň, lazer diskleriň, şeýle hem kompýuter torlaryň ulanylmagy çykyş edýär.

Olar özbaşdak beýleki zerur programmalara birigýär, öz nusgalaryny döredip, beýleki faýllara, ulgama girizýär we netijede kom-

pýuteriň kadaly işlemegini bozýar, pese gaçyrýar, faýllar, kataloglar zaýalanýar we kompýuteriň işinde dürli päsgelçilikler ýüze çykýar.

Kompýuter wirusynyň gizlenmegi we beýleki programmalary zaýalamagy käbir alamatlary ýüze çykarýar. Virus öz hereketini edenden soňra, ol galan hereketini öz ornaşan programmasyna geçirýär. Ol programmanyň işini başdakysyndan tapawutlandyrýar. Wirusyň ähli hereketi tiz we hiç hili maglumat bermezden bolup geçýär. Şonuň üçin kompýuter ulanyjylary, köplenç halatda, kompýuteriň işiniň düzüw dældigini aňmaýarlar.

Kompýuterleriň wiruslar bilen zaýalanandygyny aňladýan birnäçe alamatlara seredip geçeliň:

- kompýuteriň işi haýallaýar;
- operasion ulgamy ýüklemek kynlaşýar;
- kompýuteriň işinde, köplenç, doňmak hadysasy bolup geçýär;
- öň gowy işläp duran programmalaryň işi bozulýar;
- diskde faýllaryň mukdary artýar;
- faýllaryň göwrümi üýtgeýär;
- monitorda yzygiderli ýerliksiz ulgamlayyn maglumatlar peýda bolýar;
- kompýuteriň ýadynyň boş bölegi azalýar;
- diske ýüzlenmek wagty artýar;
- faýllaryň döredilen senesi we wagty üýtgeýär;
- faýl gurluşy üýtgeýär (faýllaryň ýitmegi, kataloglaryň bozulmagy);
- diskowodyň habar beriji çyrasy özbaşdak ýanyp-sönüp durýar;
- dürli maglumat görterijilere düzümlerinde bolmadyk wirus goýberiji we beýleki nätanyş faýllar ýazylýar.

Bu ýagdaýlar diňe bir wiruslar tarapyndan ýüze çykman, başga sebäplere görä hem ýüze çykyp biler, şonuň üçin kompýuterler yzygiderli barlagdan geçirilip durulsa peýdaly bolar.

1960-njy ýyllaryň soňunda 1970-nji ýyllaryň başynda (the rabbit) «towşanjyklar» diýlip atlandyrylan wiruslar peýda boldy. Bu wiruslar programmalara, kompýutere zyýan ýetirmeýärdi, olar diňe kompýuteriň ýadyna girip (şol ýyllardaky kompýuterleriň ýady örän ujypsyz), onuň işini haýalladýardy. IBM personal kompýuterleriň dö-

remegi bilen 80-nji ýyllarda «Brain», «Vienna», «Cascade» wiruslary ýüze çykýar.

1991-nji ýylda ilkinji görünmeýän wirus «Dir-II» peýda bolýar. 1995-nji ýylda Windows-95 operasion ulgamynyň çykmagy bilen wiruslaryň görnüşleri artýar. Şol ýylda peýda bolan «Concept» wirusy ähli tekst faýllary zaýalaýar we millionlarça kompýuteriň işiniň bozulmagyna getirýär. 1996-njy ýylda dörän «Laroux» wirusy MS Excel programmasyny zaýalaýar.

1999-njy ýylyň 26-njy aprelinde «Чернобыль» wirusy bütün dünýäde millionlarça kompýuterleriň winçesterini zaýalaýar. Bu wirusyň diňe Günorta Koreýa ýetiren zyýany 250 mln dollardan hem geçýär. Häzirki döwürde wiruslaryň görnüşleri milliondan agdy. Bulara garşy ýörite laboratoriyalar işleýär we ol ýerde haýal etmezden ýüze çykan howpy aýyrmak maksady bilen, antiwirus programmalary taýýarlanýar we olaryň bazalary täzelenýär. Aşakdaky tablisalarda 20 sany howply wiruslaryň atlary getirilendir:

2.1-nji tablisa

Kompýutere howp salýan wiruslar

Orny	Ornunyň üýtgeýşi	Zyýan getiriji programma	Zaýalanan kompýuterleriň sany
1	2	3	4
1	3	Net-Worm.Win32. Kido.ir	344745
2	-1	Net-Worm.Win32. Kido.ih	126645
3	0	not-a- virus:AdWare. Win32.Boran.z	114776
4	-2	Virus.Win32. Sality.aa	87839
5	6	Worm.Win32. FlyStudio.cu	70163
6	-1	Trojan-Downloa- der.Win32.VB.eql	52012

1	2	3	4
7	0	Virus.Win32. Induc.a	49251
8	New	Packed.Win32. Black.d	39666
9	New	Worm.Win32. AutoRun.awkp	35039
10	– 3	Virus.Win32.Virut. ce	33354
11	Return	Packed.Win32. Black.a	31530
12	– 1	Worm.Win32. AutoRun.dui	25370
13	4	Trojan-Dropper. Win32.Flystud.yo	24038
14	New	Trojan-Dropper. Win32.Agent.bcyx	22471
15	Return	Packed.Win32. Klone.bj	21919
16	Return	Trojan.Win32. Swizzor.b	19496
17	New	Trojan-Down- loader.WMA. GetCodec.s	18571
18	– 4	Worm.Win32. Mabezat.b	19708
19	New	Trojan-GameThief. Win32.Magania. cbrt	17610
20	New	Trojan-Dropper. Win32.Agent.ayqa	16909

Internet ulgamyna howp salýan wiruslar

Orny	Ornunyň üýtgeýşi	Zyýan getiriji pro- gramma	Ýüklenen mukdary
1	2	3	4
1	New	Trojan-Downloader. JS.Gumblar.x	459779
2	New	Trojan-Downloader. JS.Gumblar.w	281057
3	0	Trojan-Downloader. HTML.IFrame.sz	192063
4	– 3	not-a-virus:AdWare. Win32.Boran.z	171278
5	– 3	Trojan.JS.Redirector.l	157494
6	– 1	Trojan-Clicker.HTML. Agent.aq	118361
7	New	Trojan-Downloader. JS.Zapchast.m	112710
8	Return	Trojan.JS.Agent.aat	107132
9	New	Trojan-Downloader. JS.Small.oj	60425
10	New	Exploit.JS.Agent.apw	50939
11	– 7	Exploit.JS.Pdfka.ti	46303
12	New	Trojan.JS.Popupper.f	39204
13	– 1	Trojan-Downloader. JS.IstBar.bh	34944
14	New	Trojan.JS.Zapchast.an	30546
15	– 6	Trojan-Downloader. JS.LuckySploit.q	29105
16	New	Trojan-Downloader. JS.Agent.env	27405
17	New	Trojan-Dropper.Win32. Agent.ayqa	26994
18	Return	Trojan-Clicker.HTML. Iframe.mq	26057

1	2	3	4
19	New	Trojan-GameThief. Win32.Magania.bwsr	26032
20	New	Exploit.JS.Agent.anr	25517

2.2.2. Wiruslaryň görnüşleri we aýratynlyklary boýunça toparlara bölünişi

Kompýuter wiruslarynyň görnüşleri dürli-dürlüdür. Dünýä belli bolan wirusologlaryň biri **Ýewgeniý Kasperskiý** wiruslary olaryň aýratynlyklary boýunça aşadaky häsiýetler esasynda şertli toparlara bölýär:

- wirusyň zyýan ýetirýän gurşawy boýunça;
- ýaýrama usuly boýunça;
- destruktiv mümkinçilikleri boýunça;
- işleýiş algoritminiň aýratynlyklary boýunça.

Her bir ugruna aýratynlykda seredip geçeliň:

1. *Wirusyň zyýan ýetirýän gurşawy boýunça wiruslar aşadakylara bölünýärler:*

- *Faýl wiruslar.* Bu wiruslar ýerine ýetiriji faýllaryna zyýan edýärler (Com we Exe programmalar).
- *Ýüklendirýän wiruslar.* Bu wiruslar diskleriň ýüklendiriji sektorlaryna (Boot sektorlary) ýa-da winçesteriň ulgamlaryna ýüklendirijisini (Master Boot Record) saklaýan sektoryna zyýan edýärler.
- *Tor wiruslary.* Bu wiruslar dürli kompýuter ulgamlarynda köpeliýän wiruslar.
- *Flash wiruslar.* Bu wiruslar BIOS ýadynyň flash mikroshemalarynda zyýan ýetirýär.

2. *Ýaýrama usuly boýunça wiruslar aşadakylara bölünýärler:*

- *Rezident wiruslar.* Bu wiruslar kompýutere ýokuşanda (geçende) operativ ýatda öz rezident nusgasyny goýýarlar. Bu wiruslar kompýuter oçürilýança ýa-da täzeden ýüklenýança aktiw bolup bilýärler.
- *Rezident däl wiruslar.* Bu wiruslar kompýuteriň operativ ýadynda öz rezident nusgalaryny goýmaýarlar. Käbir wiruslar

ýatda özüniň käbir fragmentlerini goýýarlar, ýöne olaryň soň ýaýramak mümkinçiligi bolmaýar. Şonuň üçin şeýle wiruslar rezident däl wiruslar diýlip hasap edilýär.

3. *Wiruslar destruktiv mümkinçilikleri boýunça aşakdakylara bölünýärler:*

- *Zyýansyz wiruslar.* Bu wiruslar kompýuteriň içine hiç hili täsir etmeýär. Olar diňe diskde boş ýeriň azalmagyna ýa-da operatiw ýadyň göwrümüne täsir edip bilýärler.
- *Howply däl wiruslar.* Bu wiruslar dürli grafiki ses efektler ýa-da beýleki zyýansyz hereketlerde ýüze çykyp bilýärler.
- *Howply wiruslar.* Bu wiruslaryň netijesinde kompýuteriň ýa-da olaryň torlarynyň içinde näsazlyklaryň ýüze çykmagyna getirip bilýärler.
- *Örän howply wiruslar.* Bu wiruslar maglumatlaryň ýok edilmegine, ýitirilmegine, programmalaryň we ulgamlaryň işjeňliginiň ýitirilmegine getirip bilýärler.

4. *Wiruslar işleýiş algoritminiň aýratynlyklary boýunça aşakdakylara bölünýärler:*

- *Ýan wiruslar (companion).* Bu wiruslar exe-faýllaryna olaryň Com nusgalaryny döredip zyýan ýetirýärler. Şonuň üçin programma işi goýberlende ilki wirusly Com-faýly goýberilýär. Öz işini tamamlanyndan soň virus Exe-faýlyny işe goýberer.
- *«Gurçuk» wiruslar (worms).* Bu wiruslar kompýuter tory boýunça ýaýraýarlar. Olar kompýuter torundan kompýuteriň ýadyna geçirýärler we beýleki kompýuterleriň IP salgylaryny hasaplap, olara öz nusgalaryny iberýärler.
- *«Parazit» wiruslar.* Bu wiruslar faýllaryň ýa-da diskiň sektorlarynyň düzümini üýtgedýärler.
- *«Stels» wiruslar (iňlis «stelth virus» sözünden, göze görünmeýän).* Bu wiruslar operasion ulgamynda zyýan ýetirilen faýllara ýa-da diskleriň sektoryna ýüzlenende, özläriniň ýerine maglumatlaryň zyýan ýetirilmedik böleklerine goýýarlar.
- *«Polimorf» wiruslar (öz özüne sifrleýän).* Bu wiruslary anyklamak örän kyn, sebäbi olaryň programmalaryna hemişelik programma kody bolmaýar. Bu wirusyň esasyňy şifrleýän we şifrdan açýan programmalaryň köpdürliligi bilen amala aşyrylyp gazanylyr.

- «*Makro*» *wiruslar*. Bu wiruslar makrodilleriň mümkinçiliklerini ulanyp, köplenç, Microsoft Office faýllaryna: tekst redaktorlaryna, elektron tablisalara zyýan ýetirýärler.

Häzirki döwürde maglumatlary geçirmek üçin, esasan, Flash diskleriň ulanylmagy täze meseleleri ýüze çykardy. Olar USB wiruslarydyr. Bu wiruslar gün-saýyn artýar we olary aýyrmak gitdigiçe kynlaşýar. Bu wiruslardan autorun görnüşi has-da giň ýaýrandyr (autorun.bin, autorun.reg, AUTORUN.FCB, autorun.srm, autorun.txt, autorun.wsh, autorun.~ex, autorun.exe, autorun.inf_?????, autorun.inf, autorun.bat, autorun.ico, autorun.ini, autorun.vbs we beýleki .inf, .com, .sys, .tmp, .exe giňeltmeli faýllar, şeýle-de RECYCLER papkasy).

2.3. WIRUSLARYŇ HÜJÜMLERI WE OLARDAN GORANMAK USULLARY

2.3.1. Kompýuter ulgamlarynyň goragyna hüjüm etmek (döwmek) usullary

Umuman, islendik uniwersal kompýuter ulgamynyň programma üpjünçiligi 3 komponentden ybarat bolýar: operasion ulgamyndan (OU), tor programma üpjünçiliginden (TPÜ) we maglumatlar bazasyny dolandyryan ulgamyndan (MBDU). Şonuň üçin kompýuter ulgamynyň goragyna hüjüm etmek (döwmek) synanyşyklaryň ählisini 3 topara bölüp bolar:

- Operasion ulgamynyň derejesinde hüjüm etmek.
- Tor programma üpjünçiliginiň derejesinde hüjüm etmek.
- Maglumatlar bazasyny dolandyryan ulgamynyň derejesinde hüjüm etmek.

Maglumatlar bazasyny dolandyryan ulgamynyň (MBDU) derejesinde hüjüm etmek. Maglumatlar bazasyny dolandyryan ulgamynyň goragy – bu ýokarda sanalan meseleleriň içinde iň aňsat meseledir. Sebäbi MBDU-laryň kesgitlenen içki düzümi bolýar we MBDU-laryň elementleriniň üstündäki amallar anyk berilýär. Onuň 4

sany esasy amallary bolýar: *elementi gözlemek, goýmak, ýok etmek we çalyşmak*. Beýleki amallar bolsa goşmaça bolup, käwagt ulanylýarlar. MBDU-nyň bellibir içki düzüminiň we bellibir amallaryň bolmagy onuň goragy bilen baglanyşykly meseläni çözmegi aňsatlaşdyrýar.

Köp ýagdaýlarda hakerler operasion ulgamynyň derejesinde kompýuter ulgamynyň goragyny döwüp, operasion ulgamynyň serişdeleriniň kömegi bilen MBDU-nyň faýllaryny elýeterli etmegi saýlaýarlar. Emma ulanylýan MBDU ýeterlik derejede goralmaryk bolsa ýa-da programmada ýalňyşlyklar bar bolsa, onda haker maglumatlar bazasyny dolandyryýan ulgamynyň derejesinde hüjüm etmegi saýlaýar.

Ondan başga-da maglumatlar bazasyny dolandyryýan ulgamyna hüjüm etmegiň 2 sany ýörite ssenariýasy bar. *Birinji ýagdaýda* MBDU-nyň san meýdanlarynyň üstünde ýerine ýetirilýän amallaryň netijeleri kiçi tarapa tegeleklenýärler, olaryň tapawudy bolsa MBDU-nyň beýleki ýazgysynda jemlenýär (düzgün bolşy ýaly, bu ýazgy hakeriň bankdaky şahsy hasabyny saklaýar, tegeleklenýän san meýdanlar bolsa bankyň beýleki müşderileriniň hasaplaryna degişli bolýarlar). *Ikinji ýagdaýda* haker MBDU-nyň diňe statistiki maglumatlara elýeterli bolan ýazgylarynyň meýdanlaryny elýeterli edýär. Hakeriň MBDU-na hüjüm etmek ideýasy – statistika ýygnaýan ýazgylar köplügi diňe bir ýazgydan düzüler ýaly ýüz tutmany (talaby) kesgitlemekden ybaratdyr.

Operasion ulgamynyň derejesinde hüjüm etmek. MBDU-dan tapawutlylykda operasion ulgamyny goramak kyn bolýar. Onuň sebäbi hem operasion ulgamynyň içki düzüminiň örän çylşyrymlylygydyr, Şonuň üçin hem operasion ulgamyny hemmetaraplaýyn goramak bu örän kyn mesele bolup durýar.

Hakeriň operasion ulgamyna hüjüm etmesiniň tejribede üstünligi hüjüm edilýän anyk operasion ulgamynyň arhitekturasyna we konfigurasiýasyna bagly. Emma islendik operasion ulgamyna hüjüm etmeler hem bar:

- Parol ogurlamak.
- Kompýuteriň gaty disklerini skanirlemek (haker diskde bar bolan ähli faýla yzygider ýüzlenýär we eger diskiň göwrümi ulý bolsa, onda administratoryň faýllara ýa-da kataloglara ýüz-

lenende hökman bir ýalňyşlyk goýberendir diýip hasap edip bolýar, netijede haker şeýle faýllaryň we bukjalaryň ählisini okap biler. Öz yzyny gizlemek üçin haker kompýutere başga at bilen girip biler).

- «Zir-zibil» («Musor») ýygnamak (eger operasion ugamynda öň ýok edilen faýllary dikeltmek mümkinçiligi bolan bolsa, onda haker şol mümkinçilikden peýdalanyň biler we beýleki ulanyjylaryň ýok eden faýllaryny «korzinadan» görüp dikeldip biler).
- Berlen hukuklaryndan daşyna çykmak (operasion ulgamynyň programma üpjünçiliginde ýalňyş tapyp, haker käbir beýleki hukuklara eýe bolup biler).
- Hyzmat etmekden boýun gaçyrmak (şeýle hüjüm etmegiň maksady – operasion ulgamyny bölekleyin ýa-da doly işden çykar-makdan ybarat).

Eger kompýuter ulgamynyň programma üpjünçiliginde ýalňyşlyk-lar ýok bolsa we onuň administratory goragyň ähli usullaryny ulanýan bolsa, onda ýokarda sanalan hüjüm etmeler howply bolmaýar.

Tor programma üpjünçiliginiň derejesinde hüjüm etmek. Tor programma üpjünçiligi hakerler üçin hüjüm etmegiň iň aňsat usuly, sebäbi maglumatlaryň iberilýän aragatnaşyk kanaly adaty ýagdaý-da goralmaýar we şol kanala elýeterligi bolan islendik adam mag-lumatlary kabul edip, özüniňkini hem iberip bilýär. Şonuň üçin tor programma üpjünçiliginiň derejesinde hakerleriň şeýle hüjüm etme-leri bolup bilerler:

- ýerli toruň segmentini diňlemek;
- marşrutizatorlarda maglumatlary saklap almak;
- ýalan marşrutizatory döretmek;
- tora hyzmat etmekden boýun gaçyrmak.

Tor programma üpjünçiliginiň derejesinde hakerleriň hüjüm et-megi tor birleşmeleriniň açyklygy bilen bagly. Şonuň üçin aragatnaşyk kanallaryny maksimal derejede goramak zerurdyr we şonda girmäge rugsady bolmadyk ulanyjylar üçin maglumatlaryň alyş-çalşygy kyn-laşdyrýar. Aşakda şeýle gorag usullarynyň birnäçesi getirilýär:

- Kompýuter torunyň uzynlygyny maksimal kiçeltmek.
- Tory daşky gurşawdan daşlaşdyrmak.
- Tor maglumatlaryny şifrlemek.
- Tor maglumatlaryny elektron sanlar bilen goldamak.
- Brandmauerleri ulanmak.

2.4. FAÝL WIRUSLARYNYŇ IŞLEÝŞINIŇ ALGORITMI

2.4.1. Faýl wiruslary we olaryň görnüşleri

Wiruslaryň ähli görnüşleriniň arasynda aşakdaky toparlary bellemek bolýar:

- ýüklendiriji wiruslar;
- faýl-wiruslar;
- faýl-ýüklendiriji wiruslar.

Ýönekeý faýl-wiruslaryň işleýşine seredeliň. Ýüklendiriji wiruslardan tapawutlylykda faýl wiruslar hökman rezident bolmaýarlar. Rezident däl faýl wiruslaryň işleýşine seredeliň. Zäherlenen ýerine ýetiriji faýl işe goýberlende, wirus dolandyryşy öz üstüne alýar, soňra käbir zyýanly hereketleri ýerine ýetirýär we şondan soňra «hojaýyny-na» dolandyryşy berýär.

Wirus nähili zyýanly işleri amala aşyrýar? Ol ilki bilen zäherlemek üçin entek zäherlenmedik täze obýekti – görnüşi boýunça gabat gelýän faýly gözleýär. Soňra wirus bu faýlyň koduna girýär, ony üýtgedýär we dolandyryşy öz üstüne alýar. Esasy maksadyndan – köpelmekden başga-da, faýl wirusy dürli işleri ýerine ýetirip bilýär. Ol wirusy döreden adamyň fantaziýasyna bagly bolýar. Ýerine ýetiriji wirus faýly zäherläp, hökmany suratda onuň koduny üýtgedýär, diýmek, onuň zäherlenendigini hemişe bilip bolanok. Emma faýlyň koduny üýtgedip, wirus hökman üýtgetmeleri girizýär diýip hem bolanok, şeýle hem bolsa:

- Faýlyň uzynlygyny üýtgetmän hem biler;
- Koduň ulanyлмаýan böleklerini üýtgetmän hem biler;
- Faýlyň başyny üýtgetmän hem biler.

Şeýlelikde, islendik faýly işe goýberilenden soň, virus dolandyrmaklygy öz üstüne alýar (operasion ulgamy ony özi ýükleýär), rezident ýada ýüklenýär we soňra çagyrylan faýla dolandyrmaklygy gaýtarýar.

2.4.2 Faýl wiruslarynyň işleýşiniň algoritmi

Dolandyrmagy öz üstüne alandan soň, faýl wirusy aşakdaky işleri ýerine ýetirip bilýär:

- Rezident virus operatiw ýadyny öz nusgasynyň barlygyny barlaýar we nusgasynyň ýok ýagdaýynda kompýuteriň ýadyny zäherleýär. Rezident däl virus Path buýrukda bellenen sözbaşynda we (ýa-da) sözbaşynda zäherlenmedik faýllary gözleýär. Soňra logiki diskleriň kataloglarynyň sütünini skanirleýär we tapan faýllaryny zäherleýär.
- Eger goşmaça funksiýalar: distruktiv hereketleri, grafiki ýa-da ses efektleri bar bolsa, onda olary ýerine ýetirýär. Rezident wirusyň goşmaça funksiýalary bir wagtdan soň aktiwleşip biler. Bu käbir şertlere mysal üçin, ulgamyň konfigurasiýasyna, şol wagtky sagadyň wirusyň içki hasaplaýjylaryny we beýlekilere bagly bolup biler Şeýle ýagdaýda virus aktiwleşende ulgam sagadynyň ýagdaýyny barlaýar, öz hasaplaýjylaryny gurnaýar we ş.m.
- Eger programma bar bolsa, onda oňa dolandyrylyş berilýär. Şeýle ýagdaýda wiruslar:

- a) faýly bejerýärler, soňra bolsa ony täzedden zäherleýärler (ýokuşdyrýarlar);
- b) programmany başlangyç ýagdaýyndaky ýaly dikeldýärler. Mysal üçin, Com-programmanyň ilkinji birnäçe baýtlaryny dikeldýär, Exe-programmanyň hakyky başlangyç salgysyny hasaplaýar, draýwerde programmalaryň salgylarynyň bahalaryny dikeldýär. Ýan wiruslar özüniň «hojaýynyny» işe goýberýärler, «gurçuk» wiruslar DOS-a dolandyrmagy gaýtarýarlar.

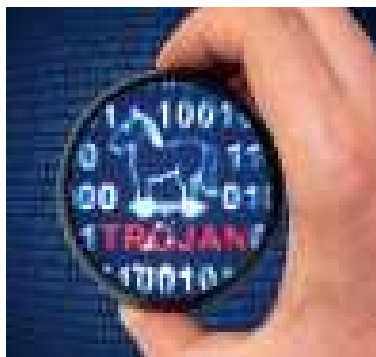
Programmany dikeltmek usuly başlangyç ýagdaýda onuň zäherlenen usulyna bagly. Eger-de virus faýlyň başlangyjyna ornaşýan bolsa,

onda ol zäherlenen faýlyň ýa-da programmanyň koduny uzynlygynda deň baýtlaryň sanyna süýşürýär ýa-da programmanyň (faýlyň) kodunyň bir bölegini soňundan başyna geçirýär, ýa-da diskde faýly dikeldýär we soňra ony işe goýberýär.

Eger virus faýlyň soňuna ýazylan bolsa, onda programma dikeldilende, ol faýly zäherlände, özünde ýatda saklan maglumatyny ulanýar. Bu faýlyň uzynlygy, faýlyň ilkinji birnäçe baýtlary (Com faýllar ýagdaýynda) ýa-da faýlyň sözbaşynyň birnäçe baýtlary (Exe faýllaryň ýagdaýynda) barada maglumatlar bolup biler. Eger-de virus faýlyň merkezine ýörite usullar bilen ýazylan bolsa, onda faýl dikeldilende ol ýene-de ýörite algoritmleri ulanýar.

2.5. TROYÁN WIRUSLARY WE OLARA GARŞY GÖREŞMEK

2.5.1. Troýan wiruslary we olaryň ýaýradylş usullary

«Troýan» ýa-da «troýanes» ady taryhda belli bolan atyň adyndan gelip çykýar. Nazary taýdan **«troýan at»** diýip zyýan ýetirýän kompýuter programmasyna aýdylýar.

Öňki wagtlarda troýan programmalar esasy programmanyň käbir goşmaça funksiýalary görnüşinde ýazylýardy. Olaryň wirus programmalaryndan esasy tapawudy – wirus işe

goýberilenden soň ony dörediji adam bilen onuň hiç hili aragatnaşygy bolmaýar, troýan programmasy bolsa ony goýberen adam bilen soň aragatnaşykda bolmak üçin niýetlenilýär.

Eger öň troýan programmalar diňe ýekelikde duran hasaplaýyş maşynlar üçin niýetlenen bolsa, häzirki wagtda olar kompýuter torlar, ilki bilen Internet üçin niýetlenilýär.

Troýan programmalar nähili zyýan ýetirip bilýärler? Köplenç olar Internete girmek üçin parollary ýa-da beýleki «gizlin» maglu-

matlary (mysal üçin, karz kartlarynyň nomerlerini) «ogurlap», olary «hojaýynyna» iberýär. Troýan programmalarynyň beýleki giň ýaýran görnüşi – daş aralykdan dolandyrmak üçin dürli serwerleri döretmek. Eger şeýle «zyýan ýetiriji» programma siziň kompýuteriňize geçen bolsa, onda onuň hojaýyny siziň kompýuteriňizde öz kompýuterindäki ýaly işläp biler ýa-da siziň kompýuteriňize zyýan ýetirip biler. Şeýle «serwer» troýan programmasy özüni serwer ýaly alyp baryp, ony döreden adama siziň kompýuteriňizde islendik faýllary işledip ýa-da sizden islendik faýllary nusgalap (göçürip) biler, şeýle hem kompýuteriň dürli gurluşlaryny (CD-ROM, modem we ş.m.) işledip ýa-da öçürip biler.

Nädiň troýan programmalar kompýutere geçýärler? Köp halatlarda ulanyjy wiruslary kompýutere gurnaýan täze programmasyny «nätanyş çeşmeden» alanda geçirýär. Şonuň üçin zyýan edijileriň (hakerleriň) esasy maksady – ulanyjyny zyýan ýetiriji kody kompýuterde işe goýbermeklige itergi bermekden ybaratdyr. Onuň üçin zyýan ýetirijiler troýanlary daşyndan görmäge «kömekçi» programmalar görnüşinde görkezmeklige çalyşýarlar. Esasan ulanyja şeýle görnüşli programmalar bilen bilelikde onuň özüne üns çekiji beýany hem berilýär. Mysal üçin, «*Indi SPEED programmanyň kömegi bilen Web sahypalar siziň kompýuteriňizde 3 esse çalt ýüklener!!!*» ýaly mahabata ulanyjylaryň ünsüni çekip, zyýan ýetiriji programmany öz kompýuterlerine gurnamaga itergi berýärler. Tejribesi ýok ulanyjylar şeýle programmalary antiwirusdan geçirmän, pikirlenmän göni işe goýberýärler we şeýdip troýanlary öz kompýuterlerine geçirýärler.

Şeýle-de zyýan ýetiriji troýan programmalary, kodlary we açarlary açýan programmalar görnüşinde beýan edip hem mahabatlandyrýarlar. Mysal üçin, käbir ulanyjylar «*Indi siz Visa ulgamynyň karz kartlarynyň nomerlerini islendik sanda alyp bilersiňiz, alnan nomerler bolsa işjeň bolarlar we siz On-Line dükanlarynda satuw edip bilersiňiz*» ýaly «ajaýyp» programmalaryň beýanlaryny görüp, troýan programmalary işe goýberip bilerler.

Troýanlar, esasan, Internetdäki elektron poçtadan (e-mail) Microsoft, Kasperskiý ýa-da Symantec ýaly belli kompaniýalaryň hatlaryna birikdirilen faýl (*attachment*) görnüşinde ýaýradylýar. Şonuň üçin elektron poçtany ulanýan adamlar şeýle aldawlardan ýönekeý

logikanyň kömegi bilen özüni halas edip bilerler. Mysal üçin, Microsoft kompaniýasy özi hiç haçan hiç kime ýöne hiç zat ibermeýär, esasanam, hasaba alynmadyk ulanyjylara. Şonuň üçin eger siziň elektron poçtaňyza öňünden iberiji bilen gürleşilmedik gelen hata faýl birikdirilen bolsa, onda bu hatyň ýasama bolmagy gaty mümkindir.

2.5.2 Troýan wiruslarynyň garşysyna göreş

Windows bilen dolandyrylýan kompýuterlere troýanlaryň kömegi bilen hüjüm etmeklik soňky wagtda has köp duş gelýär. Şeýle hem şonuň ýaly troýanlaryň kompýutere ornaşmak ýollary hem kämilleşýär.

Şeýle troýanlar bilen zäherlenmekden gaça durmaklygyň bir usuly – ähli poçtany ýa-da poçta serwerlerini barlaýan antiwirus programmalary ulanmak. Emma, birinjiden – bu programmalar ähli adamlarda ýok, ikinjiden – wirus zyýansyzlandyrylanlygy barada 100% kepillendirme ýok, sebäbi täze döreýän troýanlar we olaryň kompýutere ornaşmak usullary antiwirus programmalary döredijiler tarapyndan öňe geçýärler.

Emma şol bir wagtda, ýönekeý düzgünleri berjaý edip, zäherlenme howpuny düýpli peseltmek bolar. Şeýle düzgünleriň esasylyry:

- Poçtany okaýan programmany, hata goşulan faýllary awtomatiki açmak ýagdaýa sazlamaly däl.

- Goşulan faýllaryň görnüşine üns bermeli. Windowsda giňeltme üçin 255 simwol berilýändigini ýatdan çykarmaly däl.

Troýan wiruslary, köplenç, kompýuterden ýok etmek kyn bolýar. Kähalatlarda, troýanlar reýestrde hem oturýarlar. Ony reýestriň «Awtozapus» bölümçesinde tapyp bolar:

HKEY_CURRENT_USERSoftwareMicrosoftWindowsCurrentVersionRun

HKEY_LOCAL_MACHINE\SOFTWARE\Microsoft\WindowsCurrentVersion\Run

HKEY_LOCAL_MACHINE\SOFTWARE\Microsoft\WindowsCurrentVersion\Run\services

HKEY_USERS\DEFAULT\Software\Microsoft\WindowsCurrentVersion\Run

Ini faýllarda run=; we load=; setirlerde. Ilki bilen faýlda ýa-da reýestrde troýany görkezýän ýazgyny ýok etmeli. Ondan soň kompýuteri täzedən işledip, bu faýly ýok etmek bolar. Şeýle hem troýany tapyp, ýok edýän ýörite antiwirus programmalar hem ulanylýarlar.

2.6. KOMPÝUTER HAKERLERI

2.6.1. Hackerler we olaryň maglumat ulgamyna ýetirýän zyýanlary

Umumy elýeterli torlarda hakerleriň hüjümleri giňden ýaýrandyr.

Hakerler – bu zyýan ýetiriji programmany ýazyp, ony kompýuter torlarynyň serwerlerini uzak wagtlaýyn hatardan çykarmaklyga (DOS derejesinde hüjüm etmek) synanyşmak üçin ýa-da howpsuzlyk ulgamlaryna girip, olary hatardan çykarmaklyga synanyşmak üçin ulanyan ýokary derejeli hünärmenler. Sanalan hüjümleriň ählisini diňe bir haker ýa-da hakerleriň topary hem ýerine ýetirip biler. Haker howpuň daşky çeşmesi ýa-da içki (edaranyň öz işgäri) çeşmesi hökmünde hem çykyş edip biler.

Hakerler bütindünýä torunda islendik işi edip bilýärler. Olar karz kartlarynyň nomerlerini ogurlaýarlar, ýapyk maglumatlar bazalaryny elýeterli edip, ulanyjylaryň hasaplary bilen amallary ýerine ýetirýärler, zyýan ýetiriji programmalary ornaşdyrmak maksady bilen, spamy ugratmak bilen meşgul bolýarlar, beýleki ulanyjylaryň kompýuterlerine elýeterligi alyp, olardan gizlin maglumatlary almak, nusgalamak, ýok etmek ýa-da üýtgetmek üçin parollary ogurlaýarlar ýa-da döwüp açýarlar. Şeýle hem hakerler tor trafiklerini tutup, olaryň ugruny üýtgeder.

ýärler. Internet ulgamynyň iri saýtlary bilen gazanç üçin däl-de, diňe güýmenje ýa-da özüni görkezmek üçin hakyky gozgalaň turuzýarlar.

Hakerleriň hüjümleri uly ýitgilere getirip bilerler. Hakerler troýan programmalaryny ulanyjynyň kompýuterine ornaşdyryp, özüne gerek maglumatlaryny alyp bilýär, netijede kompýuter hakeriň görkezmesi boýunça dürli işleri ýerine ýetirip, ulanyjynyň gözegçiliginden çykýar.

Häzirki wagtda hakerler toparlara birleşýärler, sebäbi häzirki zaman telekommunikasion tehnologiýalar olara şol wagt tapylan kemçilikler barada maglumatlary alyp-bermeklige, korporatiw torlary we Web-serwerleri döwmek üçin niýetlenen programma üpjünçiliklerini ýaýratmaklyga mümkinçilik berýär. Internet hakerlere wirtual giňişlikde birleşmeklige we fiziki giňişlikde elýetmez bolup galmaklyga mümkinçilik berýär.

Harby edaralaryň we dürli döwletleriň ýörite gulluklarynyň wekilleri has güýçli we howply hakerler bolup biler. Sebäbi bu edaralarda has ýokary öndürijilikli geçiriji kanallar bilen üpjün edilen kuwwatly kompýuterler ulanylýar.

Şeýle hem zyýan ýetiriji programmalar – wiruslar ýa-da troýanlar has uly howp salýarlar. Bütindünýä tory boýunça ýaýrap, olar kommunikiw programmalaryň howply sazlamalaryny ulanyp, banklaryň hasaplaýyş ulgamlaryna zyýan ýetirip bilýärler.

2.6.2 Internet-serwisleriň hakerlerden goramaklygynyň tehniki serişdeleri

Internet islendik görnüşli gizlin maglumaty dünýäniň islendik nokadyna ugratmaklyga mümkinçilik berýär, emma ugradylýan maglumatlary gizlinlikde, şeýle hem hakykylyk üpjünçiliginde goramak zerur, ýogsa-da olaryň üýtgedilmegi ýa-da ogurlanmagy mümkin. Internet ulgamyny galplykdan, üýtgetmäge rugsat berilmeginden, bozulmagyndan, böwet goýulmagyndan we ş.m. goramak zerur.

Internet-serwisleri goramaklygyň tehniki serişdeleriniň toplumu:

- ◆ brandmauer (torara ekran) — programma we apparat üpjünçiligi;
- ◆ tor derejesinde hüjümleri tapmak ulgamlary;
- ◆ antiwirus serişdeler;

- ◆ kompýuter ulgamlaryny goramaklygynyň toparlara bölünişi boýunça B2 derejesini üpjün edýän goralan operasion ulgamlary, programmalaryň we maglumatlaryň bütewiligine gözegçilik edýän goşmaça serişdeler;
- ◆ protokol derejesinde gorag: – howpsuzlyk, şifrlmek, elektron-sangollar, sanlaýyn sertifikatlar, protokollary, bütewüligi gözegçilik edýän ulgamlar;
- ◆ maglumatlar bazalaryny dolandyryýan ulgamlaryň gorag serişdeleri bilen goramak;
- ◆ tor boýunça ugradylan programma üpjünçiliginiň komponentleri;
- ◆ howpsuzlygyň monitoringi we hüjüm etmekligiň synanyşyklary anyklamak, torlaryň adaptiw goragy, ulanyjylaryň hereketleriniň aktiw barlagy;
- ◆ aldaw ulgamlary;
- ◆ howpsuzlyk syýasatynyň anyk dolandyrylyşy.

2.7 ANTIWIRUS PROGRAMMALARY WE OLARYŇ GÖRNÜŞLERI

2.7.1. Antiwirus programmalarynyň görnüşleri we işleýiş aýratynlyklary

Kompýuter wiruslaryndan goranmak üçin ýörite wiruslary tapyp ýok etmeklige mümkinçilik berýän programmalar döredilýär. Olara anwtiwirus programmalar diýilýär.

Antiwirus programmasy – bu zyýan ýetiriji obýektleri we zaýаланan faýllary tapmak we bejermek, şeýle hem faýllaryň we operasion ulgamyň zyýan berijiler tarapyndan zaýаланmagynyň önüni almak üçin ulanylýan programmalarydyr. Häzirki döwürde dürli-dürli antiwirus programmalary döredildi. Olar öý hojalygynda ulanylýan antiwiruslar, serwer antiwiruslary we iş stansiýalarynda ulanylýan antiwiruslardyr. Şeýle-de mobil serişdeler üçin antiwiruslar işläp taýýarlandy we olar mobil telefonlarda, SIM, fleş kartlarynda, USB gurallaryndan giňden peýdalanylýar. Ýöne peýdaly antiwirus programmalary bilen bilelikde ýalan antiwiruslaryň ýaýradylýandygyny hem bellemelidiris. Olardan

«rogueware» antiwirusy görkezmek bolar. Şeýle antiwiruslar beýleki wiruslardan arassalanman, eýsem kompýuterlerden maglumat, karz kartlardan pul ogurlamak üçin niýetlenendir.

Antiwirus programmalaryň aşakdaky ýaly görnüşleri bolýar:

1. «*detektor*» – programmalar (diskde ulanyjy bilen saýlanan faýlda wirus tapmak we ekranyň ýüzüne habar çykarmak üçin ulanylýar. Şol programma diňe özüne bellibir wiruslary tapyp bilýär.
2. «*doktor*» – programmalar («wirusly») faýllary bejermek ýa-da dikeldip bilinmedik faýllary bozmak üçin ulanylýar.
3. «*filtr*» – programmalar (operatiw ýatda ýerleşýärler. Wirus programmasy operasion ulgamyna ýüzlenenden şony tutmak üçin ulanýar).
4. «*rewizor*» – programmalar (faýllarda ýa-da diskleriň ulgam böleginde üýtgemeleri tapmak we olary düzetmek üçin ulanylýar).

Käbir wiruslaryň görnüşleri kompýuteriň operatiw ýadynda ýerleşýär we şol ýatda mydama galyp, wagtly-wagtynda programmalara ýa-da faýllara täsir edip bilýärler. Yöne bu wiruslar kompýuteriň esasy böleklerine (operatiw ýady, prosessor, wideoadapter we ş.m.) hiç hili täsir etmeýär. Şolar ýaly wiruslara «**rezident**» **wiruslary** diýilýär.

Antiwirus programmalar faýllarda we kompýuteriň ýadynda wiruslary ýüze çykarmak we ýok etmek üçin döredilendir. Antiwirus programmalaryň öz antiwirus bazasy bolýar we olary wagtly-wagtynda täzelemek zerur, sebäbi gün-günden wiruslaryň sany we görnüşleri köpeliýär. Bu programmalar diňe olaryň maglumatlar bazasynda bar bolan wiruslary ýüze çykaryp bilýär. Antiwirusyň bazasy täzelenende oňa diňe täze döredilen wiruslara garşy programmalar goşulýar. Bu programmalaradan başga-da rewizor programmalary hem bar. Olar sanalyp geçilen programmalaradan tapawutlylykda faýllaryň we diskiň ulgam böleklerini ýatda saklaýarlar we her gezek kompýuter açylyşynda diskde üýtgeşmeleri ýüze çykarýar-da olar barada ulanyja habar berýär. Bu programmalara mysal bolup **Adinf** programmasy çykyş edýär.

Häzirki wagtda ulanylýan antiwirus programmalarynda rewizor programmalar onuň düzümine girýär. Mysal üçin, DrWeb antiwirus programmasynyň düzümine Spider rewizor programmasy girýär.

Rewizor programmalaryndan başga antiwirus programmalaryň düzümine garawul-programmalary – filtrlr (süzgüçler) hem girýär. Olar kompýutere salynýan diskleri we açylýan faýllary wiruslaryň barlygyny barlaýarlar. Eger diskde wiruslanan faýly bar bolsa, onda ulanyja habar berilýär we ol disk açylmaýar.

Antiwirus programmalar we kompaniýalar:

- ◆ AhnLab – Günorta Koreýa
- ◆ ALWIL Software (avast!) – Çehiýa (mugt we tölegli wersiýalar)
- ◆ AOL Safety and Security düzümindäki CenterAOL Virus Protection
- ◆ ArcaVir – Polşa
- ◆ Authentium – Beýik Britaniýa
- ◆ AVG (GriSoft) – Çehiýa (faýerwoly (filtri) öz içine alýan mugt we tölegli wersiýalar)
- ◆ Avira – Germaniýa (mugt klassik wersiýasy bar)
- ◆ AVZ – Russiýa (mugt) (doly antiwirus diýmek bolmaz – antiwirus utility (*real-time monitor ýok*))
- ◆ BitDefender – Rumyniýa
- ◆ BullGuard – Daniýa
- ◆ ClamAV – GPL ygtyýarnamasy – mugt programma (*real-time monitor ýok*)
- ◆ ClamWin – ClamAV Windows üçin
- ◆ Comodo Group – ABŞ
- ◆ Computer Associates – ABŞ
- ◆ DrWeb – Russiýa
- ◆ Eset NOD32 – Slowakiýa
- ◆ Fortinet – ABŞ
- ◆ Frisk Software – Islandiýa
- ◆ F-Secure – Finlýandiýa
- ◆ G-DATA — Germaniýa
- ◆ GeCAD – Rumyniýa (Microsoft 2003-nji ýylda kompaniýany satyn aldy)
- ◆ GFI Software
- ◆ IKARUS – Awstriýa
- ◆ H+BEDV – Germaniýa
- ◆ Hauri – Günorta Koreýa

- ♦ McAfee – ABŞ
- ♦ Microsoft Security Essentials – Microsoft kompaniýasynyň mugt antiwirusy
- ♦ MicroWorld Technologies – Hindistan
- ♦ MKS – Polşa
- ♦ MoonSecure — GPL ygtyýarnamasy – mugt programma, Clam – AV koduna esaslanan, *real-time monitorý* bar
- ♦ Norman – Norwegiýa
- ♦ NuWave Software – Ukraina (AVG, Frisk, Lavasoft, Norman, Sunbelt esasynda ulanylýar)
- ♦ Outpost – Russiýa (öz *anti-spyware* ulanylýar we VirusBusteriň antiwirusy)
- ♦ *Panda Software* – Ispaniýa
- ♦ *Quick Heal AntiVirus* – Hindistan
- ♦ Rising – Hytaý
- ♦ ROSE SWE – Germaniýa
- ♦ *Safe`n`Sec* – Russiýa
- ♦ Simple Antivirus – Ukraina
- ♦ Sophos – Beýik Britaniýa
- ♦ Spyware Doctor – antiwirus utilitasy
- ♦ Stiller Research
- ♦ Sybari Software (Microsoft 2005-nji ýylyň başynda kompaniýany satyn aldy)
- ♦ Symantec – ABŞ
- ♦ Trend Micro – Ýaponiýa (Taýwan, ABŞ)
- ♦ Trojan Hunter – antiwirus utilitasy
- ♦ Universal Anti Virus – Ukraina (mugt)
- ♦ VirusBuster – Wengriýa
- ♦ ZoneAlarm AntiVirus – ABŞ
- ♦ Zillya! – Ukraina (mugt)
- ♦ Антивирус Касперского – Russiýa
- ♦ ВирусБлокАда (VBA32) – Belorussiýa
- ♦ Dr. Solomon's Anti-Virus Toolkit

Kompýuterden wiruslary gözläp tapmak we olary ýok etmek prosedurasy köp wagty talap edip biler. Emma wiruslary gözlemekde antiwirus programmalar bilen ulanylýan birnäçe esaslandyryjy usullar hem bar:

- ♦ Skanirlemek;
- ♦ Ewristik derňemek;
- ♦ Üýtgeşmeleri ýüze çykarmak;
- ♦ Rezident monitorlar.

Skanirlemek – bu wiruslary gözlemekde has ýönekeý usul hasap edilýär. Ol öň tapylan wiruslardan alnan alamatlary gözlemekligi göz önünde tutýar. Tapylan wiruslary ýok edip bilýän antiwirus programmalar – skanerlere *polifaglar* hem diýilýär. Şeýle programmalaryň kemçilik taraplary – polimorf wiruslary tapyp bilmeýänligidir. Onuň üçin barlanýan programmalaryň ewristiki derňewini özünde saklaýan çylşyrymly gözleg algoritmleri ulanmak zerur. Şeýle hem skanerler diňe eýýam belli bolan we öňden öwrenilen wiruslary tapyp bilýär. Şonuň üçin skaner-programmalar täze dörän wiruslardan gorap bilmezler.

Ewristik derňemek – şifrlenýän we polimorf wiruslary gözläp tapmak üçin ulanylýar. Köplenç ewristik derňew ön belli bolan wiruslary tapmaklyga mümkinçilik berýär. Emma bu ýagdaýda şeýle wiruslary ýok etmek mümkinçiliginiň bolmazlygy ahmal. Şonuň üçin, eger-de ewristik derňew faýl ýa-da ýüklendiriji sektor wirus bilen zäherlenen bolmagy mümkin diýip habar berýän bolsa, onda bu habara aýratyn üns bermek gerek we kompýuteri has täze antiwirus programmalar bilen barlamak zerur hasaplanylýar.

Üýtgeşmeleri ýüze çykarmak. Wirus kompýuteri zäherlemek bilen gaty diskde üýtgeşmeleri geçirýär: zäherleýän faýllara öz koduny goşup ýazýar, diskiň ulgamlaýyn böleklerini üýtgedýär we ş.m. Şeýle üýtgeşmeleri tapmaklyga rewizor antiwirus programmalar esaslanýar. Rewizor antiwirus programmalar diskiň wirus bilen hüjüm ediläýjek ähli bölekleriniň häsiýetnamalaryny ýatda saklaýarlar we yzygider barlanylýar. Üýtgeşmeler ýüze çykanda kompýutere wirus hüjüm edýändigini mümkin diýen habar berilýär.

Rezident monitorlar. Kompýuteriň operatiw ýadynda hemişe saklanylýan we beýleki programmalar bilen ähli şübheli hereketleri yzarlaýan programmalar rezident monitorlar diýlip atlandyrylýar. Bu programmalaryň kemçilikleriniň örän känligi sebäpli, olary wiruslardan goramak üçin ulanmagy maslahat berilmeýär.

2.7.2. Antiwirus programmalar edilýän talaplar

Wiruslaryň möçberi we dürli-dürlüligi köpdür, olary netijeli tapmak üçin antiwirus programmalar käbir talaplara laýyk gelmeli.

Işleýşi durnukly we ygtybarly bolmaly. Bu parametrler şühbesiz anyklanýan parametrdür, hatda iň gowy antiwirus programmasy kompýuterde kadaly işläp bilmese netijesiz bolar, eger haýsydyr bir sebäplere görä, programmada näsazlyk bolsa, onda kompýuteri barlaýyş prosesi doly geçirip bilmeýär.

Programmanyň virus bazasynyň möçberi (wiruslaryň möçberi, programmanyň takyk tapýany). Wiruslaryň täze görnüşleriniň peýda bolmagy bilen maglumatlar bazasy hemişe täzelenip durulmalydyr, eger-de ol täze viruslaryň ýarysyny hem görmese we kompýuterde arassaçylyk işlerini geçirmese programmanyň haýry ýok. Edilýän talaplaryň ýene-de biri – antiwirus programmalarynyň viruslaryň dürli görnüşlerini tapmaklyga ukyply bolmagydyr we faýllaryň dürli görnüşleri bilen işlemek ukyplylygydyr (arhiw, resminamalar). Täze faýllary barlap geçmek hem esasy işleriň biri bolup durýar.

Ýene-de bellemeli zatlaryň biri – antiwirus programmalar işlände zaýаланан faýllary dikeltmek, olary gaty diskden ýok etmezligi, ýöne olary faýllardan viruslary ýok etmeklige ukyplylygydyr.

Programmanyň dürli görnüşli operasion ulgamlarda işläp bilmegi, elbetde, antiwirus diňe öýünde bir kompýuterde ulanylsa, onda bu görkezijiniň känbir täsirem ýokdyr. Eger-de antiwirus uly edarlarda ulanylýan bolsa, onda ol hökmany suratda hemme operasion ulgamlarda işlemegi başarmalydyr. Ýene-de bir faktorlaryň biri – ol hem torda işlenende serwer funksiýalarynyň bolmagy hem-de dürli serwerler bilen işläp bilmegi zerurdyr.

2.7.3. Kaspersky Internet Security antiwirus programmasynyň işleýiş aýratynlyklary

Kaspersky Internet Security programmasyny kompýutere ornaşdyranyňdan soň, ulgamlaryň panelinde onuň belgijigi emele gelýär. Bu belgijik Kaspersky Internet Security programmasynyň iş-

leýşiniň indikatory hökmünde çykyş edýär. Ol goragyň ýagdaýyny we goşundy bilen amala aşyrylýan esasy işlerini görkezýär. Eger-de belgijik aktiw (reňkli) ýagdaýda bolsa, onda bu kompýuteriň goragy işjeň ýagdaýdadygyny aňladýar. Eger-de belgijik aktiw däl (ak-gara) ýagdaýda bolsa, onda bu kompýuteriň goragynyň öçürilendigini ýa-da goragyň käbir komponentleriniň öçürilendigini aňladýar. Şeýle hem bu belgijik programmanyň interfeýsiniň esasy elementlerine – kontekst menýusyna we esasy penjiresine elýeterligi üpjün edýär.

Kontekst menýusy goragyň esasy meselelerine geçmeklige mümkinçilik berýär. Kaspersky Internet Security menýusy aşakdaky punktlary öz içine alýar:

- **Kompýuteri barlamak** – siziň kompýuteriňizde zyýan ýetiriji obýektleriň bardygyny doly barlamak. Onuň netijesinde ähli disklerdäki we kompýutere birikdirilen ähli maglumat göterijilerindäki ähli faýllar (obýektler) barlanylýar.
- **Wiruslaryň gözlegi** – obýektleri saýlamak we wirusyň barlygyny barlamaklygy işe goýbermek. Bu ýerde barlanýan obýektler ulanyjy tarapyndan sanawdan saýlanylýp bilner.
- **Täzeleniş** – Kaspersky Internet Security programmasynyň antiwirus bazalarynyň we modullarynyň täzelenilişini işe goýbermek we olary kompýutere ornaşdyrmak.
- **Toruň monitoringi** – gurnalan tor birleşmeleriň, açyk portlaryň we trafikleriň sanawyny görmek.
- **Tor trafiginde beklemek** – kompýuteriň ähli tor birleşmelerini wagtlaýynça ýapmak.
- **Aktiwasıya** – programmany aktiwasiya etmeklige geçmek. Hasaba alnan ulanyjynyň derejesini almak üçin ulanylýar. Bu punkt diňe programma aktiwirlenen bolmadyk ýagdaýynda bar bolýar.
- **Sazlanys** – «Kaspersky Internet Security» programmasynyň işiniň parametrlerini sazlamaklyga we görmeklige geçmek.

- **Kaspersky Internet Security** – programmanyň esasy penjiresini açmak.
- **Goragy saklamak/işe goýbermek** – hemişelik goragyň komponentleriniň işini saklamak/işe goýbermek. Bu punkt programmanyň täzelenilişine we wiruslary barlamaklyga işe goýbermeklige hiç hili täsir etmeýär.
- Programma barada – Kaspersky Internet Security baradaky maglumaty penjiresini açmak.
- **Çykmak** – Kaspersky Internet Security programmasynyň işini tamamlamak (bu punkt saýlananda programma kompýuteriň operatiw ýadyndan çykarylýar).

Kaspersky Internet Security programmasynyň esasy penjiresini 3 bölege bölüp bolar:

- ♦ Penjeräniň ýokarky bölegi. Ol kompýuteriň häzirki wagtda gorag ýagdaýyny görkezýär. Goragyň mümkin bolan 3 ýagdaýy bar. Olaryň her biri bellibir bir reňk bilen aňladylýar: ýaşyl reňk – kompýuteriň goragy ýeterlik derejede amala aşyrylýar, sary we gyzyl reňkler – Kaspersky Internet Security programmasynyň işinde ýa-da sazlanýşynyň parametrlinde dürli problemalaryň bardygyny aňladýar.
- ♦ Penjeräniň çep bölegi – nawigasion – islendik komponente, wirusy gözlemeklik meselesini amala aşyrmaklyga, täzelemeklige, goşundynyň servis funksiýalaryna çalt we ýonekeý ýagdaýda geçmeklige mümkinçilik berýär.
- ♦ Penjeräniň sag bölegi – maglumat – çep tarapynda saýlanan gorag komponenti baradaky maglumaty saklaýar, olaryň her birini sazlamaklyga mümkinçilik berýär, wiruslary gözlemek, karantindäki faýllar we ätiýaç nusgalar bilen işlemek, lisenzi-on açarlaryny dolandyrmak we ş.m. meseleleri amala aşyrmak üçin gurallary hödürleýär.

Esasy penjiräniň nawigasion paneliniň elementlerine jikme-jik seredeliň.

Nawigation paneliniň niýetlenilişi

Gorag böleginiň esasy niýetlenilişi – kompýuteriň hemişelik gora-gynyň esasy komponentlerine elýeterligi üpjün etmek. Mundan başga-da, bu bölümde has köp ulanylýan meselelere: obýektleri wirusyň barlygyny barlamak we programmanyň antiwirus bazasyny täzelemek.

Wiruslaryň gözlegi bölümi – obýektleri wirusyň barlygyna barlamak meselelerine elýeterligi üpjün edýär. Obýekti (faýly, bukjany ýa-da disk) aýratynlykda barlamak üçin wiruslaryň gözlegi bölümi saýlap, penjiräniň sag böleginde barlamak üçin obýektleriň sanawyna barlanjak obýekti goşup barlagy işe goýbermeli. Şeýle hem bu bölüm dikeldiş diskini döretmeklige elýeterligi üpjün edýär.

Täzeleniş bölümi programmany täzelemek barada bazalaryň dörediliş senesi, antiwirus bazasynda bar bolan wiruslaryň sany ýaly maglumaty saklaýar. Degişli salgylaryň kömegi bilen täzelenilişi işe goýberip bolýar, jikme-jik hasabaty görüp bolýar, täzelenilişiň parametrlerini sazlap bolýar we ş.m.

Faýllar we hasabatlar bölümünde programmanyň islendik komponentiň işi barada doly hasabaty, wirusy gözlemek meselesini, antiwirus bazasyny täzelemek meselesini görmek, şeýle hem karantinde ýa-da nusga saklawhanada ýerleşýän obýektler bilen işlemeklige geçmek bolýar.

Aktiwasiýa bölümi programmanyň doly derejede işlemekligi üçin zerur bolan açarlar bilen işlemek üçin niýetlenen.

Eger-de açar gurnalan bolmasa, onda programma doly işlemeýär. Eger-de açar gurnalan bolsa, onda bu bölümde ulanylýan açaryň görnüşini barada maglumat we onuň işjeňlik wagty aralygy barada maglumaty görmek bolar. Açaryň işjeňlik wagty tamamlanandan soň, onuň wagtyny Kasperskiý laboratoriasynyň islendik web-saýtyndan uzaldyp bolýar.

Goldaw bölümünde Kaspersky Internet Security programmasynda hasaba alnan ulanyjylar üçin tehniki taýdan goldamaklygyň gullugynyň serwisleri barada maglumaty görmek bolýar.

2.7.4. ESET Smart Security programmasynyň işleýiş aýratynlyklary

ESET Smart Security programmasynyň esasy penjiresi 2 bölege bölünendir. Penjiräniň birinji böleginde programmanyň esasy menýusy ýerleşýär:

Gorag ýagdaýy – bu bölümde ESET Smart Security programmasynyň gorag ulgamynyň ýagdaýy barada maglumatlar görkezilýär. Eger programmanyň giňeldilen düzgüni ýakylan bolsa, onda ähli gorag modullarynyň ýagdaýy aýratynlykda görkezilýär.

Kompýuteri skanirlemek – bu bölümde ulanyjy kompýuteri skanirlemegi (barlamaklygy) sazlap we işe goýberip bilýär.

Täzelemek – bu bölümde programmanyň antiwirus bazasyny täzelemek prosesini dolandyryan modula elýeterlik berilýär.

Sazlamalar – bu bölüm 3 punkty özünde saklaýar, olaryň her biri bolsa menýu hökmünde çykyş edýär. Bu punktlar wiruslardan goragyň, personal brandmaueriň we poçtanyň goragynyň parametrlerini özünde saklaýar.

Gulluk programmalary – bu bölüm žurnalyň faýllaryna, karantine we meýilnamalaşdyryjynyň sazlamalaryna elýeterlik üçin niýetlenen menýu diňe giňeldilen düzgünde elýeterli.

Kömek we goldaw – bu bölüm ESET kompaniýasynyň tehniki taýdan goldaw gullugyna ulanyjylar tarapyndan talaplary ugratmak üçin ýörite görnüşi saklaýar. Mundan başga-da bu bölümden kömek ulgamyna, bilim bazasynyň makalalaryna we ESET kompaniýasynyň web-saýtyna geçmek hem bolýar.

3.1. Maglumatlaryň gorag ulgamlary we olaryň görnüşleri

Belli bolşy ýaly, maglumat tehnologiýalary asyrynda esasy gymmatly zat bolup gymmat bahaly metallar ýa-da gazylyp alynýan peýdaly magdanlar däl-de, maglumat çykyş edýär. Diýmek, häzirki zaman şertlerinde maglumatlary goramak we onuň elýeterligine gözegçilik etmek – bu esasy we örän kyn meseledir. Bu birnäçe ýagdaýlar bilen düşündirilýär. Olaryň esasylyry: elektron hasaplaýyş tehnikasynyň serişdeleriniň köpçülikleýin ýaýradylmagy, şifrlenýän tehnologiýalaryň çylşyrymlaşdyrylmagy, döwlet, harby, senagat, täjirçilik we maliýe syrlarynyň goraglylygyny üpjün etmekligiň zerurlygy, maglumatlara makullanmadyk elýeterligiň giňeldilen mümkinçilikleri. Şonuň üçin islendik edaranyň işinde esasy ünsi onuň maglumatlarynyň goragyna bermelidir.

70-nji ýyllaryň ahyrlarynda maglumatlary goramaklygyň kriptogorag ulgamlary has giňden ulanylyp başlandy. Bu bolsa maglumatlary bellibir usul boýunça özgertmegi (şifrlmek) we soňra ony başlangyç ýagdaýyna getirip bilmek mümkinçiligini (şifrlmek açary ulanmak arkaly) aňladýar. Şeýlelikde, açar hökmünde diňe parol däl-de, eýsem ýörite maglumat göterijide ýerleşýän programma kody, adamyň individual biometriki maglumatlary hem bolup biler. Maglumatlaryň gizlin saklanmaklygy gönüden-göni kriptogoragyň usullarynyň ygtybarlylygyna bagly. Internet ulgamynyň döredilmegi we durmuşyň ähli ugurlarynda täze maglumat tehnologiýalarynyň giňden ornaşdyrylmagy bolsa maglumatlaryň howpsuzlyk ulgamlarynyň kämilleşdirilmegine we ösdürilmegine uly itergi berdi.

Önümçiligiň giňden awtomatlaşdyrylmagy netijesinde kompýuter tehnologiýalary ýa-da Internet-tehnologiýalary bilen bagly bolmadyk edara-kärhanalaryň işinde-de maglumat howpsuzlygynyň ugry we elýeterligiň gözegçiligi strategiki taýdan wajyp bolup durýar. Bu ýerde

maglumatlaryň howpsuzlygy, esasan hem, obýektleri identifisirlemek (tapawutlandyrmak) esasynda amala aşyrylýar. Obýektleri awtomatiki tapawutlandyrmak usullary 4 topara bölýärler (3.1-nji surat).

3.1-nji surat. Obýektleri awtomatiki tapawutlandyрма usullary

Obýekti tapawutlandyrmagyň iň ýönekeý hem-de has giňden ýaýran usuly – **optiki usuldyr**. Ol görüňän simwollary tapawutlandyrmaklyga esaslanýar. Bu usul ştrih-kodlarda we ş.m. ulgamlarda ulanylýar. Bu usulyň ygtybarlylygynyň pesligi has wajyp maglumatlary goramaklyga mümkinçilik bermeýär, sebäbi ol aňsatlyk bilen ýasalýar. Şonuň üçin hem diňe söwdada içki hasap üçin ulanylýar.

Has giň ýaýran usul – obýekti tapawutlandyrmagyň magnit usuly. Ol magnit lenta geçirilen ýörite simwollary okamaklyga esaslanan. Magnit lentaly kartlar töleg, şeýle hem binanyň içinde elýeterli gözegçilik guraly hökmünde örän giňden ulanylýar. Emma häzirki wagtda magnit lentaly kartlar zyýan ýetirijiler tarapyndan maglumatlary bikanun nusgalamakdan doly derejede gorap bilmeýärler. Kartlardan maglumatlary nusgalaýan zyýan ýetirijiler (karderler) häzirki wagtda magnit lentalardan maglumatlary nusgalamak we kartlary ýasamak üçin ähli gurallar bilen üpjün edilen. Şonuň üçin hem magnit lentaly kartlary goşmaga gorag serişdeleri bilen üpjün edýärler.

Soňky wagt kompýuter torlarynyň gorag ulgamlaryny işläp düzüjiler her bir aýry ulanyjyny anyklaýjy biometriki ulgamlara ugrukdyrýarlar. Hususan-da, gorag ulgamy barmaklaryň yzyny, gözüň setçatkasyny, sesiň spektral tapawudyny, ýüregiň urşuny anyklap biler. Biometriki tapawutlar juda individual bolýar, şonuň üçin olary ulanyjyny anyklamak üçin esas hökmünde kabul etmek goragyň ýokary ygtybarlygyny üpjün edýär.

Kompýuter howpsuzlygyny barlamak üçin ýörite kompýuter howpsuzlygy boýunça halkara assosiasiýasy (International Computer Security Association - ICSA) döredilen. Bu gurama kompýuteriň ýo-

kary derejedäki howpsuzlygyny üpjün edýän ulgamlara ýörite sertifikat berýär. Biometriki anyklamak boýunça ulgamlaryň içinde ICSA diňe 6 sany önüme sertifikat berdi. Olar köp ulgamlaryň içinde seljerme geçirmegiň netijesinde saýlanyldy. ICSA bilen çykarylan «Biometriki industriýasynyň önümleri boýunça gollanmada» ulanyjynyň identifikasiýasyny olaryň ýeke-täk fiziki parametrleri boýunça anyklamaga mümkinçilik berýän 170 sany ulgamyň beýany getirilýär.

3.2. MAGLUMATLARY GORAMAGYŇ BIOMETRIKI USULLARY

3.2.1. Biometriki barlag ulgamlary we olaryň görnüşleri

Biometriki ulgamlarynyň goragyny döwmek üçin adaty ýagdaýda dürli materiallardan barmagyň yzyny ýasaýan emeli bir zady ulanyp, döwüp açmak mümkin. Şonuň üçin adamyň janly barmagyny tapawutlandyrmagy başaryan tehnologiýalar goragyň has ýokary derejesini üpjün edýärler. Emma bu ýagdaýda-da hakerler biometriki tehnologiýalaryna hüjüm etmek üçin täze-täze howp salýan usullaryny oýlap tapýarlar.

Hakerler biometriki ulgamlaryň goragyny islendik ýollar bilen aýlanyp geçmeklige synanyşýarlar. Şeýle ýollaryň biri «biologing» ulgamy. Bu ulgamyň biometriki skanerden işläp taýýarlaýyş serwerine geçýän maglumatlary saklap, alyp galmak mümkinçiligi bar. Sebäbi hut şu ýerde maglumatlaryň şifrlenmegi amala aşyrylmaýar. Bu bolsa hakerlere dürli görnüşli wirtual hüjümlerini amala aşyrmaklyga ýol açýar. Ýörite koduň döredilmegi we onuň Internet boýunça ýaýradylmagy biometriki ulgamlaryň howpsuzlygyna örän uly zyýan ýetirip biler. Şonuň üçin biometriki ulgamlary döredýän öndürijilere

bu zatlary hem göz önünde tutup, bu ulgamlary goramak üçin çäreleri görmeği zerur bolýar.

Biometriki ulgamlar barmanyň yzyny skanirleýärler we onuň netijesinde unikal (ýeke-täk) «karta» – şablon (nusga) döredilýär. Bu karta anyklaýjy parametr hökmünde ulanylýar. Gurluşyň ýadynda diňe barmagyň yzy däl-de, onuň kartasy hem saklanylýar.

3.2.2. Biometriki aýratynlyklary anyklamak ulgamlarynyň işleýiş düzgünleri

Indi bolsa *SACcat*, *Compaq Fingerprint* we *Futronic* biometriki ulgamlaryna aýratynlykda häsiýetnama bereliň we olaryň işleýşini beýan edeliň.

SACcat ulgamy. SACcat ulgamy beýleki sertifikirlenen ulgamlardan ygtybarlylyk, ynamlylyk we işlemekligiň oňalylygy bilen tapawutlanýar. Bu ulgamda kompýuter ulgamyna rugsatsyz girmekligiň önüni almak üçin ýörite gurluş ulanylýar. Bu gurluş ulgamda hasaba alynmadyk ulanyjylara elýeterligi gadagan edýär. Tehnologiýa bir uly bolmadyk kompakt gurluşda amala aşyrylan. Bu gurluş kompýutere standart interfeýs boýunça birikdirilýär we ulanyjynyň barmagynyň yzynyň modelini döredýär we hasaba alýar. Bu model diňe täze «janly» galtaşmany anyklamak üçin ulanylyp bilner.

SACcat ulgamyny ulanmaklygyň esasy artykmaçlyklary aşakdakylardan ybarat:

- Ulanmaklygyň amatlylygy – ýörite kartlary we parollary talap edenok.
- Kesgitlemegiň takyklygy – identifikirlemegiň in takyk ulgamy hökmünde barlanan.
- Tizligi – hakyky wagtda düzgüninde identifikirlemek tizligi – 3 sekuntdan hem az.
- Ulgama girmek BIO-KEY – diňe hasaba alnan ulanyjylara tor-daky iş stansiýalara elýeterlik rugsat berilýär.

- Ekranyň «ýatda saklaýjysy» – ulanylmaýan kompýuterler awtomatiki ekrany ýatda saklamak düzgünine geçýärler we işi dowam etmek üçin barmagyňy täzedan degirmek talap edilýär.
- Adaptirmek – gorag derejesi talaplara görä sazlanyp bilner.
- Ornaşdyrmaklygyň ýönekeýligi – ulgam birnäçe minudyň dowamynda instalirlenýär.
- Integrirmekligiň ýönekeýligi – PC-kartlaryň ýa-da EPP/USB portlaryň standart interfeýsleri goldanylýar.
- Şol bir ulanyjynyň dürli atlar bilen girmekligini gadagan edýär.

SACcat ulgamy okaýyş gurluşyndan, özgerdiş gurluşyndan we programma üpjünçiliginden ybarat. Okaaýyş gurluşy optiki elektron özgerdiji esasyndaky daşky kompakt skaneri görnüşinde getirilýär. Onuň awtomatiki ýagtylyk indikatoryna barmak goýlanda awtomatiki ýakylýar. Onda taýýarlygyň we skanirlemegiň ýagtylyk indikatorlary ýerleşdirilen. Skaneri özgerdiji gurluşa birikdirmek üçin 2 kabel (Video we RJ45) ulanylýar we olar wideo signallary ibermek we dolandyrmak üçin ulanylýar. Özgerdiji gurluş wideo signaly özgerdip, ony kompýutere girizmek, şeýle hem okaýjy gurluş bilen dolandyrmak üçin ulanylýar. Bu gurluşyň iki görnüşü bolýar: daşky (kompýuteriň parallel portuna birikdirilýär) we içki (ISA kartasy). Okaaýjy gurluşyň hem özgerdiji gurluşyň hem öz ýeke-täk seriýa nomeri bolýar we olara ýörite kod disketasy (programma üpjünçiligi) goşulýar.

Ulgama goşulan standart programma üpjünçiligi (SAC Logon) aşakdakylary üpjün edýär:

1. Ulanyjylaryň ulgama öwrenişmekligi;
2. Ulgamyň işleýşiniň administrator tarapyndan dolandyrylmagy;
3. Ulanyjylaryň hasaba alynmagy (50 adam, her biri üçin 2 sany Bio-açar (barmak));
4. Windows ulgamynyň parollar ulgamy bilen ýüzbe-ýüz etmek;
5. Windows NT ulgamyny ulanyjylarynyň tor resurslaryna, ýerli iş stansiýalaryna elýeterligiň awtorizasiýasyny, düzgünden çykmaklygyny we ekranyň goragyny üpjün edýär.

SAC Technologies kompaniýasy standart programma üpjünçiliginden başga 500 sany ulanyjyny hasaba almak üçin, şeýle hem ula-

nyjynyň meselelerine ulgamy sazlamak üçin ýörite programma üpjünçiligini hödürleýär.

SACcat programmasynyň işi ulanyjy ýa-da administrator hökümünde hasaba alnan ulanyjylaryň elýeterlilik hukugyny bermekligi göz önünde tutýar.

SAC Logon standart programma üpjünçiligi öz işini şeýle guraýar:

1. Ähli gurluşlar birikdirilenden soň we programma üpjünçiligi kompýutere gurnalandan soň ulgam administratory TUTOR programmasyny işe goýbermeli başlangyç okuwyny we iki barmak yzynyň hasaba alynmagyny ýerine ýetirmeli. Şeýlelikde, ulgam administratory programma bilen işläp görýär we hasaba alynmagyň dogrudygyny barlaýar.
2. TUTOR geçenden soň başlangyç ulanyjy SAC Logon programmasyna girip bilýär we onda ulgamyň doly administrator tarapyndan dolandyrylmagyny amala aşyrylýar.
3. SACcat ulgamy işjeňleşenden soň (Utilities programmasy) Windows operasion ulgamynyň parollar ulgamy SACcat parollar ulgamy bilen çalyşylýar. Paroly girizmek üçin ulanyja barmagyny basmak ýeterlidir.

Elýeterligi gözegçilik etmegiň Compaq Fingerprint Identification Technology biometriki ulgamy. Anyklamagyň bu ulgamy elýeterligi gözegçilik etmek biometriki ulgamy (294307-B21) kompaniýanyň torunyň howpsuzlygyny güýçlendirmek we onuň administrator tarapyndan dolandyrylmagyna edilýän çykdajylary azaltmaklyga, şeýle hem ulanyjynyň elýeterlilik hukugyny tassyklamak işlerini ýenilleşdirmeklige mümkinçilik berýär. Bu ulgam öz maglumatlaryny ýokary derejede goraýan korporatiw ulanyjylar üçin niýetlenilip, işlenilip düzülen.

Bu ulgamda ulanylýan tehnologiýalar, girmek üçin parollarynyň administrator tarapyndan dolandyrylmagynyň zerurlygyny aradan aýyryar we maliýe institutarynda (banklar, fondlar, broker kontoralar we ş.m) medisina edaralarynda, hassahanalarda, saglyk öýlerinde we ş.m., şeýle hem işgärleri saýlap almak, ýurispidensiýa, buhgalter auditi we beýlekiler, ulgamlarda işleýän kompaniýalarda we ş.m. örän zerur bolup durýar.

Compaq Fingerprint ulgamy bolanda ulanyjylara köp sanly siflerden we harplardan ybarat bolan çylşyrymly parollary ýatda saklamak gerek däl. Şeýle hem kompaniýanyň işgärleri tora girmeklik bilen bagly bolan meseleleri ulgam administratorynyň ünsüni bölmezler.

Elýeterligiň biometriki ulgamlary barmagyň yzyny skanirläp, onuň esasynda ýeke-täk «kartany», (ülňüni) döredip, ony idensifikasiýa etmek parametri hökmünde ulanýarlar. Biometriki ulgamyň anyklaýyş gurluşynda, ýadynda barmagyň yzy däl-de, barmagyň kartasy saklanýar. Barmagyň kartasy barmagyň yzyny döredip bolmaýan birnäçe nokatlaryň ýerleşýän ýerini özünde saklaýar.

Täze ulanyjyny ulgama girizmek üçin birnäçe minut hem ýeterlik we bu amal ýerli ýa-da daşlaşdyrylan (ulgam administratoryň kömegi bilen ýerine ýetirilip bilner.

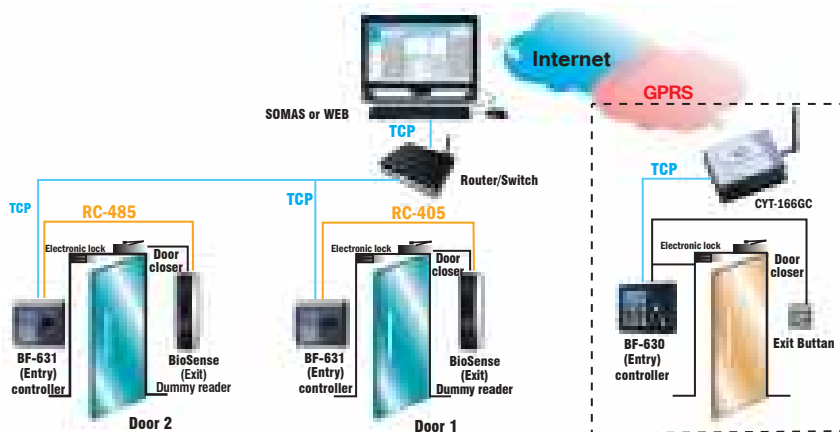
Hasaba alnys prosesini tamamlanandan soň tora elýeterlik çalt we aňsat amala aşyrylýar. Onuň üçin kompýutere birikdirilen biometrik anyklaýyş gurluşy skanirleme meýdanyna barmagyňy basmak ýeterlik. Hiç hili parollar gerek däl. Bu gurluş ýörite saklaýjy bilen monitora birikdirilip ýa-da stoluň üstünde ýerleşdirilip bilner.

CFIT ulgamy Compaq kompaniýasynyň ähli stol üsti personal kompýuterleri iş stansiýalar, portatiw kompýuter we serwerleri bilen utgaşdyrylýar we Windows operasion ulgamyny dolandyrmagynda işleýär.

Futronic ulgamy. Bu ulgamy adamyň janly barmagyny tapawutlandyrmagy başaryan aktiw sensor tehnologiýasyny ulanýar. Futronic tehnologiýanyň optiki skaneri barmagyň aşagyna girýär we skanerdäki sensora yzyna gaýdýar. Bu usul barmagyň hakyky nusgasyny barmagyň yzyny ýasaýan beýleki materiallardan tapawutlandyrmaklyga mümkinçilik berýär.

Futronic ulgamynda barmagyň yzyny skanirlemek üçin ýörite terminal ulanylýar. Ol iki düzgünde işläp bilýär:

- ◆ *Tor* – barlanýan barmagyň yzyny onuň serwerde saklanýan sanly modeli bilen deňeşdirilýär.

3.2-nji surat. Futronic ulgamynyň tor düzgüninde işleýşi

- ♦ *Awtonom* – barlanýan barmagyň yzyny onuň terminalyň ýadynda saklanýan sanly modeli bilen deňeşdirilýär.

3.3-nji surat. Futronic ulgamynyň awtonom düzgüninde işleýşi

Tor düzgüninde işlenende terminalyň ulanyjylarynyň sany çäklendirilmedik, awtonom düzgüninde bolsa ulanyjylarynyň sany 3000-e çenli bolup biler. Her ulanyjynyň 3-e çenli barmak yzyny hasaba alyp biler.

Häsiýetnamasy:

- skanirlenen barmak yzynyň parametrleri: 320x480 pixel, 508 DPI;
- ýagtylygyň çeşmesi: infragyzyň ýagty diody;
- «skanirlemek» penjeresiniň ululygy: 16 x 24 mm;
- barmak yzyny tapawutlandyrmagyň takyklygy: FAR-10-6, FRR-10-2;
- displeý: 2x 16 simwol;
- giriziliş serişdeleri: 16-düwmeli klawiatura;
- interfeýs/PK: Ethernet;
- «Gapy gözegçiligi»: 1 Door strike, 1 Door Sensor and 12VDC/1.5A;
- Temperaturanyň iş diapazony: 0-dan +55°C çenli;
- ölçegleri: 140W x 110H x 41.5D;
- materialy: 2 mm galyňlygy, ABS-plastik.

3.3. MAGLUMATLARY GORAMAGYŇ RADIOÝGYLYKLY ULGAMLARY

3.3.1. Tapawutlandyrmagyň radioýgylykly ulgamlary

Maglumatlary goramaklygyň radioýgylykly ulgamlary häzirki wagtda giňden ulanylýar. Radioýgylykly ulgamlary hem maglumatlary ogurlamakda we ulgamlary döwmekde ýokary çydamlylygy bilen tapawutlanýarlar.

Radioýgylykly ulgamlaryň maksady – maglumatlaryň amatly bolan belgi-göterijide ýatda saklamaklygy üpjün etmek we olary belli bir pursatlary ýerine ýetirmek üçin ýörite enjamlaryň we gurluşlaryň kömegi bilen bellibir wagtda geçirmekdir. Belgidäki maglumatlar önümçilikde obýektleri, dükanlarda we ambarlarda harytlary identifisirlemegi, haýwanlary, adamlary, emlägi, resminamalary identifisirlemegi, göçürilýän serişdeleri bellemekligi üpjün edýärler.

Antenna elektromagnit tolkunlaryny şöhlelendirýär, olar bolsa RFID-belgini işjeňleşdirýärler we belgiden maglumatlary okamaklyga mümkinçilik berýärler. Antenna belgi bilen radiogeçirijiniň arasynda kanal bolup çykyş edýär we ol maglumatlaryň geçirilişine we

kabul edilişine gözegçilik edýär. Antennalar forma we ululyk boýunça tapawutlanýarlar. Olar ýörite skanerlerde, derwezelerde, gapynyň bosagasynda ýerleşdirilip hem bilner.

3.3.2 RFID ulgamlary we olaryň işleýiş tehnologiýasy

Maglumatlary goramaklygyň radioýygylykly ulgamlary RFID çipli kartlaryň mysalynda görüp bolýar. Olaryň esasynda çipe RFID-belgini goýmak bilen kartlary kodlamak işi goýlan. Şeýle kartlar ýokary derejeli ygtybarlylygy, ýazylýan maglumatlaryň uly göwrümliligi we çydamlylygy bilen tapawutlanýarlar. Kriptogoragyň birnäçe derejeleriniň ulanylmagy bu galp kartlaryň ýasalmagyny kynlaşdyrýar. RFID-çipiň çydamlylygy we ulanyş möhleti çäklendirilmedik. RFID-kartlaryň unikallygyny ýene-de belgileri okamaklygyň tizliginde hem görüp bolýar. Şonuň üçin olary awtoulagda elýeterligiň gözegçilik ulgamlarynda giňden ulanýarlar.

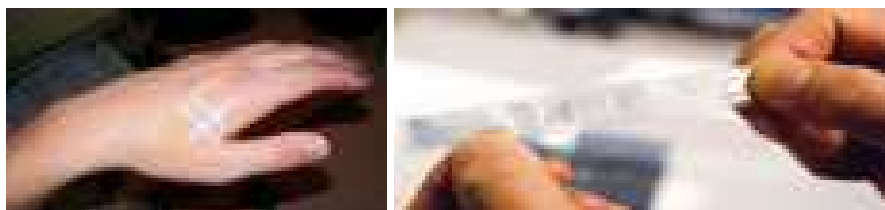
RFID (*Radio Frequency IDentification*, – radioýygylykly identifikasiýa) — obýektleri awtomatiki identifisirlemek usulydyr. Onda radio signallaryň üsti bilen transponder diýip atlandyrylýan ýa-da RFID-belgilerde ýatda saklanan maglumatlar okalýar ýa-da ýazylýar. RFID-belgileriň köpüsi 2 bölekden düzülýär: **integral shema** (maglumatlary ýatda saklamak we okamak, radioýygylykly signaly modulirlemek we demodulirlmek üçin), **antenna** (signaly kabul etmek we ibermek üçin).

Awtomatiki identifisirlemegiň RFID ulgamy ştrih-kodlar bilen deňeşdireniňde artykmaçlyklary köp bolan maglumatlary dolandyrmak işini kämilleşdirmekde serişde hökmünde çykyş edýär. RFID ulgamlaryň we gurluşlaryň toplumy alyjynyň zerurlygyny kanagatlandyrmak üçin has giň mümkinçilikleri berýär.

Şeýlelikde, işewür-proseslerini dürli ugurlarda integrirlmek üçin giň mümkinçilikler açylýar.

3.4-nji surat. RFID-belgisi 125 kGs

3.5-nji surat. Adamyň eline goýlan RFID-belgi

Şol bir wagtda RFID tehnologiýalary ulanmak prosesi mobil telefonlary ulanmak prosesinden has ýönekeý we tehniki detallary bilmekligi hökmany talap edýär. RFID-belgi adaty ýagdaýda öz düzüminde kabul edijini, tolkun ýaýradyjyny, antennany we maglumatlary ýatda saklamak üçin ýadyň bloguny saklaýar. Radiosignalardan energiýany kabul edip, radioýygyllykly belgi (transponder) öz signaly bilen gerekli maglumatlary saklaýan jogaby berýär. RFID-belgilere şeýle hem «akyly etiketkalar» (smart labels) hem diýýärler. Transponderiň kabul ediji, tolkun ýaýradyjy we ýady aýratyn mikros-hema (çip) görnüşinde bolýar we şonuň üçin radio-belginiň daşky görnüşi 2 bölekden düzülen ýaly görünýär: köpýlawly antenna we çip. Käwagt onuň düzümine tok çeşmesi hem girýär (litiý batareýi). Tok çeşmeli belgilere – aktiw, beýlekilere bolsa passiw belgiler diýilýär.

Maglumatlary ýazmak usuly boýunça RFID-belgiler R/W-belgilere (*Read/Write, köp gezek okap-ýazmak*), WORM-belgilere (*Write Once Read Many, bir gezek ýazmak we köp gezek okamak*) we Read-only (*diňe okamak*) belgilere bölünýärler.

RFID-belgileri we ulgamlary aşakdaky görnüşler boýunça bölýärler:

- ♦ işleýiş ýygylgy boýunça;
- ♦ tok çeşmesi boýunça;
- ♦ ýadyň görnüşü boýunça;
- ♦ ýerine ýetirilişi boýunça.

Tok çeşmesi boýunça RFID-belgileriň aşakdaky görnüşleri bolýar:

- ♦ passiw;
- ♦ aktiw;
- ♦ ýarympassiw.

Ulanylýan ýadyň görnüşü boýunça RFID-belgileriň aşakdaky görnüşleri bolýar:

- ♦ **RO** (*Read Only*) — maglumatlar öndürilen wagtynda diňe bir gezek ýazylýarlar. Bu belgiler diňe identifikasiýa üçin ulanylyp bilner. Olara hiç hili maglumat ýazyp bolmaýar we ýasap hem bolmaýar.
- ♦ **WORM** (*Write Once Read Many*) — bir gezek ýazylýan, emma köp gezek okalýan belgiler.
- ♦ **RW** (*Read and Write*) — bu belgiler identifikator we okamak/ýazmak üçin ýadyň blogyndan ybarat. Bu belgilere maglumatlary täzedden hem ýazyp bolýar we olary binäçe gezek okap hem bolýar.

3.1-nji tablisa

RFID belgileriň deňeşdirme aýratynlyklary

Tehnologiýanyň häsiýetnamasy	RFID
1	2
Belgini görmek mümkinçiligi	Gizlin belgileri hem okamak
Ýadyň göwrümi	10-dan 10 000 baýta çenli
Maglumatlary täzedden ýazmak we belgini köpgezek ulanmak mümkinçiligi	Bar
Hasaba alnyş aralygy	100 m çenli
Birnäçe obýektleri birwagtda tapawutlandyrmak	Bir sekuntda 200-e çenli belgi

1	2
Daşky gurşawyň täsirine çydamlylyk: mehaniki, gyrgyznylyk, himiki, çyglylyk we ş.m.	Ýokary berklik we garşylyk
Ulanylyş möhleti	10 ýyldan hem köp
Howpsuzlyk we galp ýasamakdan gorag	Galp ýasamaklyk mümkin däl
Belgi bozulanda işlemek mümkinçiligi	Mümkin däl
Hereket edýän obýektleri tapawutlandyrmak mümkinçiligi	Bar
Elektromagnit meýdanlar görnüşdäki päsgelçilikleriň täsiri	Bar
Metal obýektleri tapawutlandyrmak	Mümkin
Tapawutlandyrmak üçin stasionar, el terminallary ulanmak mümkinçiligi	Bar
Adamyň ýa-da haýwanlaryň içine ýerleşdirmek mümkinçiligi	Kynçylyk bilen
Göwrüm aýratynlyklary	Ortaça we kiçi
Bahasy	Ortaça we ýokary

Häzirki wagtda RFID tehnologiýalar gözegçilik we elýeterlik dolandyrylyş ulgamlarynda elýeterlik obýektleri (adamlary, haýwanlary, awtomobilleri we beýleki obýektleri) tapawutlandyrmak maksady bilen giňden ulanylýarlar. Onuň üçin RFID-belgileriň dürli ülnüleri we fiziki formatlary ulanylýar. Mysal üçin, adamlary tapawutlandyrmak üçin kontaktsyz plastik kartlaryň görnüşinde döredilýän elýeterlik üçin ýüztutma kartlar has giňden ýaýradylar. Ýüz tutmak üçin bu karta 10 sm aralykda okaýjy gurluşa getirilýär we eger-de ol maglumatlar bazasynda hasaba alnan bolsa, onda onuň ýüztutmasy kanagatlandyrylýar. Umuman, RFID-belgileri ulanylyş çägene baglylykda aşakdakylarda ulanyp bolýar:

- medisnada;
- kitaphanalarda;

- pasportlarda;
- ulag töleglerinde;
- distansion dolandyryşda;
- haýwanlary tapawutlandyrmakda we ş.m.

3.4. HÄZIRKI ZAMAN MAGLUMAT ULGAMLARYNDA MAGLUMATLARY GORAMAGYŇ MAGNIT USULLARY

3.4.1 Maglumatlary goramaklygyň magnit usullarynyň işleýşi

Maglumatlary goramaklygyň magnit usullary häzirki wagtda obýekti identifikatsiýa usullarynyň içinde iň köp ulanylýan usullardyr. Magnit usuly magnit zolaga (lenta) geçirilen ýörite simwollary okamaklygyň esasynda obýekti tapawutlandyrmaklyga esaslanan. Bu magnit zolaklary, esasan, töleg kartlarynda, elýeterlik we gözegçilik kartlarda ýerleşdirilýär we häzirki wagtda örän giňden ulanylýalar. Emma häzirki wagtda töleg kartlaryň giňden ýaýramagy bilen magnit zolakly kartlary zyýan ýetirijiler (olara karderler hem diýýärler) tarapyndan bikanun ýasalýar we uly ýitgilere getirýär. Şonuň üçin hem magnit zolakly kartlary golýazma paneli, barlag kody, gologramma, bankyň BIN-kody we ş.m. goşmaça gorag serişdeleri bilen üpjün edilýär.

Plastik kartlary ýasamakdan goramak üçin ýörite gorag serişdeleri ulanylýar. Olaryň içinde adaty ýagdaýda kartyň arka ýüzünde ýerleşýän magnit zolagy bellemek zerur. Magnit zolagynda iki sany ýodajyk kodlanýar. Olarda elektron terminallaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin goşmaça maglumatlar – kartyň barlag kody kodlanýar. Bu kod boýunça kartyň hakykylygy barlanýar. Magnit zolakda kodlanan maglumat ýörite apparatlaryň, şol sanda POS-terminallaryň kömegi bilen elektron usulda barlanýar.

Indi bolsa töleg kartlaryň birnäçe görnüşleriniň magnit zolagynyň goragy barada aýratyn beýan edeliň.

3.4.2 Plastik kartlarynyň goragynda magnit usullarynyň ulanylyşy

1. VISA plastik kartlary. *VISA International Service Association* (VISA) halkara tölegler ulgamynda 240 döwleti, 20 müň agzany birleşdirýän we wekilçilik edýän iň uly assosiasiýadyr. Häzirki wagtda 600 milliondan hem köp kartlar VISA plastik kartlarydyr we olaryň ýyllyk aýlanyşyk girdejisi 1 trl. dollar. Bu kartlar dünýäniň ähli ýurtlarynda diýen ýaly ulanylýar. VISA kartlary bank hyzmatlarynyň giň sanawyny hödürleýärler we olaryň içinde karz, debet, ýygnaýjy we söwda kartlary bellemek bolýar.

VISA töleg kartlaryň ählisi VISA töleg ulgamyna degişliligini aňladýan aýratynlyklaryň köplüğine, şeýle hem galp nusgalaryny ýasamakdan gorag serişdelerine eýedir. Olary sanap geçeliň:

- **VISA simwollary:** emblema we logotip;
- **Gologramma** (kepderiniň üçölçegli şekili);
- **Bankyň BIN-kody.** Bu kod we bankyň identifikasiýa nomerini we kartynyň nomeriniň bir bölegi bolan alty belgili san görnüşinde aňladylýar.
- **Magnit zolagy.** Onda 2 ýodajyk kodlanýar. Bu ýerde elektron terminallaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin goşmaça maglumatlar – kartyň barlag kody kodlanýar.
- **Gol üçin paneli.** Bu reňkli şekillendirilen VISA VISA sözler bilen goralan ýörite panel.
- **Barlag kody-2.** Bu üç sifrden düzülen san we ol gol üçin panelinde kartyň nomeri bilen bilelikde ýazylýar.

Kartyň nomeri we barlag kody-2 plastik kartyň ýüzünde ýerleşdirmek üçin lazer tehnologiýasy ulanylýar. Şeýle ýazgyny galp ýasamak kyn bolýar. Sebäbi onda kartyň plastik düzüminde üýtgeşmeler we kartyň ýüz tarapyndan sähelçe deformasiýa geçýär.

VISA plastik kartlaryň magnit zolagy 2 ýodajyk bilen kodlanýar. Bu ýerde elektron terminallaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin goşmaça maglumatlar – kartyň barlag kody kodlanýar.

3.6-njy surat. VISA plastik karty

2. Master Card. Häzirki wagtda Master Card ähli döwletleriň diýen ýaly (220-den hem köp) banklaryny birleşdirýär we häzirki döwürde 23 müňden hem köp halkara maliýe guramalary Master Card kartlaryna hyzmat edýärler. Şu wagtda Master Card kartlaryň görnüşleriniň World Master Card, Platinum Master Card, Gold Master Card, Master Card Debit Card görnüşleri has giňden ulanylýar, şeýle hem olaryň elektron, mikroprosessorly görnüşleri hem tapawutlandyrylýar.

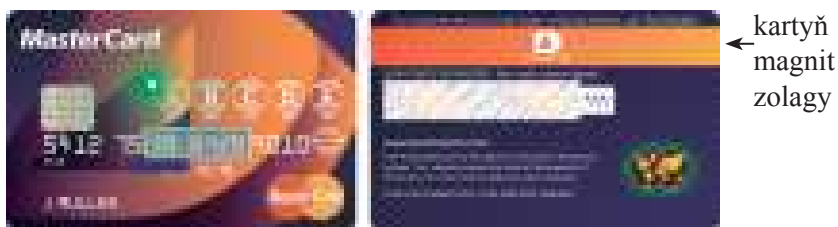
Bu kartlarda maglumat göreriji hökmünde: magnit zolak, kartyň embossirlenen bölegi, şeýle hem mikroprosessor çykyş edýärler. Öz uniwersallygynyň netijesinde Master Card kartlary bütün dünýä boýunça giňden ýaýradylar.

Master Card plastik kartlaryň ählisi olaryň hakykylygyny tapawutlandyryýan aýratynlyklaryň köplüğine, şeýle hem galp nusgalaryny ýasamakdan gorag serişdelerine eýedir. Olary sanap geçeliň:

- **Identifikasiýa zolagy** – bu gologrammany we Master Card simwoly özünde saklaýan gönüburçluk.
- **MasterCard simwoly** (emblema we logotip);
- **Gologramma** (ýer şarynyň iki sany ýarym şarynyň şekilleri);
- **Bank-emitentiň bin kody**;
- **Magnit zolagy** – bu ýerde elektron usulda ýörite apparat enjamlarynyň, şol sanda POS-terminallaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin goşmaça maglumatlar we hökmany ýagdaýda kartyň barlag kody kodlanýar.
- **Gol üçin paneli.**

Master Card plastik kartlaryň magnit zolagy hem 2 ýodajykdan ybarat bolup, bu ýerde elektron usulda ýörite apparat enjamlarynyň,

şol sanda POS-terminallaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin goşmaça maglumatlar we hökmany ýagdaýda kartyň barlag kody kodlanýar.

3.7-nji surat. MasterCard plastik karty

3. American Express

American Express (AMEX) бүтін дүняы belli сы́аһатчылык we maliýe guramasy. Häzirki wagtda toparýň esasyny 3 kompaniýa düzýär olar: *American Express Travel Related Services Company Inc.*, *American Express Bank Ltd.*, *American Express Financial Advisers*.

American Express plastik kartlary бүтін дүняы боýунça iň abraýly hasap edilýär, sebäbi diňe tölege ukyplylygy şübhe döretmeýän şahslara ýa-da korporasiýalara berilýär. American Express bank guramasy bolup çykyş etmeýär, şonuň üçin kartlara hyzmat etmek üçin diňe öz aýlanyş serişdelerini ulanýar. Häzirki wagtda American Express kartlaryň 9 görnüşi ulanylyşa goýberilen: hususy ýaşyl, gyzyl, platina, korporatiw, wezipeli adamlar üçin korporatiw, optima, optima true grace, döwlet, satyn alynýan we ş.m.

VISA, MasterCard kartlaryndan tapawutlylykda American Express kartlarynyň gorag serişdeleri wagtyň geçmegi bilen üýtgemeyärler.

American Express kartlaryny beýleki şahslara bermek bolanok. American Express kartlarynyň galp nusgalaryny ýasamakdan gorag serişdelerini sanap geçeliň:

- *Gorag kody (badge code)* – karty hasaba almak üçin ulanylýar. Onuň kömegi bilen amal möhletini we hakykylygyny barlap bolýar;
- *Senturionyň şekili*;
- *Kartyň fony* – gaýtalanýan gönüburçluklaryň içinde ýerleşdirilen şekillerden düzülen fony;

- *Magnit zolagy*. Onda ýörite elektron enjamlaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin kartyň nomeri, onuň amal möhleti, kartyň eýesiniň hususy maglumatlary we beýleki maglumatlar ýerleşdirilýär;
- *Gol üçin paneli*. Bu panel magnit zolagyň aşagynda ýerleşdirilýär we ol tolkun görnüşli çal reňkli tory bilen goralan;
- *American Express logotipi* – American Express ýazgyly, ýörite şrift bilen ýazylan asman reňkli gönüburçlугy emele getirýär;
- *Kartyň nomeri*.

3.8-nji surat. American Express plastik karty

American Express kartlaryň magnit zolagynda ýörite elektron enjamlaryň kömegi bilen kartlara hyzmat etmek üçin kartyň nomeri, onuň amal möhleti, kartyň eýesiniň hususy maglumatlary we beýleki maglumatlar ýerleşdirilýär.

3.5. MAGLUMATLARY GORAMAKDA KRIPTOGRAFIÝA USULLARYNYŇ ULANYLYŞY

3.5.1. Kriptografiýa barada umumy düşünje

XX asyryň ortalarynda ilkinji elektron hasaplaýyş maşynlaryň döredilmegi şifrlemek (kriptografiýa) pudagyndaky ýagdaýy düýpgöter üýtgedmedi. Kompýuterleriň ýaşaýşyň dürli çäklerine ýaýramagy bilen maglumat industriýasy diýen täze pudagyň döremegine getirdi. Jemgyýetde aýlanyp duran maglumatlaryň göwrümi gün-günden artýar. Soňky ýyllarda bütindünýä Internet torunyň giňden ýaýramagy

her ýyl maglumatlaryň ikeldilmegine ýardam edýär. Häzirki döwürde maglumat resurslary ykdysady ösüşiň kuwwatly badalgasy bolup durýar.

Häzirki zaman jemgyýetinde maglumat – durmuşda goramaklygy talap edýän iň gymmat zatlaryň biri bolup çykyş edýär. Bellibir maglumata ýeke-täk eýe bolmak bäsleşiginde aýgytly faktor bolup çykyş edýär we «maglumat faktorynyň» ýokary bahasyny öňünden kesgitleýär. Şonuň üçin maglumatlary goramak meselesi durmuşyň ähli ugurlarynda zerur bolup durýar.

Gadym wagtlardan bäri maglumatlary ýat adamlardan goramak meselesi adamzadyň aňyny ynjalyksyzlandyrdy. Şonuň üçin üýtgedilen maglumatlary täze, ýat adamlaryň düşünmegini aradan aýyrýan görnüşe getirip goramak zerurlygy örän wajyp meseledir.

Kriptografiýanyň taryhy – adamzadyň diliniň taryhy bilen ýaşytdaşdyr. Ondan başga-da ilki başda ýazuwyň özüniň hem kriptografik ulgamy bolupdyr, sebäbi gadym zamanlarda ýazuwy diňe saýlanan adamlar bilýärdi. Muňa Gadymy Müsür, Gadymy Hindistan şaýat bolup çykyş edýärler. Ýazuwyň giňden ýaýramagy bilen kriptografiýa özbaşdak ylym hökmünde ösüp başlady. Ilkinji kriptografiki ulgamlar eýýäm biziň eramyzda hem duş gelýärler. Şeýle-de Ýuliý Sezar öz hatlarynda bellibir derejede yzygider şifri ulanypdyr. Soňra bu şifrlemek usuly onuň ady bilen atlandyryldy.

Has çalt kriptografiki ulgamlar birinji we ikinji jahan uruşlarynda ösüp başlady. Şondan bäri hasaplaýyş tehnikasynyň döremegi kriptografiki usullaryň işlenilmeginiň we kämilleşdirilmeginiň çaltlanmagyna getirdi.

Näme üçin kriptografiki usullaryň maglumat ulgamlarynda ulanylmagy häzirki wagtda has wajyp mesele bolup durýar? – diýen sorag ýüze çykýar. Bir tarapdan, häzirki wagtda kompýuter torlary, esasan hem Internet global tor ulgamy has köp ulanylýar. Bu tor boýunça dahylsyz adamlaryň elýeterlilik mümkinçiligine ýol berilmeýän, döwlet, harby, täjirçilik we hususy maglumatlaryň alyş-çalşygy amala aşyrylýar. Beýleki tarapdan, täze, kuwwatly kompýuterleriň, tor we neýron hasaplaýyş tehnologiýalaryň döredilmegi kriptografiki ulgamlaryň ynamdan gaçmagyna getirdi.

Maglumatlary özgertmek ýoly bilen üýtgedip goramak meselelerini kriptologiýa («*kryptos*» – *gizlin*, «*logos*» – *ylym*) ylmy öwrenýär.

Şifrlemek – şifrlemek kodlaryny ulanmak bilen, maglumatlary okap bolmaýan görnüşine özgertmekdir. Kriptologiýa 2 ugra bölünýär: kriptografiýa we kriptanaliz. Bu ugurlaryň maksatlary garşylyklydyr.

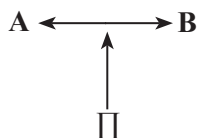
Kriptografiýa maglumatlary üýtgedip özgertmegiň (şifrlemegiň) matematiki usullaryny (şifrleri işläp-taýýarlamak) öwrenýän ylym.

Kriptanaliz – maglumatlary şifrdan açmak mümkinçiligini derňäp tapmaklygy öwrenýän ylym.

3.5.2. Goramaklygyň kriptografiki usullary

Goramaklygyň kriptografiki usullary diýip, maglumatlary özgertmekligiň ýörite serişdelerine we usullaryna aýdylýar. Onuň netijesinde başlangyç maglumatlaryň mazmuny başga düşnüksiz görnüşde ýazylyp kesekiden gizlenilýär. Awtomatlaşdyrylan ulgamlarda goramaklygyň kriptografiki usullary diňe kompýuterde işlenilip taýýarlanylýan maglumatlary goramak üçin däl-de, eýsem aragatnaşyk liniýalaryň üsti bilen ulgamyň dürli elementleriniň arasynda geçirilýän maglumatlary ýapmak üçin hem ulanylýar. Kriptografiki usullaryň kömegi bilen maglumatlary ýapmaklyga **kriptografiki ýapylys** diýilýär. Kriptografiki ýapylyşyň esasy görnüşleri bolup goralýan maglumatlary şifrlemek we kodlamak çykyş edýär.

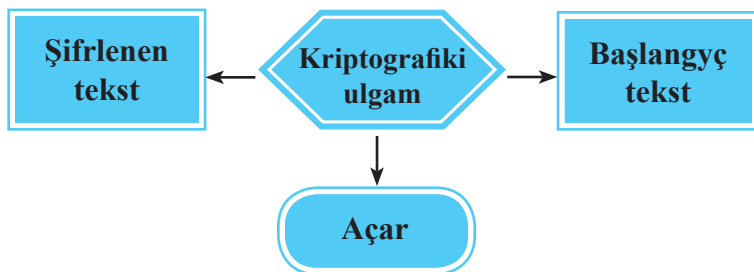
Şeýlelikde, **şifrlemek** – bu ýapylýan maglumatlaryň her bir simwoly özbaşdak ýapylyşa sezewar bolýan ýapylyşyň görnüşü, kodlamakda bolsa goralýan maglumatlar many saklaýan bölekler bölünýär we soňra bolsa bu bölekler san, harp we utgaşdyrylan kodlary bilen çalyşýarlar. Şunlukda, şifrlemegiň birnäçe ulgamlary ulanylýar: çalşyрма, ýerini çalyşmak, gammirlemek, şifrlenýän maglumatlary analitiki özgertmek. Haçan-da başlangyç tekst dürli iki ýa-da üç sany şifriň ulanylmagy bilen yzygider özgerdilende utgaşdyrylan şifrlar has giňden ýaýradylar.

3.9-njy surat. Kriptografiýanyň adaty mysaly

Kriptografiýanyň meselesi döreýän ýagdaýyň adaty mysaly ýokardaky görnüşde getirilen. Bu suratda A we B – goralýan maglumatlaryň hakyky ulanyjylary. Olar aragatnaşygyň bir umumy elýeterli kanaly boýunça maglumatlary alyşmagy isleýärler. П – hukugy ýok ulanyjy (haker, zyýan ýetiriji), ol aragatnaşyk ýollary boýunça ibirilýän habarlary saklap alyp, ondan gerekli maglumat almaklyga synanyşýar. Bu ýönekeý shemany maglumatlary goramaklygyň kriptografiki usullary ýa-da ýöne şifrlemekde ulanylýan adaty ýagdaýyň shemasy hökmüne kabul etmek bolýar. Şeýle ýagdaýda şifrmegiň birnäçe ulgamlary ulanylýar: ýerini çalyşmak, ornuna goýmak, garmirmek, şifrlenýän maglumatlary analitiki özgertmek. Şeýle hem kombinirlenen şifrlar has giňden ulanylýar.

Şifrlemek – özgerdiş prosesi. Onuň netijesinde başlangyç tekst, şifrlenlen tekst bilen çalşylýar. **Deşifrlemek** – şifrlemek prosesine ters proses. Açaryň esasynda şifrlenlen tekst başlangyç tekste geçirilýär. **Açar** – teksti päsgelçiliksiz şifrlemek we deşifrlemek üçin zerur bolan maglumat. **Kriptografiki ulgam** – başlangyç tekstiň özgertmeleriniň topary.

3.10-njy surat. Kriptoulgamyň aýratynlygy

Elektron (sanlaýyn) gol – tekste goşulan onuň kriptografiki özgertmesi. Bu özgertme maglumat beýleki ulanyjy bilen alnan bolsa, onuň awtorlygyny we maglumatlaryň asyl nusgasyny barlamaklyga mümkinçilik berýär.

Elektron gol şekiller (san yzygiderligi) toplumy görnüşinde elektron resminamany iberijiniň resmi goly hökmünde ykrar edilýän öz eli bilen çeken goluna kybapdaş bolýar. Elektron gol onuň anyk eýä degişlidigini tassyklamaga mümkinçilik berýär we gol çekilen pursadyndan güýje girýär.¹

¹ *M.Babakulyýew, Ö. Muhammetberdiyew. Maglumatlar tilsimatlarynyň adalgalarynyň sözlügi. 140-njy sahypa. Aşgabat, 2004 ý.*

IV BAP. MAGLUMAT HOWPSUZLYGYNÝŇ HUKUK ESASLARY

4.1. MAGLUMAT HOWPSUZLYGYNÝ ÜPJÜN ETMEGIŇ HUKUK ESASLARY

4.1.1. Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň hukuk esaslary

Maglumat alyş-çalyş ulgamynyň ykdysadyýetiň beýleki pudaklaryna görä, has çalt ösýän häzirkäki zamanymynda Türkmenistanda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek üçin ençeme çäreler amala aşyrylýar. Bir tarapdan, döwlet Konstitusiýa we hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, raýatlara söz azatlygyny hem-de metbugatda we beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çykyş etmek azatlygy, şonuň ýaly-da islendik görnüşde öz pikirlerini we ynamlaryny aýtmaga, maglumatlary we pikirleri gözlemäge, saýlamaga, almaga we ýaýratmaga bolan hukuklaryny kepillendirýär. Şol bir wagtyň özünde hem döwlet dünýewi, demokratik we hukuk döwletiliginiň mazmunyna laýyklykda, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň jenaýat etmek maksady bilen ulanylmagyna, döwlet syrnyň ýa-da kanun esasynda ýörite goralýan başga syrlary emele getirýän maglumatlary aýan etmek, bar bolan döwlet we jemgyýetçilik gurluşyny zorluk bilen üýtgetmäge çagyryşlary ýaýratmak, urşy, zorlugy we zabunlygy, jynsy, milli, dini oňsuzlygy wagyz etmeklige ýol bermeyär. Şonuň ýaly-da döwlet köpçülikleýin habar beriş serişdelerini raýatlaryň şahsy durmuşyna gatyşmak, olaryň abraýyna we mertebesine hyýanat etmek üçin peýdalanylmagyny gadagan edýär we şeýle hereketleriň edilmegini jenaýat hökmünde kesgitleýär. Türkmenistanda maglumat alyş-çalyş çygryndaky gatnaşyklar, Türkmenistanyň Konstitusiýasy, Türkmenistanyň Raýat kodeksi, 1994-nji ýylyň 24-nji sentýabrynda kabul edilen «Algoritmleriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mik-

roshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralysy hakynda», 2000-nji ýylyň 19-njy dekabrynda kabul edilen «Elektron resminama hakynda» we «Täjirçilik syry hakynda» Türkmenistanyň kanunlary, 2012-nji ýylyň 22-nji dekabrynda kabul edilen «Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny¹ hem-de beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen kadalaşdyrylýar.

Türkmenistanda döwlet tarapyndan maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek üçin durmuşa geçirilýän hukuk çärelerinden başga-da ençeme ykdysady we gaýry çäreler hem durmuşa geçirilýär. Amala aşyrylýan ägirt uly maksatnamalarymyz barada gürrüň berýän güýçli syýasatçy, ykdysatçy žurnalistleriň toparlaryny döretmegiň we olaryň netijeli işlemegini ýola goýmagyň zerurdygyny nygtaýan döwlet baştutanymyzyň başlangyçlary bilen bilim ulgamynda durmuşa geçirilýän toplumlaýyn özgertmeleriň çäklerinde ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde žurnalistika hünäri gaýtadan girizildi, Türkmenistanda ilkinji gezek halkara žurnalistika bölümi döredildi. Hünärmenleri taýýarlamak bilen baglanyşykly meseleleri çözmek bilen birlikde, hormatly Prezidentimiz tarapyndan ýurdumyzyň köpçülikleýin habar beriş serişdeler ulgamynyň maddy-tehniki üpjünçiligini kämilleşdirmek we döwrebaplaşdyrmak boýunça ençeme işler durmuşa geçirilýär. Türkmenistanda döwlet köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işgärleriniň kadaly zähmet çekmekleri üçin ähli mümkinçilikler döredildi. Maglumat alyş-çalyş ulgamyny hem öz içine alýan medeni ugur bolsa, saglygy goraýyş, bilim hem-de durmuş üpjünçiligi ugurlary bilen birlikde, býujet serişdeleriniň in köp gönükdirilýän ugry bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň 2008-nji ýylyň 19-njy ýanwarynda ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasy bilen geçiren duşuşygynda belläp geçişi ýaly, biziň içeri we daşary syýasatymyz, dünýä bileleşigindäki abraýymyz we ornumyz, durmuşyň ähli ugurlarynda gazanýan ajaýyp üstünliklerimiz bellibir derejede köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň güýjünden we mümkinçiliklerinden nähili peýdalanýandygymyza baglydyr.

¹ «Türkmenistan» gazetiniň 2013-nji ýylyň 4-nji ýanwary.

Maglumat alyş-çalyş ulgamyny demokratiýa we erkinlik ýörelgelerine laýyklykda kadalaşdyrmak hem-de bu ulgamyň maddy-tehniki binýadyny döwrebaplaşdyrmak we hünärmen üpjünçiligini gowulandyrmak arkaly milli maglumat howpsuzlygy kämilleşdirilýär we pugtalandyrylýar.

4.1.2. Maglumatlaryň hukuk goragynyň derejesi

Maglumat howpsuzlygynyň hukuk derejesi – bu maglumat howpsuzlygyny, şeýle-de umumy işiň guramaçylygyny üpjün edýän çözgütleriň, kanunlaryň, kada-düzgünleriň jemidir. Guramaçylyk-hukuk binýadynyň esasy funksiýasy aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Gizlin häsiýete eýe bolan maglumatlary goralmany maglumatlaryň hataryna degişli etmek üçin esasy prinsipleri işläp düzmek.
2. Maglumat howpsuzlygyny üpjün etjek gulluk ulgamyny we wezipe tertibini kesgitlemek.
3. Maglumat howpsuzlygynyň meselelerini çözjek kada-düzgün-namalaryň we usulyýet materiallaryň doly toplumyny döretmek.
4. Goraglylygyň düzgüni bozulanda jogapkärçilik çärelerini kesgitlemek.
5. Maglumat howpsuzlygyna degişli jedelleriň çözgüdiniň tertibini kesgitlemek.

Maglumatlary goramagyň guramaçylyk-hukuk üpjünçiliginiň ýuridiki çäkleri diýip, aşakdaky maksatlara ýetiljek kada-kanunlaryň toplumynyň jemine aýdylýar.

1. Gizlin maglumatlara elýeterli bolan ähli şahsyýetleriň maglumat goraglylygynyň ähli düzgünini berjaý etmegi hökmanydyr;
2. Maglumat goraglylygynyň düzgüni bozulanda jogapkärçiliginiň ähli çäreleri kanunlaşdyrylýar;
3. Maglumat goraglylygynyň guramaçylyk-hukuk derejesini üpjün edýän tehniki-matematiki çözgütler kanunlaşdyrylýar;
4. Gorag ulgamy hereket edýän döwründe ýüze çykýan ýagdaýlaryň çözgütleri kanunlaşdyrylýar.

4.1.3 Maglumatlary gizlemegiň esasy prinsipleri

Gizlin häsiýete eýe bolan maglumatlary goralýan maglumatlara degişli etmegiň esasy alamatlary. Islendik maglumatlary 3 topara bölmek bolar:

1. Açyk maglumatlar – olaryň ýaýradylmagyna we ulanylmagyna hiç hili çäk goýulmaýar;
2. Patentlenen maglumatlar – intellektual eýeçilik hökmünde döwletiň içinde ýa-da halkara ylalaşyklary esasynda goralýar;
3. «Goralýan» maglumatlar – özünde döwlet, täjirçilik ýa-da beýleki syrlary saklaýan maglumatlar.

Maglumat howpsuzlygynda ähli maglumatlar goralmaýar, diňe ähmiýetli, gymmaty bolan, şahsyýete, jemgyýete, döwlete peýda getirýän ýa-da olaryň jar edilmegine zyýan ýetirýän maglumatlar degişlidir.

Haýsy maglumatlary goralmany maglumata degişli edip bolar?

◆ Birinjiden, ***gizlin maglumatlar*** – özünde döwlet syryny saklaýan maglumatlar.

◆ Ikinjiden, ***yaşyrmaly (konfedensial) maglumatlar*** – özünde täjirçilik, şeýle hem raýatlaryň durmuşyna degişli syrlary saklaýan maglumatlar.

Şeýlelikde, ***goralmaly maglumatlar*** – bu ýaýradylmagyna we ulanylmagyna çäk goýlan, özünde «syr» saklaýan maglumatlar degişlidir.

Goralýan maglumatlaryň eýesi bolup:

- döwlet we onuň gulluklary;
- edara-kärhanalar;
- jemgyýetçilik guramalary;
- döwletiň raýatlary çykyş edýär.

TÜRKMENISTANYŇ KANUNY

Täjirçilik syry hakynda

(Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2000 ý.,
№ 3-4, 39-njy madda)

(Türkmenistanyň 26.03.2011 ý. № 183-IV we 31.03.2012 ý.
№ 297-IV Kanunlary esasynda girizilen
üýtgetmeler bilen)

Şu Kanun täjirçilik syryny düzýän habary bermegiň, peýdalanmagyň, ýaýratmagyň, saklamagyň we goramagyň hukuk esaslaryny kesgitleýär.

I bap UMUMY DÜZGÜNLER

1-nji madda. Täjirçilik syry düşünjesi

1. Täjirçilik syry, munuň özi kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýa-da ýekebara telekeçiniň ykdysady, maliýe, önümçilik, tehnologiýa we gaýry işi bilen baglanyşykly döwlet syry hasaplanmaýan habar bolup, onuň aýan edilmegi (berilmegi, ýaýramagy) şolaryň işine we bähbitlerine zyýan ýetirip biler.

2-nji madda. Täjirçilik syry hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy

1. Türkmenistanyň täjirçilik syry hakynda kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiyasyna esaslanýar hem-de şu Kanundan we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan ybarat.

2. Daşary ýurtly düzgünnamaly şahslaryň, olaryň şahamçalarynyň we wekilhanalarynyň, şeýle hem Türkmenistanyň çäginde iş alyp barýan daşary ýurt döwletleriniň raýatlarynyň, raýatlygy bolmadyk şahslaryň täjirçilik syrynyň hukuk goragy Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda üpjün edilýär.

3-nji madda. Şu kanunyň hereket çygry

1. Şu kanun Türkmenistanyň raýatlaryna, Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän, eýelik etmeginde, peýdalanmagynda we ygtyýar etmeginde täjirçilik syryny düzýän habar daşary ýurt döwletleriniň raýatlaryna, raýatlygy bolmadyk şahslara, düzgünnamaly şahslara, şahamçalara, düzgünnamaly taraplaryň wekilhanalaryna (mundan beýläk hukuk eýeleri diýlip atlandyrylýar) degişlidir.

2. Şu kanunyň täsiri şeýle habaryň bellenen tertipde mälüm bolan şahslaryna hem degişlidir.

4-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habara bolan talaplar

Täjirçilik syryny düzýän habar aşakdaky talaplara laýyk gelmelidir:

– üçünji şahsa (şahslara) mälüm bolmadyk ygtybarlylygy bolan habara eýelik edýänler üçin onuň hakyky ýa-da has möhüm gymmatynyň bolmagy;

– Türkmenistanyň kanunçylygyna görä, şol habar umumy mälüm ýa-da umumy elýeter bolmaly däldir;

– habary peýdalanmagy çäklendirmegiň içerki kadalarynyň işlenip taýýarlanylmagyny, resminamalara we beýleki habar göterijilere degişli belgi goýmagyň girizilmegini, hasaba alşyň guralyşyny, saklanylmagyny we ulanylmagyny goşmak bilen birlikde onuň ýaşrynlygyny goramak degişli çäreler bilen üpjün edilmelidir.

5-nji madda. Täjirçilik syryny aýan etmek

1. Täjirçilik syryny aýan etmek diýlip syryň wagtyndan ön açylmagyna ýa-da gözegçiliksiz peýdalanylmagyna ýa-da ýaýradylmagyna getiren täjirçilik syryny düzýän habara ygtyýary bolan şahsyň (şahslaryň) bilkastlaýyn hereketlerine düşünilýär, munuň netijesinde bolsa kärhananyň, guramanyň we edaranyň, ýekebara telekeçiniň bähbitlerine zyýan ýetirilendir ýa-da ýetirilip bilner.

2. Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önüne tutulan halatlarda täjirçilik syryny düzýän habaryň üçünji şahsa (şahslara), şeýle hem hukuga eýelik edijä hukuk, hasaphana, gaýry maslahatçylyk ýa-da wekilçilik hyzmatlaryny bitirýän, ýa-da onuň üçin bellibir işleri ýerine ýetirýän şahsa (şahslara) habar berilmegi, şunda munuň özi şol hyzmatlary bitirmek ýa-da işleri ýerine ýetirmek üçin zerur bolsa, habaryň ýa-da maglumatyň berilmegi täjirçilik syrynyň aýan edilmegi hasaplanylmaýar.

II bap TÄJIRÇILIK SYRYNYŇ HUKUK DÜZGÜNI

6-njy madda. Täjirçilik syryny düzýän habara bolan hukugyň ýüze çykmagynyň esaslary

1. Täjirçilik syryny düzýän habara bolan hukugyň ýüze çykmagyna şular esas bolup durýar:

- habary öz güýçleriň bilen we (ýa-da) öz hasabyňa döretmek;
- habary döretmek üçin şertnama;
- habara bolan eýeçilik hukugynyň başga şahsa (şahslara) geçiş şertlerini özünde saklaýan şertnama.

2. Eger täjirçilik syryny düzýän habar jismi şahs ýa-da düzgünnamaly şahs tarapyndan döredilse, kanuny esasyda edinilse, miras ýa-da peşgeş tertibinde alynsa, onda ol jismi şahsyň ýa düzgünnamaly şahsyň eýeçiligi hasaplanýar.

Täjirçilik syryny düzýän habar Türkmenistanyň kanunçylygynda ýa-da şertnamada bellenen çäklerde başga şahsyň (şahslaryň) eýelik etmeginde, peýdalanmagynda, ygtyýar etmeginde durmaga haklydyr.

3. Täjirçilik syryny düzýän habar dürli şertnamalaryň: maýa goýum, satyn almak-satmak, ylmy-tehniki önümi bermek hakyndaky, hyzmatlary bitirmek, önümleri bölmek hakyndaky we başga şertnamalaryň özeni bolup biler.

7-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habar

1. Täjirçilik syryny düzýän habara aşakdakylar degişli bolup biler:

- kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýa-da ýekebara telekeçiniň tehnologik, önümçilik, guramaçylyk, harytşynaslyk, intellektual, mazamlaýyş we gaýry aýratynlyklary hakyndaky maglumatlar;
- kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýa-da ýekebara telekeçiniň hünärlilik, işewür, önümçilik, bank we beýleki bähbidi bolup durýan maglumatlar;
- önümçiligiň dolandyryş gurluşy hakyndaky maglumatlar;
- maliýeleşdiriş çeşmeleri hakyndaky maglumatlar;
- baglaşylan geleşikler, ulanylýan nyrhlar hakyndaky maglumatlar;

– uly mümkinçiligi bolan alyjylyk we önüm iberijiler hakyndaky maglumatlar;

– kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýa-da ýekebara telekeçiniň patentlenmedik ylmy-tehniki işläp taýýarlamalary;

– kärhanalaryň, guramalaryň, edaralaryň işgärleri ýa-da ýekebara telekeçi tarapyndan döredilen EHM üçin maglumatlar gorlary we maksatnamalary;

– hasaphana hasaba alnyşynyň we içerki hasaphana hasabatlylygynyň sanawlarynyň mazmuny;

– şu kanuna we Türkmenistanyň gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda täjirçilik syryna degişli edilen gaýry maglumatlar.

2. Karz edarasynyň müşderileri we korrespondentleri, olaryň bank hasaplary we olar boýunça amallar, goýumlar, çekilen we ýerleşdirilen pul serişdeleri, fiziki şahslaryň hasap açmazdan, karz edaralarynyň üsti bilen amala aşyran pul geçirimleri, müşderiniň karz edarasynyň saklamagynda duran pul serişdeleri we başga gymmatlyklary hakynda «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda bank syry bolup durýan maglumatlar täjirçilik syryny düzýän maglumatlara degişlidir.

3. Täjirçilik syryna degişli habaryň mazmuny we möçberi oňa hukuk eýelik ediji tarapyndan kesgitlenýär.

Täjirçilik syryny düzýän habar möhümlik derejesine baglylykda «Gullukda peýdalanmak üçin», «Ýaşyryn», «Pugta ýaşyryn», «Diňe alyja» ýaly we başga ýörite belliklere eýe bolup biler.

4. Täjirçilik syryny düzýän habar kagyz we magnit geçirijide, ses we görnüş ýazgysy, kino, fotoplýonka görnüşinde bolup biler.

5. Döwlet kärhanalaryny hususlaşdyrmak geçirilende aşakdaky maglumatlar täjirçilik syryna degişli edilip bilinmez:

– kärhananyň emläginiň we onuň pul serişdeleriniň möçberleri hakyndaky;

– beýleki kärhanalaryň girdeji aktiwlerine (gymmatly kagyzlar), esasnama gaznalaryna, göterimleýin obligasiýalaryna we karzlara serişdeleri goýmak hakyndaky;

– kärhananyň karz, söwda we gaýry borçnamalary hakyndaky.

– döwlete dahylsyz kärhanalar, döredijilik we wagtlaýyn zähmet toparlary, şeýle hem aýry-aýry raýatlar bilen şertnamalar hakyndaky.

8-nji madda. Täjirçilik syryna degişli bolmadyk habar

Täjirçilik syryny düzüp bilmejek habara şular girýär:

- esaslandyryş resminamalary (kärhanany döretmek hakyndaky karar ýa-da esaslandyryjylaryň şertnamasy, esasnama);
- täjirçilik (telekeçilik) işi, şol sanda ygtyýarnama alynmaga (bellige alyş şahadatnamalary, ygtyýarnamalar, patentler) degişli işler bilen meşgullanmaga hukuk berýän resminamalar;
- bellenilen görnüşler boýunça statistik hasabatlylygyň, şeýle hem maliýe-ykdysady işi hakyndaky hasabatlylygyň maglumatlary we salgytlaryň, şeýle hem Türkmenistanyň Döwlet býujetine beýleki hökmany tölegleriň hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň dogrulygyny barlamak üçin zerur bolan gaýry maglumatlar;
- tölege ukyplylygy hakyndaky resminamalar;
- işleýänleriň sany, düzümi, olaryň iş haky we zähmet şertleri hakyndaky maglumatlar, şeýle hem boş iş orunlarynyň barlygy hakyndaky maglumatlar;
- töwerekdäki gurşawyň hapalanmagy, antimonopol kanunçylygyň bozulmagy, zähmeti goramagyň kadalarynyň berjaý edilmezligi, ilatyň saglygyna zyýan ýetirýän önümiň ýerleşdirilendigi hakyndaky, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygynyň beýleki bozulmalary we şunda ýetirilýän zyýanyň möçberleri hakyndaky maglumatlar.

9-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habara bolan ygtyýar

1. Täjirçilik syryny düzýän habara bolan ygtyýar kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýolbaşçysy ýa-da ýekebara telekeçi tarapyndan tassyklanylýan gözükdirmä laýyklykda amala aşyrylýar.

2. Täjirçilik syryny düzýän habara ygtyýarly şahslaryň sanawy we olara ygtyýar bermegiň tertibi hukuga eýe bolujynyň we şeýle habary peýdalanyjynyň arasyndaky şertnama bilen hem düzgünleşdirilmäge haklydyr.

10-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habara bolan ygtyýary togtatmagyň şertleri

1. Kärhanalaryň, guramalaryň, edaralaryň işgärleriniň täjirçilik syryny düzýän habara bolan ygtyýary aşakdaky halatlarda togtadylýar:

- olar bilen zähmet şertnamasynyň (kontraktynyň) bozulmagy ýa-da işden boşadylmagy;
- täjirçilik syryny aýan etmezlik boýunça öz üstüne alan borçnamalaryny olaryň bir gezek bozmagy;
- täjirçilik syryny düzýän habara bolan ygtyýarda çäklendirmelere esas bolup durýan ýagdaýlaryň ýüze çykmagy.

2. Eger zähmet şertnamasynda (kontraktynda) täjirçilik syryny düzýän habara bolan ygtyýary togtatmagyň şertleri göz önüne tutulan bolsa, onda zähmet şertnamasyny (kontraktyny) möhletinden ön ýatyrnak üçin esas bolup durýar.

3. Täjirçilik syryny düzýän habary peýdalanmak üçin şertnama baglaşylan şahslaryň ygtyýary täjirçilik syryny aýan etmezlik boýunça olaryň öz üstüne alan borçnamalaryny birnäçe gezek bozan halatlarynda, şeýle hem ygtyýarda togtatmak üçin esas bolan, şertnamada göz önünde tutulan beýleki ýagdaýlar ýüze çykan mahalynda togtadylp bilner.

11-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habary bermek

1. Täjirçilik syryny düzýän habary bermek diýlip hukuga eýelik ediji tarapyndan bu habaryň başga şahsa diňe Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen halatlarda we esaslarda berilmegine düşünilýär.

Täjirçilik syryny düzýän habary bermek dilden ýa-da ýazmaça görnüşde, şeýle hem elektron resminama görnüşinde amala aşyrylyp bilner.

2. Döwlet häkimiýetiniň we dolandyryş edaralarynyň wezipe-li şahslary we gullukçylary öz kontrollyk, gözegçilik we gaýry wezipelelerini ýerine ýetirenlerinde kanun tarapyndan kesgitlenýän öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde täjirçilik syryny düzýän habary almaga hukuklydyrlar. Döwlet häkimiýeti we dolandyryş edaralary tarapyndan şeýle habaryň peýdalanylmagy Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önüne tutulan tertipde amala aşyrylýar we aýan edilmäge degişli däl.

3. Täjirçilik syryny düzýän habary oňa ygtyýary bolmadyk başga şahsa (şahslara) bermek kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýa-da ýekebara telekeçiniň karary ýa-da razylygy bilen muzdsuz ýa-da tölegli esasyda amala aşyrylyp bilner. Eger şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, onda täjirçilik syryny düzýän habar berlen şahs (şahslar) ony üçünji şahsa (şahslara) jar etmek hukugy bolmazdan peýdalanyň biler.

4. Täjirçilik syryny düzýän habar eminliklere, şeýle hem seljeriş ýa-da deslapky derňewi amala aşyran edaralara we şahslara Türkmenistanyň jenaýat-iş ýörediş, raýat-iş ýörediş ýa-da araçylyk iş ýörediş kanunlarynda bellenen tertipde berilýär.

5. Kärhanalar, guramalar, edaralar we ýekebara telekeçiler ätiýaçlandyryş guramalarynyň talaplary boýunça täjirçilik syryny düzýän habary ätiýaçlandyryş halaty bilen baglanyşykly habar bermäge borçludylar.

12-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habara ygtyýary bolan şahslara esasy talaplar

1. Kärhanalaryň, guramalaryň, edaralaryň wezipeli şahslary we işgärleri, ön olaryň ýolbaşçylary ýa-da işgärleri bolan şahslar, şeýle hem olara hyzmatlar (işler) bitirýän ýa-da ön bitiren şahslar we guramalar özlerine ynanylan ýa-da öz işi bilen baglanyşykly mälum bolan täjirçilik syryny jar etmäge, şeýle hem ony şahsy bähbitlerine ýa-da üçünji şahsyň (şahslaryň) bähbitlerine ulanmaga, ony saklamak tertibini bozmak netijesinde rugsat bermek, päsgel bermezlik ýa-da şeýle habary peýdalanmaga mümkinçilik bermek arkaly üçünji şahsa (şahslara) göni ýa-da gytaklaýyn şeýle mümkinçiligi bermäge haky ýokdur.

2. Şu maddanyň 1 böleginiň düzgünleri ýekebara telekeçä we sonuň ýaly-da onuň bilen zähmet ýa-da gaýry şertnamalaryny (kontraktlaryny) baglaşan şahslara hem degişlidir.

III bab TÄJIRÇILIK SYRYNY DÜZÝÄN HABARY GORAMAK

13-nji madda. Täjirçilik syryny düzýän habary goramagyň esasy maksatlary

Täjirçilik syryny düzýän habary goramagyň esasy maksatlary şulardyr:

- jismi şahslaryň we düzgünnamaly şahslaryň täjirçilik syryny düzýän habary peýdalanmaga bolan hukuklaryny we onuň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda saklanylmagyny üpjün etmek;
- şeýle habaryň ýaýramagynyň, ogurlanmagynyň, ýitirilmeginiň, ýoýulmagynyň, galplaşdyrylmagynyň önüni almak;

– täjirçilik syryny düzyän habary ýok etmek, şekilini kysmylaşdyrmak, ýoýmak, göçürmek, toplamak boýunça rugsat berilmedik hereketleriň, beýleki bikanun hereketleriň önüni almak.

14-nji madda. Täjirçilik syrynyň goragyny üpjün etmek

1. Kärhanalar, guramalar, edaralar, hususy telekeçiler täjirçilik syryny düzyän habaryň saklanylyşyny üpjün etmek üçin degişli tehniki we guramaçylyk çärelerini görmäge borçludylar.

2. Kärhanalarda, guramalarda we edaralarda täjirçilik syrynyň goragyny üpjün etmek üçin degişli gulluklar döredilip bilner, olaryň wezipeleri we ygtyýarlyklary düzgünnamalarda, gözükdirmelerde ýa-da buýruklarda görkezilýär.

3. Döwlet täjirçilik syrynyň goragyny we saklanylyşyny üpjün etmek üçin zerur şertleriň döredilmegine ýardam edýär.

4. Hukuk goraýjy edaralar, hökümet aragatnaşygy we habar beriş edaralary, eger bu olaryň işiniň wezipelerine we ýörelgelerine garşy gelmese, tehniki serişdeleriň kömegi bilen täjirçilik syryny goramak boýunça çäreleri işläp taýýarlamakda we durmuşa geçirmekde kärhanalara, guramalara, edaralara şertnamalaýyn esasyda ýardam etmäge hukuklydylar.

15-nji madda. Täjirçilik syryny düzyän habary goramagyň tertibi

1. Şu kanuna laýyklykda täjirçilik syryny düzyän habary goramagyň tertibi oňa hukuk taýdan eýelik edişi tarapyndan täjirçilik syryny goramak hakyndaky gözükdirmede kesgitlenilýär.

2. Täjirçilik syryny goramak hakyndaky gözükdirmede aşakdakylar bolmalydyr:

- täjirçilik syryny düzyän habaryň düzümi we möçberi;
- täjirçilik syryny düzyän habaryň ýörite belligini dakmagyň we aýyrmagyň tertibi;
- şahsyň (şahslaryň) täjirçilik syryny düzyän habara bolan ygtyýarynyň şertleri;
- resminamalary we beýleki habar göterijileri, maglumatlary, täjirçilik syryny düzyän önümleri peýdalanmagyň, hasaba almagyň, saklamagyň we şolara nyşan goýmagyň tertibi;
- täjirçilik syryny düzyän habary alýan şahslary hasaba almagyň görnüşü;

- täjirçilik syryny düzýän habaryň dogry peýdalanylyşyna gözegçiligi guramagyň görnüşi;
- haýsydyr bir bilelikdäki hereketleri geçirmek hakyndaky şertnamalar (kontraktlar) baglaşylanda ony saklamak boýunça taraplaryň özara borçnamalary kabul etmeginiň tertibi.

16-njy madda. Şertnamalaýyn gatnaşyklar amala aşyrylanda täjirçilik syryny goramak

Kärhanalar, guramalar, edaralar, ýekebara telekeçiler tarapyndan söwda-ykdysady, ylmy-tehniki, walýuta-maliýe we beýleki gatnaşyklar, şol sanda daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen gatnaşyklar amala aşyrylanda ylalaşýan taraplar täjirçilik syryny düzýän habaryň häsiýetini, düzümini, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda onuň saklanylyşyny üpjün etmek boýunça özara borçnamalary ýörite belläp bilerler.

IV bap JEMLEÝJI DÜZGÜNLER

17-nji madda. Täjirçilik syry hakyndaky kanunçylygyň bozulmagy üçin jogapkärçilik

Täjirçilik syryny düzýän habary peýdalanmagyň, ýaýratmagyň, saklamagyň we goramagyň şu kanun ýa-da hukuk eýesi tarapyndan bellenilen tertibini bozýan kärhanalaryň, guramalaryň, edaralaryň wezipeli şahslary, işgärleri, beýleki jismi şahslar we edara görnüşli taraplar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçiligi çekýärler.

18-nji madda. Halkara şertnamalary

Eger Türkmenistanyň halkara şertnamalarynda şu kanundaka garanda başgaça kadalar bellenilen bolsa, onda halkara şertnamalarynyň kadalary ulanylýar.

**Türkmenistanyň
Prezidenti**

**Saparmyrat
Türkmenbaşy**

*Aşgabat şäheri
2000-nji ýylyň 19-njy dekabry
№ 53-II*

TÜRKMENISTANYŇ KANUNY

Elektron resminama hakynda

(Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2000 ý.,
№ 3-4, 40-njy madda)

(Türkmenistanyň 18.04.2009 ý. № 32-IV Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

Şu kanun elektron resminamalara bildirilýän esasy talaplary kesgitleýär; elektron resminamalary peýdalanmagyň hukuk esaslaryny belleýär, şeýle hem olaryň ulanylýan çygrynda ýüze çykyňan hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär.

I bap UMUMY DÜZGÜNLER

1-nji madda. Elektron resminama diýen düşünje

Şu kanunyň maksatlarynda elektron resminama diýlip, maşyn görterijide ýazyp bellenen, gol çekmegi döretmegiň düzgünine laýyklykda elektron san ýazgylý çekilen gol arkaly tassyklanylýan maglumatlara düşünilýär.

2-nji madda. Elektron resminama hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy

Elektron resminama hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy şu kanundan we Türkmenistanyň şoňa laýyklykda çykarylan beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan ybaratdyr.

3-nji madda. Şu kanunyň hereket çygry

Şu kanun Türkmenistanyň çäginde elektron resminamalaryny döretmek, işläp taýýarlamak, saklamak, bermek we kabul etmek bilen meşgullanan jismi we düzgünnamaly şahslara degişlidir.

4-nji madda. Elektron resminamalar ulanylýan çygyrda döwlet düzgünleşdiriş

Elektron resminamalar ulanylýan çygyrda döwlet düzgünleşdiriş işi Türkmenistanyň Ministrler kabineti we öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda beýleki döwlet edaralary tarapyndan amala aşyrylýar.

Elektron resminamalar ulanylýan çygyrda döwlet düzgünleşdiriş işi şulara gönükdirilendir:

- elektron resminamalar ulanylýan çygyrda bitewi döwlet syýasatyny durmuşa geçirmäge;

- elektron resminamalary peýdalanyjylaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini üpjün etmäge;

- elektron resminamalary döretmegiň, işläp taýýarlamagyň, saklamagyň, bermegiň we kabul etmegiň tehnologiýasyny hukuk taýdan üpjün etmäge;

- elektron resminamalary peýdalanmak bilen ygtybarly we howpsuz töleg ulgamyny döretmäge we ösdürmäge;

- maglumatlar döredilende, işlenilip taýýarlanylanda, saklanylanda, berlende we kabul edilende olaryň howpsuzlygyny we goralysyny üpjün etmäge.

4-nji maddanyň üçünji bölegi Türkmenistanyň 18.04.2009 ý. № 32-IV Kanuny esasynda güýjüni ýitiren.

II bap ELEKTRON RESMINAMA

5-nji madda. Elektron resminama bildirilýän esasy talaplar

Elektron resminama şu aşakdaky talaplara laýyk gelmelidir:

- maksatnamalaýyn we tehniki serişdeleriň kömegi bilen döredilmäge, işlenilip taýýarlanylmaga, saklanylmaga, berilmäge we kabul edilmäge;

- onuň hakykydygyny we bütewidigini tassyklamaga mümkinçilik berýän hökmany maglumatlaryň bolmagyna;

- adamyň akyl ýetirmegi üçin düşnükli görnüşde görkezilen (şekillendirilen) bolmagy.

Elektron resminamanyň bellenen ölçege laýyk bolmalydygy hakyndaky talaplar Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary tarapyndan bellenilip bilner.

6-njy madda. Elektron resminamanyň peýdalanylyşy

Elektron resminama maglumatlary döretmek, işläp taýýarlamak, saklamak, bermek we kabul etmek üçin elektron enjamlar, maksatnamalaýyn we tehniki serişdeler ulanylýan işleriň ähli çygyrlarynda peýdalanylyp bilner.

Elektron resminama habarlary we beýleki maglumatlary bermek, hat aragatnyşygyny amala aşyrmak üçin, geleşikler amala aşyrylanda peýdalanmakda, şeýle hem töleg resminamasy hökmünde hyzmat edip biler. Elektron resminamalaryň ulanylyşyna Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan çäklendiriş halatlary belenilip bilner.

Eger Türkmenistanyň kanunçylygyna we Türkmenistanyň hal-kara şertnamalaryna garşy gelmeýän bolsa, onda elektron resminama islendik aragatnaşyk serişdeleriniň kömegi bilen iberilip bilner.

7-nji madda. Elektron resminamanyň asyl nusgasy

Elektron resminamanyň asyl nusgasy diňe maşyn göterijide bolýar. Maşyn göterijide ýazylyp belenenilen we biri beýlekisine meňzeş bolan elektron resminamanyň ähli nusgalyklary asyl nusga hasaplanylýar we birmeňzeş hukuk güýjüne eýedir.

Elektron resminamanyň asyl nusgasy maşyn göterijiden bölünen magnit göterijä elektron görnüşde ýazylyp bilner. Elektron resminamanyň asyl nusgasy hökmünde maşyn göterijiden bölünen magnit göterijini ulanmak mümkinçiligine elektron san ýazgysynyň şol asyl nusganyň eýesine degişlidigine subutnamalar bar bolan halatynda seredilip bilner.

8-nji madda. Elektron resminamanyň nusgasy

Maşyn göterijiden bölünen magnit göterijä elektron görnüşde ýazylan elektron resminamanyň asyl nusgasyndan alnan maglumat resminamanyň nusgasy hasaplanylýar. Elektron resminamanyň nusgasy Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan belenen tertipde tassyklanylmalýdyr we onuň degişli elektron resminamanyň nusgasy bolup durýandygy görkezilmelidir.

9-njy madda. Elektron resminamanyň hukuk güýji

Şu kanunyň talaplaryna laýyk gelyän elektron resminama hut öz goly çekilip berkidilen elektron san ýazgysynyň hakykylygyny barlamagyň netijesi diňe oňyn bolanda kagyz göterijidäki resminamalar bilen deň hukuk güýje eýedir diýlip ykrar edilýär.

Eger Türkmenistanyň kanunçylygynda resminamanyň döwlet belligine alynmagy talap edilýän halatlar bar bolsa, onda elektron resminamanyň asyl nusgasy döwlet belligine alynmaga degişlidir.

10-njy madda. Elektron resminamanyň şekillendirilmegi (gaýtadan beýan edilmegi)

Elektron resminama displeýiň ekranynda şekillendirilip bilner ýa-da kagyz, ýa maşyn göterijiden aýrylan başga material zatda (goşmaça tehniki senetleri ulanmazdan) daşyndan syn edip bolýan görnüşde we adam akyl ýetirip biler ýaly şekilde gaýtadan şekillendirilip bilner.

Döredilen elektron resminama kagyz göterijide mazmuny boýunça birmeňzeş gaýtadan şekillendirilen halatynda, resminamanyň iki-si-de özbaşdak resminama hökmünde ykrar edilýär. Şunda kagyz göterijidäki resminama elektron san ýazgynyň şahsy açarynyň eýesi öz eli bilen gol çekenden soň hukuk güýjüne eýe bolýar.

11-nji madda. Elektron resminamanyň saklanylyşy

Elektron resminamalaryny saklamak işi elektron resminamalary iberijiler we kabul edijiler, şeýle hem arhiw işlerini amala aşyrýan guramalar tarapyndan geçirilýär. Şu kanunyň 7-nji maddasynyň 2 böleginde görkezilen elektron resminamalarynyň asyl nusgalary saklanylmaga degişlidir.

Elektron resminamalaryny saklamagyň şertleri we aýratynlyklary Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan kesgitlenilýär.

12-nji madda. Elektron resminamany goramak

Elektron resminamanyň döredilişi, işlenip taýýarlanylyşy, saklanylyşy, berlişi we kabul edilişi anyk maglumatlar ulgamyna bildirilýän howpsuzlyk talaplaryny ödemelidir. Maglumatlar ulgamynyň howpsuzlygyny üpjün etmek babatda esasy şertler Türkmenistanyň Ministrler kabineti tarapyndan tassyklanylýar.

Elektron resminamalary döretmek, işläp taýýarlamak, saklamak, bermek we kabul etmek bilen meşgullanýan şahslar şeýle resminamalaryň goralysynyň zerur derejesini üpjün edýän maksatnamalaýyn we tehniki serişdeleri peýdalanmalydyrlar.

Elektron resminamalary düzmek, işläp taýýarlamak, kabul etmek, bermek we (ýa-da) saklamak üçin ulanylýan maksatnamalaýyn-tehniki serişdeleriň hemmesine ýa-da bir bölegine idinsiz aralaşmakdan goramagyň tehniki serişdeleri Türkmenistanyň kanunçylygynyň talaplaryna laýyklykda belenilýär.

13-nji madda. Ýaýradylmagy gadagan edilen ýa-da çäklendirilen maglumatly elektron resminamalar

Döwlet syry, täjirçilik ýaşyrynlygy ýa-da kanun tarapyndan goralýan başga gizlin häsiýetli maglumatlar, şeýle hem ýaýradylmagy gadagan edilen ýa-da çäklendirilen maglumatly elektron resminamalar bolup biler.

Döwlet edaralary, kärhanalar, guramalar, edaralar, olaryň wezipeli adamlary, şeýle hem şu maddanyň birinji böleginde görkezilen maglumaty özünde saklaýan elektron resminamalar bilen işlemek wezipesi özlerine ýüklenen raýatlar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda şony goramagyň zerur çärelerini üpjün etmäge borçludyrlar.

III bap ELEKTRON SAN ÝAZGYSY

14-nji madda. Elektron san ýazgysy we onuň maksady

Elektron san ýazgysy şekiller (san yzygiderliligi) toplумы görünüşinde elektron resminamany iberijiniň resmi goly hökmünde ykrar edilýän öz eli bilen eden goluna kybapdaşdyr. Elektron san ýazgysy onuň anyk eýä degişlidigini tassyklamaga mümkinçilik berýär we gol çekilen pursadyna güýje eýedir.

Elektron san ýazgysy Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary tarapyndan belenen tertipde bellige alynýar.

Elektrik san ýazgysyny peýdalanmagyň tertibi elektron resminamany iberijiniň we alyjynyň arasynda aýratyn şertnama arkaly düzgünleşdirilip bilner.

Elektron san ýazgysy:

– elektron resminamanyň onuň eýesi tarapyndan düzüldigine şaýatlyk edýär;

– elektron resminamanyň hakykydygyny, бүтewüdigini we üýtgeşsizdigini tassyklaýar;

– elektron resminamanyň mazmuny bilen onuň eýesiniň (eýeleriniň) ylalaşýandygyny tassyklaýar.

– şol elektron resminama hakyky bolan şertinde onuň eýesiniň (eýeleriniň) elektron resminamada beýan edilen borçnamalary özüne alyandygyna şaýatlyk edýär.

– elektron resminamanyň hakykydygyny we bitewüdigini tassyklamak işi elektron serişdeleri arkaly elektron resminama gol çeken şahslaryň gollaryny barlamagyň açyk açarlaryny peýdalanmak bilen geçirilýär.

15-nji madda. Hakykylyk kody

Eger Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary tarapyndan başgaça göz önüne tutulmadyk bolsa, onda elektron resminamanyň бүтewüdigine gözegçilik etmek, onuň hakykydygyny we anyk eýä degişlidigini tassyklamak üçin elektron resminamalaryň ulanylyş ulgamlarynda elektron san ýazgysynyň ýerine hakykylyk kody peýdalanylýp bilner.

16-njy madda. Ýazgynyň şahsy açary

Ýazgynyň şahsy açary elektron san ýazgysy düzülide peýdalanylýar we ol anyk eýä degişlidir.

Eger Türkmenistanyň kanunçylygynda başga tertip bellenilmedik bolsa, onda elektron san ýazgysynyň şahsy açaryny döretmek işini elektron san ýazgysynyň serişdeleriniň eýeleri amala aşyrýarlar.

Ýazgynyň şahsy açarynyň eýesi öz bähbitleri üçin şony gizlin saklamalydyr we tötänleýin ýok edilmeginden ýa-da onuň şekilini kybaplaşdyrmakdan gorap saklamagy üpjün etmelidir.

17-nji madda. Ýazgyny barlamagyň açyk açary

Ýazgyny barlamagyň açyk açary elektron san ýazgysy barlanylanda peýdalanylýar.

Ýazgyny barlamagyň açyk açarynyň şahsy açarynyň eýesine degişlidigi ýazgyny barlamagyň açyk açar kartoçkasyna şol adamyň gol goýmagy (goly we möhri) arkaly tassyklanylýar. Ýazgyny barlamagyň açyk açar kartoçkasy - barlamagyň açyk açaryny ähmiýetini saklaýan we onuň anyk eýä degişlidigini tassyklaýan kagyz göterijidäki resminamadyr. Ýazgyny barlamagyň açyk açar kartoçkasynyň görnüşini maglumatlar setiniň hususy eýesi belleýär.

Ýazgyny barlamagyň açyk açar kartoçkasy ýazgynyň şahsy açarynyň eýesi ýa-da onuň ygtyýarly wekili tarapyndan gol çekilen elektron resminamalaryň hakykydygyny barlamaga gyzyklanýan taraplara ýaýradylýar.

Ýazgyny barlamagyň açyk açaryny peýdalanyjy ýazgyny barlamagyň özüniň peýdalanylýan açyk açaryny ýazgyny barlamagyň açyk açar kartoçkasynnda ýazylyp bellenilen açara meňzeş bolmagynyň üpjün etmäge borçludyr.

18-nji madda. Elektron san ýazgysynyň meňzeşdigini tassyklamak

Elektron san ýazgysynyň meňzeşdigini şoňa ygtyýary bolan düzgünnamaly şahs tassyklaýar.

Elektron san ýazgysynyň meňzeşdigini tassyklamaga ygtyýarly tarap degişli maksatnamalaýyn, tehnika we kadrlar babatda üpjün bolmalydyr.

IV bap ELEKTRON TÖLEG RESMINAMASY

19-njy madda. Elektron töleg resminamasy diýen düşünje

Elektron töleg resminamasy şu kanunyň talaplaryny ödeýän, şçýot boýunça işleri amala aşyrmaga esas bolýan resminamadyr.

Elektron töleg resminamasy tölegleri geçirmek üçin zerur bolan ähli hökmany maglumatlary özünde jemleýär we ygtyýarly şahslaryň

hut öz çeken gollary hem basan möhri arkaly berkidilen kagyz göteri-jidäki töleg resminamasy bilen deň hukuk güýjüne eýedir.

20-nji madda. Elektron töleg resminamalarynyň ulanylýan çygrynda hukuk esaslary

Elektron töleg resminamalarynyň ulanylýan çygryndaky hukuk esasyňy şu kanun, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklynylan elektron tölegleri hakyndaky Düzgünnama, şeýle hem elektron tölegler ulgamyna gatnaşyjylaryň arasynda elektron töleglerini amala aşyrmak üçin baglaşylan şertnamalar düzýärler.

Halkara elektron töleglerini geçirmegiň we şeýle tölegleri geçirmek üçin peýdalanylýan elektron töleg resminamalaryna, olaryň ölçeglerine bildirilýän talaplaryň tertibi, elektron san ýazgylaryny döretmegiň, hakykydygyny kesgitlemegiň kadasy we howpsuzlygyny üpjün etmegiň tertibi degişli şertnamalar arkaly bellenilýär.

21-nji madda. Elektron töleg resminamalarynyň hasaby

Elektron töleg resminamalarynyň hasaby, şeýle hem elektron töleglerini geçirmek bilen bagly amallary ýa-da elektron resminamalaryny işläp taýýarlamak boýunça beýleki hereketler Türkmenistanyň kanunçylygyna we Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

V bap JEMLEÝJI DÜZGÜNLER

22-nji madda. Maksatnamalaýyn we tehniki serişdeleriň sertifikasiýasy

Elektron resminamalary döretmek, işläp taýýarlamak, saklamak, bermek, kabul etmek we goramak üçin peýdalanylýan maksatnamalaýyn hem-de tehniki serişdeler Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan bellenen tertipde sertifikasiýa edilmäge degişlidir we Türkmenistanda bellenen talaplara laýyk gelýän sertifikaty ýa-da sertifikatyň ykrar edilendigi hakynda «Türkmenstandartlary» Baş döwlet gullugy tarapyndan berilýän şahadatnamasy bolmalydyr.

23-nji madda. Elektron resminama hakyndaky kanunçylygyň bozulandygy üçin jogapkärçilik

Elektron resminama hakyndaky kanunçylygy bozan şahslar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilik çekýärler.

24-nji madda. Halkara hyzmatdaşlygy

Elektron resminamalary peýdalanyjylar Türkmenistanyň kanunçylygyna we Türkmenistanyň halkara şertnamalaryna laýyklykda elektron resminamalaryň ulanylýan çygrynda halkara hyzmatdaşlygyna gatnaşyp, halkara maglumatlar ulgamlaryndan we şertlerinden peýdalanylýan bilerler.

25-nji madda. Halkara şertnamalary

Eger Türkmenistanyň halkara şertnamalary tarapyndan şu kanundakydan başga düzgünler bellenen bolsa, şonda halkara şertnamalarynyň kadalary ulanylýar.

**Türkmenistanyň
Prezidenti**

**Saparmyrat
Türkmenbaşy**

*Aşgabat şäheri
2000-nji ýylyň 19-njy dekabry
№ 54-II*

TÜRKMENISTANYŇ KANUNY

Algoritmleriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralysy hakynda

(Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1994-nji ýyl,
№ 3, 20-nji madda)

(Türkmenistanyň 22.06.2013 ý. № 414-IV Kanuny
esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

I BÖLÜM UMUMY DÜZGÜNLER

1-nji madda. Esasy düşüňjeler

1. Şu Kanunda ulanylýan esasy düşüňjeler:

– algoritm – berlen meseläni çözmek üçin edilýän amallaryň ýeke-täk yzygiderliliginiň netijeli beýany;

– EHM üçin programma – munuň özi elektron hasaplaýjy maşynlaryň (EHM-leriň) we beýleki kompýuter enjamlaryň bellibir netijäni almak maksady bilen işlemegi üçin niýetlenilen maglumatlaryň we tabşyryklaryň bilelikdäki jeminiň obýektiw görnüşidir (formasydyr). EHM üçin programma diýlende, programma işlenilip düzülýän wagtda alnan taýýarlyk materiallaryna we onuň emele getirýän audiowizual şöhlemenmelerine hem düşünilýär;

– maglumat bazalary – munuň özi düşüňjeleriň we maglumatlaryň jemini guramagyň (mysal üçin, makalalaryň, hasaplamalaryň) EHM-niň kömegi bilen maglumatlary tapyp we gaýtadan işläp bolar ýaly edip sistemalaşdyrylan obýektiw görnüşidir (formasydyr);

– EHM üçin programmalaryň ýa-da maglumat bazalarynyň adaptasiýasy (uýgunlaşmagy) – munuň özi peýdalanyjynyň anyk tehniki serişdelerinde ýa-da onuň anyk maksadyna laýyklykda EHM üçin programmalaryň we maglumat bazalarynyň işläp bilmegini üpjün etmek niýeti bilen olara girizilýän üýtgetmelerdir;

– EHM üçin programmalaryň ýa-da maglumat bazalarynyň modifikasiýasy (gaýtadan işlenilmegi) – munuň özi olaryň adaptasiýasy hasaplanylmaýan islendik üýtgetmelerdir;

– EHM üçin programmany dekomplirlmek – munuň özi EHM üçin programmanyň düzümni öwrenmek we olary kodlaşdyrmak maksady bilen başlangyç tekstdeki obýekt koduna üýtgetme girizmekden ybarat bolan tehniki usuldyr;

– EHM üçin programmany we maglumat bazalaryny gaýtadan öndürmek – munuň özi EHM üçin programmalaryň ýa-da maglumat bazalarynyň bir ýa-da köp ekzemplýaryny islendik material görnüşinde taýýarlamakdyr, şeýle hem olary EHM-niň ýadyna ýazmakdyr;

– EHM üçin programmanyň ýa-da maglumat bazalarynyň ýaýradylmagy (köpeldilmegi) – munuň özi EHM üçin programmalaryň ýa-da maglumat bazalaryny islendik material görnüşinde gaýtadan öndürüp peýdalanmaga rugsat bermekdir, şol sanda sete birleşdirmek we beýleki usullar bilen, şeýle hem satmak, prokata, kireýine, karzyna bermek, importy-da goşmak bilen gaýtadan öndürmäge rugsat bermekdir;

– EHM üçin programmany ýa-da maglumat bazalaryny köpçüligе ýetirmek (çap etmek) – munuň özi EHM üçin programmany ýa-da maglumat bazalarynyň ekzemplýarlaryny awtoryň razylygy bilen adamlaryň näbelli toparyna (şol sanda EHM-niň ýadyna ýazmak we teksti çap etmek arkaly) bermekdir.

– EHM üçin programmany ýa-da maglumat bazalaryny peýdalanmak – munuň özi olary çap etmek, nusgasyny almak, ýaýratmak (köpeltmek) we hojalyk dolanyşygyna şol sanda modifisirlenen görnüşde girizmek üçin amala aşyryljak beýleki hereketlerdir;

– kommersiýa maksatlary üçin peýdalanmak – munuň özi satmak, kireýine bermek ýa-da kommersiýa taýdan ýaýratmagyň beýleki usullarydyr, şeýle hem bu hereketleri amala aşyrmak baradaky tekliptir. Mundan beýläk şu Kanunyň tekstinden peýdalanmak diýlip, eger başgaça şertleşilmedik bolsa, hut şu kommersiýa maksatlary üçin peýdalanylmagyna düşünilýär;

– integral mikrosHEMA – munuň özi gutarnykly ýa-da aralyk görnüşdeki mikroelektron önümdir, ol elektron shemalaryň wezipelerini ýerine ýetirmek üçin niýetlenendir we elementler hem-de olaryň

arabaglanyşygy önüm öndürmek üçin niýetlenen materialyň göwrüminde ýa-da üstünde üznüksiz ýerleşdirilendir;

– integral-mikroshemalaryň topologiýasy (mundan beýläk – topologiýa) – munuň özi integral mikroshemalaryň ähli elementleriniň ýörite materiallarda giňişlik-geometrik ýerleşişiniň we olaryň arasyndaky baglanyşyklaryň jemidir.

2. Şu Kanunda hak-hukuk eýesi diýlip, awtora, onuň mirasdüşerine, şeýle hem kanuna laýyklykda ýa-da şertnama boýunça aýratyn emläk hukugyna eýe bolan islendik fiziki we ýuridik tarapa düşünilýär.

2-nji madda. Kanun taýdan düzgünleşdirilýän gatnaşyklar

1. Şu Kanun bilen algoritmler, EHM üçin programmalary, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny döretmek, hukuk taýdan goramak we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklar düzgünleşdirilýär.

2. Algoritmler, EHM üçin programmalar we integral mikroshemalaryň topologiýasy şu Kanun esasynda awtorlyk hukugynyň obýektlerine degişli edilýär.

Algoritmlere, EHM üçin programmalara we integral mikroshemalaryň topologiýasyna ylmy işler hökmünde maglumat bazalaryna bolsa – ylmy ýygyndylar hökmünde hukuk taýdan gorag üpjün edilýär.

3-nji madda. Hukuk taýdan goralýan obýektler

1. Çap edilen we çap edilmedik obýektiw formada berlen islendik algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna hem-de integral mikroshemalaryň topologiýasyna, olaryň material taýdan esasyňyň, maksadynyň we mynasybetiniň nähilidigine garamazdan, awtorlyk hukugy degişlidir.

2. Awtorlyk hukugy awtoryň döredijilik işiniň netijesi bolup durýan algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna degişlidir. Awtoryň işiniň döredijilik häsiýeti, ol tä nädogrudygý subut edilýänçä, dogry hasap edilýär.

3. Şu Kanun esasynda ygtyýar edilýän hukuk taýdan gorag EHM üçin programmalaryň ähli görnüşlerine (şol sanda operasion

sistemalara we programmalaýyn komplekslere hem) degişli edilýär, olar başlangyç teksti hem-de obýekt koduny goşmak bilen programmirlenmegiň islendik dilinde we dürli görnüşlerinde bolup biler.

4. Şu Kanun esasynda kepillendirilýän hukuk goragy maglumatlary seçip almak we jemlemek boýunça döredijilikli zähmetiň netijelerini özünde jemleýän maglumat bazalaryna hem degişli edilýär. Maglumat bazalary olaryň esaslanýan maglumatlarynyň ýa-da olara goşulýan maglumatlaryň, awtorlyk hukugynyň obýektleridigine ýa-da dældigine garamazdan, hukuk taýdan goralýar.

5. Şu Kanun esasynda ygtyýar edilýän hukuk goragy algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň ýa-da olaryň haýsydyr bir elementleriniň esasynda ýatýan ideýalara we prinsiplere, şol sanda interfeýsi guramagyň, şeýle hem programmirlenmegiň dilleriniň ideýalaryna hem-de prinsiplerine degişlidir.

6. Integral mikroshemalary işläp düzüjilere we taýýarlaýjylara topologiýanyň döredilen senesine onuň elementleriniň, jemi belli bolan bolsa, onda ol şu Kanun esasynda hukuk taýdan goraga degişli dälendir.

7. Algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna bolan awtorlyk hukugy olaryň material bazasyna eýeçilik hukugy bilen baglanyşykly dälendir. Material bazasyna degişli bolan hukugyň üýtgemegi algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna bolan hukugy hiç bir jähtden üýtgetmeýär.

4-nji madda. Awtorlyk hukugynyň ykrar edilmeginiň şertleri.

Algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna, integral mikroshemalaryň topologiýasyna awtorlyk hukugy

1. Algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň, topologiýasyna awtorlyk hukugy olaryň döredilmegi bilen emele gelýär.

EHM üçin programmalara awtorlyk hukugyny ykrar etmek we amala aşyrmak üçin denonirlemek (saklamaga bermek), registrirlemek (bellemek) ýa-da beýleki formallyklar ýaly çäreleri amala aşyrmak talap edilmeýär.

Awtorlyk hukugynyň obýekti bolup durmaýan materiallardan ybarat bolan maglumat bazalaryna awtorlyk hukugy şol maglumat bazalaryny döreden adama degişlidir.

Maglumat bazalaryna awtorlyk hukugy şol maglumat bazalaryna girizilen işleriň her birine awtorlyk hukugynyň berjaý edilen şertlerinde ykrar edilýär.

Maglumat bazalaryna girýän işleriň her birine awtorlyk hukugy saklanyp galýar. Şol işler bu maglumat bazalaryndan özbaşdak hem peýdalanylyp bilner.

Maglumat bazalaryna bolan awtorlyk hukugy bu maglumat bazalaryna girizilen işleri we materiallary özbaşdak saýlap almak hem-de guramak işlerini amala aşyrmakda beýleki adamlara päsgel bermeýär.

2. Hak-hukuk eýesi özüniň hukuklaryny habar bermekde EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň ýa-da integral mikroshemalaryň topologiýasynyň çap edilen ilkinji goýberilişinden başlap, awtorlyk hukugyň şu aşakdaky üç elementden durýan gorag nyşanyny peýdalanyň biler:

- gurşalyp alnan ýa-da tegelek ýaýlaryň içindäki S harpyny;
- hak-hukuk eýesiniň adyny;
- EHM üçin programmanyň ýa-da maglumat bazalarynyň birinji goýberilişiniň çap edilen ýylyny.

5-nji madda. Awtorlyk hukugynyň hereket möhleti

1. Awtorlyk hukugy algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň döredilen pursadyndan başlap, awtoryň ömrüniň bütin dowamynda we şondan soň hem onuň aradan çykan ýylyndan soňky ýylyň 1-nji ýanwaryndan hasaplanylýanda 50 ýylyň dowamynda hereket edýär.

2. Bilelikde döredilen algoritmle, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna awtorlyk hukugynyň hereketiniň gutarýan möhleti awtorlaryň iň soňkysynyň aradan çykan gününden hasaplanylýar.

3. Awtoryň ady görkezilmän (anonim), ýagny golsuz ýa-da lakam bilen çykarylan algoritmle, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna

awtorlyk hukugy olaryň goýberilen (çap edilen) pursadyndan başlap, 50 ýylyň dowamynda hereket edýär. Eger anonim ýa-da lakam bilen goýberilen algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtory görkezilen möhletň dowamynda öz şahsyýetini ýa-da özüniň lakamyny aýan edäýse, ýa-da awtor tarapyndan kabul edilen lakam onuň şahsyýeti babatda şübhe döretmese, onda şu maddanyň 1-nji punktunda göz öňünde tutulan gorag möhleti ulanylýar.

4. Algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtorynyň şahsy hukugy möhletsiz goralýar.

6-njy madda. Şu Kanunyň hereket edýän çäkleri (sferasy)

Türkmenistanyň territoriýasynda ilkinji gezek çap edilen ýa-da çap edilmese-de, onuň çäklerinde haýsydyr bir obýektiw görnüşde bar bolan algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna awtorlyk hukugy Türkmenistanyň territoriýasynda hereket edýär.

Awtor, onuň mirasdary ýa-da hukuk taýdan beýleki mirasdüşeri raýatlyk ýagdaýlarynyň nähilidigine garamazdan, awtorlyk hukugyna eýedirler.

Daşary ýurtlaryň territoriýalarynda neşir edilen ýa-da haýsydyr bir obýektiw görnüşde bar bolan algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna Türkmenistanyň graždanlarynyň ýa-da olaryň hukukly mirasdüşerleriniň awtorlyk hukugy ykrar edilýär.

Daşary ýurtlaryň territoriýasynda ilkinji gezek neşir edilen ýa-da haýsydyr bir obýektiw görnüşde bar bolan algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna şol ýurtlaryň raýatlarynyň awtorlyk hukugy Türkmenistanyň halkara şertnamalaryna laýyklykda ykrar edilýär.

II BÖLÜM

AÝRATYN AWTORLYK HUKUKLARY

7-nji madda. Awtorlyk

1. Algoritmleň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtory diýlip, özüniň döredijilikli işiniň netijesinde olary döreden fiziki tarap ykrar edilýär.

Eger algoritmler, EHM üçin programmalar, maglumat bazalary we integral mikroshemalaryň topologiýasy iki ýa-da şondan hem köp fiziki taraplaryň bilelikdäki döredijilikli işiniň netijesinde döredilen bolsa, özem şol algoritm, EHM üçin programma, maglumat bazalary we integral mikroshemalaryň topologiýasy her biri özbaşdak ähmiýete eýe bolan bölümlerden ybaratdygyna ýa-da bölünmez baglanyşykdadygyna garamazdan, şol taraplaryň her biri şeýle algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň, topologiýasynyň awtory hökmünde ykrar edilýär.

2. Eger algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň, topologiýasynyň bölümleri aýratynlykda özbaşdak ähmiýete eýe bolan ýagdaýynda awtorlaryň her biriniň özüniň döreden bölümüne awtorlyk hukugy bardyr.

8-nji madda. Şahsy hukuk

Algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtoryna, onuň emläk hukugynyň nähilidigine garamazdan, şu aşakdaky şahsy hukuklar degişlidir:

- awtorlyk hukugy – ýagny algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň, topologiýasynyň awtorlyk hukugy;
- at goýmak hukugy – ýagny algoritme, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna awtoryň adyny şertli (lakam) ýa-da anonim ýagdaýda at goýmak hukugy;

– eldegirilmesizlik (bütewüliginde galdyrmak) hukugy – ýagny algoritmiň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hut özüni, şeýle hem olaryň adyny her hili ýoýulmalardan ýa-da beýleki kast etmelerden, awtoryň at-abraýyna we mertebesine mümkin bolan zyýan ýetirilmelerden goramak hukugy.

9-njy madda. Emläk hukugy

1. EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň awtoryna ýa-da olara hak-hukukly beýleki eýelik edijilere şu aşakdaky hereketleri amala aşyrmaga ýa-da amala aşyrmaga ygtyýar etmäge aýratyn hukuk degişlidir:

– EHM üçin programmalary ýa-da maglumat bazalaryny çap etmäge;

– EHM üçin programmalary ýa-da maglumat bazalaryny (tutuşlygyna ýa-da bölekleyin) islendik görnüşde, islendik usul bilen gaýtadan işläp çykarmaga;

– EHM üçin programmalary ýa-da maglumat bazalaryny ýaýratmaga (köpeltmäge);

– EHM üçin programmalary ýa-da maglumat bazalaryny modifikasiýa etmäge; şol sanda EHM üçin programmalary ýa-da maglumat bazalaryny bir dilden beýleki bir dile geçirmäge;

– EHM üçin programmalary ýa-da maglumat bazalaryny başga hili peýdalanmaga.

2. Integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtoryna ýa-da oňa hak-hukukly beýleki eýelik edijilere (mirasdüşerlere) şol topologiýany öz islegine görä, hususan-da, sonuň ýaly topologiýa bilen integral mikroshemalary taýýarlamaga we ýaýratmaga (köpeltmäge), şu topologiýany şu Kanunda göz önünde tutulan halatlardan beýleki ýagdaýlarda, başga adamlara birugsat peýdalanmagy gadagan edýän hukugy-da öz içine alýan aýratyn hukuk degişlidir.

Topologiýanyň birnäçe awtorlaryna ýa-da oňa hak-hukukly beýleki eýelik edijilere (mirasdüşerlere) degişli bolan hukugy peýdalanmagyň tertibi olaryň arasyndaky şertnamalar bilen kesgitlenilýär.

Awtoryň ýa-da topologiýa hak-hukukly beýleki eýelik edijiniň rugsat bermedik ýagdaýynda amala aşyrylyp bilinjek şu aşakdaky he-

reketler topologiýany peýdalanmagyň aýratyn hukuklarynyň bozulmagy diýlip ykrar edilýär:

- topologiýanyň tutuş ýa-da onuň bölekleriniň, ýagny asyl nusga bolup durmaýan integral mikroshema goşmak ýa-da başga hili ýollar bilen kopiýasynyň (nusgasynyň) alynmagy;

- topologiýanyň ýa-da şu topologiýa bilen integral mikroshemalaryň ulanylmagy, getirilmegi, satuwa çykarylmagy, satylmagy we hojalyk dolanyşygyna başga hili ýollar bilen girizilmegi.

10-njy madda. Emläk hukugynyň berilmegi

1. Algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalarynyň topologiýasyna bolan emläk hukugy başga bir fiziki ýa-da ýuridik taraplara bütewüligine ýa-da bölekleyin görnüşde şertnama esasynda berlip bilner.

Şertnama ýazmaça görnüşde baglaşylýar we onda şu aşakdaky möhüm şertler bellenilmelidir:

- algoritmleri, EHM üçin programmalary, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny peýdalanmagyň möçberi we usullary;

- tölegleriň möçberi we olary tölemegiň tertibi;

- şertnamanyň hereket edýän möhleti.

2. Algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna emläk hukugy miras boýunça kanunda bellenen tertipde geçýär.

11-nji madda. Gulluk borçlary ýerine ýetirilýän wagtynda we buýrujy (sargytçy) bilen baglaşylan şertnama esasynda döredilen algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikro-shemalaryň topologiýasyna emläk hukugy

1. Gulluk borçlary ýerine ýetirilýän wagtynda ýa-da iş tabşyryan adamyň görkezmesi boýunça döredilen algoritmler, EHM üçin programmalar, maglumat bazalary we integral mikroshemalaryň topologiýasy, eger onuň bilen awtoryň arasynda baglaşylan şertnamada

başga hili şert göz önünde tutulmadyk bolsa, emläk hukugy iş tabşyran adama degişlidir.

2. Galam hakynyň möçberleri we ony tölemegiň tertibi awtoryň hem-de iş tabşyran adamyň arasynda baglaşylan şertnamada kesgitlenilýär.

3. Awtoryň buýrujy (zakazçy) bilen baglaşan şertnamasy esasynda döreden algitmlerine, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň, topologiýasyna emläk hukugy, eger buýrujy iş tabşyran adam bolmasa, şertnamada hem başga hili şert göz önünde tutulmadyk bolsa, ol buýruja degişli bolýar.

12-nji madda. Registrasiýa edilmäge hukuk

1. Algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna hak-hukuk eýesiniň islegi boýunça hut özi ýa-da özüniň wekiliniň üsti bilen awtorlyk hukugynyň hereket edýän möhletiniň dowamynda algitmleri, EHM üçin programmalary, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Intellektual eýeçilik boýunça döwlet gullugyna (mundan beýläk-Türkmenpatent) arza bermek arkaly registrasiýa edip biler.

2. Algitmleri, EHM üçin programmalary, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny resmi taýdan registrasiýa etdirmek üçin berilýän arza (mundan beýläk - registrasiýa üçin arza), diňe bir sany algitme, EHM üçin ýekeje programma, bir sany maglumat bazasyna ýa-da bir sany topologiýa degişli bolmalydyr.

Registrasiýa üçin berilýän arzalary taýýarlamagyň düzgünini Türkmenpatent kesgitleýär.

3. Registrasiýa üçin gelip gowşan arzalardaky möhüm dokumentleriň ýerbe-ýerdigini Türkmenpatent barlaýar we talaba laýyklykda algitm, EHM üçin programmany, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny ekspertizadan geçirýär.

Barlag gowy netije berse, Türkmenpatent algitmi, EHM üçin programmany, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny algitmler we programmalar fonduna (APF) girizýär. Olaryň resmi taýdan registrasiýa edilendigi barada arza beren adama şahadatnama gowşurýar we algitmleriň, EHM üçin programmalaryň

hem-de integral mikroshemalaryň registrasiýa edilendigi hakyndaky maglumat Türkmenpatentiň resmi býulleteninde çap edýär.

Arza beren adam maglumat resmi býulletende çap edilýänçä Türkmenpatentiň talap etmegi boýunça ýa-da öz islegi bilen sargydyndaky materiallaryň üstüni ýetirmäge, olary takykklamaga we düzetmäge haklydyr.

4. Resmi registrasiýanyň tertibi, resmi registrasiýa baradaky şahadatnamanyň görnüşi (formasy), olarda görkezilýän maglumatlaryň düzümi Türkmenpatent tarapyndan kesgitlenilýär. Resmi býulletende çap edilýän maglumatlaryň sanawyny hem Türkmenpatent kesgitleýär.

5. Registrasiýa edilen algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna ähli emläk hukuklarynyň başga birine doly berilýändigini hakyndaky şertnama Türkmenpatentde registrasiýa edilmelidir.

Emläk hukuklarynyň algoritmlere, EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna berilýändigini hakyndaky şertnamalar taraplaryň razylygy boýunça bölümde registrasiýa edilip bilner.

6. EHM üçin programmalaryň reýestrine (ýazgysyna), maglumat bazalarynyň reýestrine ýa-da integral mikroshemalaryň topologiýasynyň reýestrine girizilen maglumatlar, nädogrudygy subut edilýänçä, ygtybarly hasap edilýär.

Görkezilen maglumatlaryň ygtybarlydygy üçin jogapkärçiligi arza beren adamyň özi çekýär.

7. Algoritmleň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň şertnamalaryň hem-de çap edilen maglumatlaryň resmi registrasiýa bilen baglanyşykly amala aşyrylýan işler üçin registrasion tölegler tutulyp alynýar.

Registrasion tölegleriň möçberi, olary üzlüşmegiň möhleti, şeýle hem olary töleglerden boşatmagyň ýa-da olaryň möçberini azaltmagyň şertleri Türkmenistanyň Ministrler kabineti tarapyndan kesgitlenilýär.

III BÖLÜM

ALGORITMLERİŇ, EHM ÜÇİN PROGRAMMALARYŇ MAGLUMAT BAZALARYNYŇ WE INTEGRAL MIKROSHEMALARYŇ TOPOLOGIÝASYNYŇ PEÝDALANYLYŞY

13-nji madda. Algoritmieriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshe-malaryň topologiýasynyň hak-hukuk eýeleri bilen baglaşylan şertnamalar esasynda peýda-lanylyşy

1. Algoritmieriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat baza-larynyň we integral mikroshe-malaryň topologiýasynyň, peýdalanyjy tarapyndan ulanylmagy şu Kanunda görkezilen ýagdaýlardan başga halatlarda onuň hak-hukuk eýesi bilen baglaşylan şertnama esasynda amala aşyrylýar.

2. Algoritmieri, EHM üçin programmalary, maglumat bazalaryny we integral mikroshe-malaryň topologiýasyny peýdalanmak baradaky şertnamalar ýazmaça görnüşde baglaşylýar.

3. Algoritmieri, EHM üçin programmalar, maglumat bazalary we integral mikroshe-malaryň topologiýasy satylan we köpçülikleýin peýlalanmaga hödürilenen wagtynda şertnamalary ýeňilleşdirilen görnüşde ulanmaga rugsat berilýär, mysal üçin, algoritmieriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikro-shemalaryň topologiýasynyň nusgalaryna (ekzemplýarlaryna) bagla-şylan şertnamanyň bir tıpdäki şertleri ýazmak arkaly beýan edilýär.

14-nji madda. EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň erkin gaýtadan öndürilmegi we adaptasiýasy (uýgunlaşmagy)

1. EHM üçin programmalara, maglumat bazalaryna eýelik etmä-ge hukukly adam olaryň hak-hukuk eýesinden goşmaça ygtyýar al-mazdan, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň niýetle-nen ugry boýunça işledilmegi bilen baglanyşykly islendik hereketleri amala aşyrmaga haklydyr. Şol sanda ol ýazga geçirmäge we şol ýaz-gyny EHM-niň ýadynda saklap galdyrmaga, şonuň bilen birlikde

mese-mälim görnüp duran ýalňyşlary düzetmäge-de ygtyýarlydyr. Ýazgy geçirmek we ony EHM-niň ýadynda saklap galmak eger onuň hak-hukuk eýesi bilen baglaşylan şertnamada başga hili ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, diňe bir EHM babatda ýa-da sete birikdirip, peýdalanyjynyň diňe birine ygtyýar edilýär.

2. EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň nusgalaryna (ekzemplýarlaryna) eýelik etmäge hukukly adam olaryň hak-hukuk eýesi bilen ylalaşmazdan we oňa goşmaça tölegleri tölemezden, şu aşakdakylara ygtyýarlydyr:

– EHM üçin programmalary, maglumat bazalaryny adaptasiýalaşdyrmaga (uýgunlaşdyrmaga);

– EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň nusgalaryny başga adama bermezlik şerti bilen, taýýarlamaga ýa-da taýýarlamagy tabşyrmaga we EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň asyl nusgalarynyň ýiten, ýok edilen ýa-da peýdalanmak üçin ýaramsyz bolup galan halatynda olaryň kanuny ýagdaýda alnan nusgasyny çalşyrmak üçin niýetlenen ekzemplýaryny taýýarlamaga; EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň nusgalary başga maksatlar üçin peýdalanylyp bilinmez, şol EHM üçin programmalar, maglumat bazalary eger kanuny hukuklaryny ýitiren bolsa, olar ýok edilmelidir.

3. EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň nusgalaryna eýelik etmäge hukukly adam olaryň hak-hukuk eýesiniň razylygyny almazdan we goşmaça hak tölemezden, EHM üçin programmany dekompilirlmäge ýa-da dekompilýasiýa etmegi başga birine tabşyrmaga hakly dälidir.

IV BÖLÜM HUKUGY GORAMAK

15-nji madda. Awtorlyk hukugynyň bozulmagy. Algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshekalaryň topologiýasynyň kontrafakt nusgalary (ekzemplýarlary)

1. Şu Kanunyň hak-hukuk eýesiniň aýratyn hukuklary babatdaky talaplaryny berjaý etmeýän, şol sanda algoritmleriň, EHM üçin

programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hak-hukuk eýesiniň rugsady alynmazdan taýýarlanylýan nusgalaryny Türkmenistana getiren fiziki we ýuridik taraplar awtorlyk hukugyny bozujylar hasaplanylýar.

2. Algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň taýýarlanylýan ýa-da peýdalanylýan nusgalary awtorlyk hukugynyň bozulmalaryna getirýän bolsa, onda olar kontrafakt diýlip ykrar edilýär.

3. Türkmenistanda şu Kanuna laýyklykda goralýan algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň beýleki döwletlerden Türkmenistana getirilen nusgalary bu algoritmle, EHM üçin programmalar, maglumat bazalary we integral mikroshemalaryň topologiýasy ozal Kanun tarapyndan şol döwletlerde hiç wagt gormadyk hem bolsa ýa-da gormasy bes edilen hem bolsa, kontrafakt hasap edilýär.

16-njy madda. Algoritmle, EHM üçin programmalar, maglumat bazalaryna we integral mikroshemalaryň topologiýasyna berlen hukugyň goragy

1. Algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtory we beýleki hak-hukuk eýesi şu aşakdakylary talap etmäge haklydyrlar:

- hukugyň ykrar edilmegini;
- hukugyň bozulmagyna çenli dowam eden düzgüniň dikeldilmegini we hukugy bozýan ýa-da onuň bozulmagy üçin howp döredýän hereketiň bes edilmegini;
- ýetirilen zyýanyň hukugy bozujylar tarapyndan bikanun alnan girdejileri hem goşmak bilen töledilmegini.

2. Hak-hukuk eýeleri öz hukuklaryny goramak üçin suda ýüz tutup bilerler. Hukuk bozujylar tarapyndan gaýtarylmalý tölegleriň mukdary sud tarapyndan kesgitlenilýär.

17-nji madda. Algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň kontrafakt nusgalarynyň gadagan edilmegi

Algoritmleriň, EHM üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň awtorlarynyň we beýleki hak-hukuk eýeleriniň hukuklaryny bozmak bilen taýýarlan, gaýtadan öndürilen, satylan, getirilen ýa-da başga hili ýol bilen peýdalanylan, ýa-da peýdalanmak üçin niýetlenilen nusgalary kanun tarapyndan bellenen tertipde gadagan edilip bilner.

18-nji madda. Jogapkärçiligiň başga görnüşleri

Başga biriniň algoritmelerini, EHM üçin programmalaryny, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny öz ady bilen çap eden ýa-da bikanun gaýtadan öndüren hem-de şeýle işleri ýaýradan (köpelden) adam kanuna laýyklykda jenaýat jogapkärçiligine çekilýär.

**Türkmenistanyň
Prezidenti**

**Saparmyrat
Türkmenbaşy**

*Aşgabat şäheri
1994-nji ýylyň 23-nji sentýabry
№ 964-XII*

TÜRKMENISTANYŇ KANUNY

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda

(Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý.,
№ 3-4, 106-njy madda)

(Türkmenistanyň 22.06.2013 ý. № 414-IV Kanuny esasynda
girizilen üýtgetmeler bilen)

*Şu Kanun köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda ýüze
çykyan gatnaşyklary düzgünleşdirýär; köpçülikleýin habary ýygnama-
gyň, taýýarlamagyň we ýaýratmagyň tertibini belleýär; köpçülikleýin
habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyryan subýektleriň,
olaryň işini düzgünleşdirýän edaralaryň we žurnalistleriň hukuklaryny,
borçlaryny we jogapkärçiligini kesgitleýär.*

I bab UMUMY DÜZGÜNLER

1-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesi düşünjesi

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdesi diýlip çap, audio-, audiowizual we beýleki habarlar hem-de maglumatlar bolan köpçülikleýin habarlary döwürleýin ýaýratmagyň görnüşlerine (çap, gepleşik eşitdiriş, Internet ulgamyndaky neşirlere we başgalara) düşünilýär.

Şonuň ýaly hem köpçülikleýin habar beriş serişdelerine ýaýratmagyň görnüşine, çykarylýan nusgalaryň mukdaryna ýa-da haýsydyr bir beýleki çelgilere garamazdan habar beriş gulluklarynyň, beýleki şuna meňzeş habar beriş işini amala aşyrmaga gönükdirilen guramalaryň yzygiderli goýberilişleri degişlidir.

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerine resmi, tehniki we gulluk resminamasy, gymmatly kagyzlar degişli däl.

2. Çap neşirlerine gazet, žurnal, býulleten we hemişelik ady, gündelik belgisi hem-de döwürleýinligi bir ýylyň dowamynda bir we şondan hem köp birnäçe sanlary (goýberilişleri) bolan başga neşirler degişlidir.

Gazet – ýurtda we dünýäde bolup geçýän jemgyýetçilik-syýasy, durmuş-ykdysady wakalar hakynda habar berýän birnäçe sahypadan ybarat bolan döwürleýin neşir.

Žurnal – dürli awtorlaryň makalalaryny ýa-da çeper eserlerini we žanrlary özünde jemleýän döwürleýlin, kada bolşy ýaly, suratly neşir (jiltli).

Çap neşirleri çäk alamaty boýunça tapawutlanýarlar:

- 1) Türkmenistanyň bütin çäginde ýaýradylýan – umumymilli;
- 2) kada bolşy ýaly bir welaýatyň çäginde ýaýradylýan – sebitleýin;
- 3) kada bolşy ýaly etrabyň, şäheriň çäginde ýaýradylýan – ýerli.

3. Gepleşik eşitdiriş neşirlerine ýaýlym (radioýygylýk), hemra ýa-da kabel gepleşik eşitdirişini peýdalanmak bilen adamlaryň çäklendirilmedik toparý tarapyndan hususy kabul etmek üçin niýetlenen teleýaýlym we radioýaýlym, telegepleşikleriň toplумы we radiogepleşikleriň toplумы degişlidir.

Teleýaýlym, radioýaýlym diýlip, gepleşik eşitdirmegiň tertibine (gepleşikleriň meýilnamasyna) laýyklykda döredilen we hemişelik ady we bellenilen döwürleýinligi bilen ýaýlyma çykýan telegepleşikleriň toplumynyň hem-de radiogepleşikleriň toplumynyň jemine düşünilýär.

Telegepleşikleriň toplумы – mazmuny, gurluşy we wagty nukdaý nazaryndan aýratyn, özbaşdak bolan ses- we audiowizual eserleriň (gepleşikleriň, filmleriň, mahabatlaryň, anonslaryň, dürli çäreleri ýaýlyma bermegiň we başgalaryň) ýaýlyma berilmeginiň jemi, ol kämil ýöriteleşdirilen telewizion tehniki serişdeler arkaly jemgyýetçilige yzygiderli berilýär, hemişelik ady bardyr we azyndan ýylda bir gezek ýaýlyma çykýar.

Radiogepleşikleriň toplумы – mazmuny, gurluşy we wagty nukdaý nazaryndan aýratyn, özbaşdak bolan audioeserleriň (gepleşikleriň, mahabatlaryň, anonslaryň, dürli çäreleri ýaýlyma bermegiň we başgalaryň) ýaýlyma berilmeginiň jemi, ol kämil ýöriteleşdirilen radio-tehniki serişdeler arkaly jemgyýetçilige yzygiderli berilýär, hemişelik ady bardyr we azyndan ýylda bir gezek ýaýlyma çykýar.

Telegepleşik ýa-da radiogepleşik – guramaçylyk, döredijilik we mowzuklaýyn gatnaşykda telegepleşikleriň toplumynyň ýa-da radiogepleşikleriň toplumynyň aýratyn, gutarnykly bölegi bolup durýan

teleradiogepleşik eşitdiriji üçin taýýarlanan we niýetlenen habarlaryň we maglumatlaryň jemi.

Teleradiogepleşik eşitdiriji – bu düzüminde telegepleşikleriň toplumy we/ýa-da radiogepleşikleriň toplumy bolan degişlilikde teleýaýlymyň we/ýa-da radioýaýlymyň gepleşik eşitdiriji tarapyndan ýaýradylmagydyr.

Gepleşik eşitdiriji telewizion ýa-da radiogepleşikleriň toplumyny we gepleşikleri döredýän (jemleýän we/ýa-da bukjada ýerleşdirýän) we köpçülikleýin kabul edilmegi üçin gepleşikleriň toplumynyň ilkinji ýaýradylmagyny amala aşyran degişli ygtyýaramasy bolan subýekt bolup durýar.

4. *Internet ulgamyndaky neşir* – köpçülikleýin habar beriş serişdesi hökmünde hasaba alnan, Internet maglumat-telekommunikasiýa ulgamyndaky saýt (Internet-KHS /köpçülikleýin habar beriş serişdesi/). Internet-KHS-ni döretmek we işini hukuk taýdan düzgünleşdirmek şu Kanun hem-de Internet hyzmatlaryny düzgünleşdirmek babatda Türkmenistanyň kanunçylygy bilen amala aşyrylýar.

5. *Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň önümi* – döwürleýin çap neşiriniň aýratyn sanynyň tiražy ýa-da tiražynyň bir bölegi; teleýaýlymyň, radioýaýlymyň, telegepleşikleriň toplumlarynyň, radiogepleşikleriň toplumlarynyň aýratyn goýberilişi; Internet ulgamyndaky neşiriň aýratyn goýberilişi ýa-da täzelenmegi.

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň önümini ýaýratmak, döwürleýin çap neşirlerini satmak (ýazylmak, eltmek, paýlamak), teleýaýlymy, radioýaýlymy ýaýlyma bermek (gepleşik eşitdirmek), Internet ulgamyndaky neşire elýeterlilik bermek arkaly amala aşyrylýar.

6. Köpçülikleýin habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyran subýektlere: esaslandyryjy, redaksiýa, neşir ediji we ýaýradyjy degişlidir.

2-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiýasyna esaslanýar we köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döretmegiň, hereket etmeginiň we ýaýratmagyň meselelerini düzgünleşdirýän şu Kanundan we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan durýar.

2. Eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda şu Kanunda göz önünde tutulandaka garanda başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar.

3-nji madda. Kanunyň hereket ediş çygyry

Şu Kanun Türkmenistanyň ýuridik we fiziki şahslary tarapyndan döredilýän köpçülikleýin habar beriş serişdelerine, şeýle hem Türkmenistanyň çäginde olaryň önümi ýaýradylýan daşary ýurt döwletleriniň köpçülikleýin habar beriş serişdelerine (mundan beýläk – habar beriş serişdeleri) degişlidir.

II bab

KÖPÇÜLİKLEÝIN HABAR BERIŞ SERIŞDELERI BABATDA DÖWLET DÜZGÜNLEŞDIRILIŞI

4-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda döwlet syýasatynyň ýörelgeleri

1. Şu aşakdakylar köpçülikleýin habarlaryň erkinligi babatda Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň ýörelgeleridir:

– Türkmenistanda köpçülikleýin habar beriş serişdeleri erkindir. Döwlet pikir aňlatmakda köpçülikleýin habar beriş serişdelerine erkinligi kepillendirýär. Kanuna laýyklykdakydan başga ýagdaýda hiç kim jemgyýetçilik bähbidi bolan habary gadagan edip ýa-da köpçülikleýin habar beriş serişdelerine ony ýaýratmaga päsgel berip bilmez;

– Türkmenistanyň raýatlary pikirlerini we ynamlaryny aňlatmak, agtarmak, maglumaty gözlemek, almak we ýaýratmak üçin köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň islendik görnüşlerini peýdalanmak hukugyna eýedirler;

– Türkmenistanyň raýatlary döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, wezipeli adamlaryň işi hakyndaky maglumatlary köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üsti bilen almak hukugyna eýedirler;

– maglumaty ýygnamak, almak we ýaýratmak erkinligi, eger munuň özi konstitusion gurluşy, raýatlaryň saglygyny, namysyny we mertebesini

ni, hususy durmuşyny, jemgyýetçilik tertibini goramak üçin gerek bolsa, kanuna laýyklykdan başga ýagdaýda çäklendirilip bilinmez;

– şu Kanunda göz önünde tutulan halatlardan başga ýagdaýlarda köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döretmek, olara eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek, şeýle hem maglumat-kommunikasiýa tehnologiýalaryna elýeterlilik we olary peýdalanmak erkinligi çäklendirilmeyär;

– köpçülikleýin habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyran subýektleriň dogruçyl bäsdeşligini üpjün etmek üçin deň hukukly we ykdysady şertleri döretmek;

– köpçülikleýin habar babatda köp pikirliligi we dogruçyl bäsdeşligi üpjün etmek, köpçülikleýin habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyran subýektleriň arasynda özüniň agdyklyk edýän ýagdaýy bilen hyýanatçylyklaryň önüni almak maksady bilen, döwlet edaralary we jemgyýetçilik birleşikleriniň edaralary tarapyndan gözegçiligi üpjün etmek;

– Türkmenistanda köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döwlet we beýleki dillerde taýýarlamak we ýaýratmak;

– ýuridik we fiziki şahslaryň hakykata laýyk gelmeýän we fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zelem ýetirýän çap edilen maglumatlaryň ýalana çykarylmagyny köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň redaksiýasyndan talap etmek hukugy;

– köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň öz işinde döwlet goldawyna bolan hukugy;

– Türkmenistanyň raýatlarynyň daşary ýurt köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň habarlaryna we maglumatlaryna päsgelçiliksiz elýeterlilik;

– köpçülikleýin habar babatda halkara hyzmatdaşlygyny Türkmenistanyň halkara şertnamalaryna laýyklykda amala aşyrmak.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işinde senzuranyň we gatyşmagyň ýol berilmezligi babatda Türkmenistanyň döwlet syýasaty gadaganlyk ýörelgelerine esaslanýar:

– köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň senzuralary, ýagny köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň ýolbaşçylary tarapyndan žurnalistik maglumatlarynyň esassyz ýoýulmagy, habarlaryň we maglumatlaryň

deslapky ylalaşylmagyny ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenenäkidən başga halatlarda, döwlet edaralary, guramalary, edaralar ýa-da jemgyýetçilik birleşikleri, wezipeli adamlar tarapyndan olaryň ýaýradylmagyna gadaganlygyň goýulmagyny köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasyndan talap etmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleri tarapyndan ýaýradylmaga degişli habara deslapky gözegçilik etmek üçin edaralary ýa-da wezipeleri döretmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde maglumaty nädogry we esassyz bermäge olary mejbur etmek maksady bilen, köpçülikleýin habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyran subýektlere we žurnaliste täsir etmek;

– Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulanlardan başga halatlarda köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işine gatyşmak;

– köpçülikleýin habary ýaýratmak üçin gerek bolan enjamlary we zatlary raýat dolanyşygynda çäklendirmek;

– döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň wezipeli adamlary tarapyndan žurnalistleriň kanuny hünär işine päsgel bermek, žurnalistleri maglumaty ýaýratmaga ýa-da ýaýratmaktan ýüz döndermäge mejbur etmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň erkinligini kemsitmek, ýagny haýsydyr bir görnüşde bolmagyna garamazdan olaryň kanuny işine päsgel bermek.

3. Köpçülikleýin habaryň erkinliginden hyýanatçylykly peýdalanmaga ýol bermezlik babatda Türkmenistanyň döwlet syýasaty gadagan etmegiň aşakdaky ýörelgelerine esaslanýar:

– ýuridik we fiziki şahslar tarapyndan köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň monopoliýalaşdyrylmagy;

– Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilige eltýän, kanun tarapyndan goralýan döwlet ýa-da beýleki syry düzýän maglumatlaryň jar edilmegi, konstitusion gurluşy zorluk bilen üýtgetmäge çagyrmak, urşy, zorlugy we ýowuzlygy, teniniň reňki, milli, dini aýratynlygy ýa-da barlyşyksyzlygy wagyz etmek, pornografiýany we beýleki etmişleri ýaýratmak üçin köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden peýdalanmak;

– raýatlaryň şahsy durmuşyna eden-etdilik bilen gatyşmak, olaryň namysyna we mertebesine kast etmek üçin köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden peýdalanmak;

– tele-, wideo-, kinogepleşikleriň toplumynda, resmi we çeper filmlerde, şeýle hem maglumat kompýuter faýllarynda we maglumat ýazgylaryny işläp taýýarlamagyň programmalarynda adamlaryň aňyna täsir edýän we (ýa-da) olaryň saglygyna zyýanly täsir edýän gizlin wstawkalary peýdalanmak;

– köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde neşe serişdelerini, psihotrop maddalary we prekursorlary işläp taýýarlamagyň, taýýarlamagyň, peýdalanmagyň usullary, tärleri we alynýan ýerleri hakynda maglumatlary ýaýratmak, aýry-aýry neşe serişdelerini, psihotrop maddalary, olaryň kybapdaşlaryny we prekursorlary peýdalanmagyň haýsydyr bir artykmaçlyklaryny wagyz etmek;

– söz azatlygyny hyýanatçylykly peýdalanmak, fiziki şahsyň namysyny we mertebesini peseldýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeel ýetirýän, hakykata laýyk gelmeýän maglumatlary ýaýratmak, žurnalistleriň kazyýete täsir etmekligi.

5-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döwlet tarapyndan goldamak

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döwlet tarapyndan goldamak şu aşakdaky maksatlar bilen amala aşyrylýar:

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň erkin we giňden ýaýradylmagyny üpjün etmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň köp pikirliligini we garaşsyzlygyny kepillendirmek;

– köpçülikleýin habary taýýarlamakda we ýaýratmakda täze maglumat-kommunikasiýa tehnologiýalaryny ösdürmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň bäsdeşligi üçin deň hukuk we ykdysady şertleri döretmek;

– Türkmenistanyň Döwlet býujetinden serişdeleri bölüp bermek we (ýa-da) salgyt ýeňilliklerini bellemek arkaly köpçülikleýin habar beriş serişdelerini emele getirmek we onuň infrastrukturasyny ösdürmek;

köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň netijeli işlemeginiň Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan beýleki şertlerini döretmek.

6-njy madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda düzgünleşdirmegiň ygtyýarly döwlet edaralary

1. Köpçülikleýin habar çygrynda döwlet syýasatyny Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, ygtyýarynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işiniň meseleleri durýan ygtyýarly döwlet edaralary amala aşyrýarlar.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda ygtyýarly döwlet edaralaryna şu aşakdakylar degişlidir:

– çap edilýän köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işini düzgünleşdirýän ygtyýarly döwlet edarasy;

– telewideniýe, radiogepleşikler we kinematografiýa baradaky döwlet dolandyryşynyň ygtyýarly edarasy;

– köpçülikleýin habar beriş serişdelerini ýaýratmak boýunça iş bilen baglanyşykly böleginde:

– aragatnaşyk babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarly edarasy; Internet-hyzmatlaryny ösdürmek we peýdalanmak çygrynda düzgünleşdirmegi amala aşyrýan ygtyýarly döwlet edarasy.

3. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary:

köpçülikleýin habar çygrynda Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň, şu Kanunyň, Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda döwlet syýasatyny kesgitlemek we onuň amala aşyrylyşyna gözegçilik etmek;

– raýatlaryň maglumat erkinligine bolan konstitusion hukugynyň durmuşa geçirilmegini we goralmagyny üpjün etmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarly edaralarynyň işiniň kadalaşdyryjy hukuk taýdan düzgünleşdirilmegini amala aşyrmak;

– halkara ülnüleriniň we tejribesiniň, türkmen halkynyň taryhynyň we aň-düşünjesiniň hem-de bazar ykdysadyýetiniň ýörelgeleriniň esasynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ösdürilmegine ýardam etmek;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ulgamyny ösdürmegiň we kämilleşdirmegiň maksatlaýyn maksatnamalaryny işläp taýýarlamak, kabul etmek we ýerine ýetirilmegini üpjün etmek;

– köpçülikleýin habaryň taýýarlanylmagyny we ýaýradylmagyny amala aşyran subýektleriň döwlet goldawyny guramak;

– köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda daşary ýurtlar we halkara guramalary bilen hyzmatdaşlygy üpjün etmek.

4. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda ygtyýarly döwlet edaralarynyň şu maddanyň 2-nji böleginde görkezilen ygtyýarlylygy Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýan olar hakyndaky düzgünnamalar bilen kesgitlenilýär.

7-nji madda. Öz-özüňi düzgünleşdirmek

Žurnalistleriň hünär derejesini ýokarlandyrmak, jemgyýete berilýän maglumat dogrulygyny we tarapgöýsüzligini üpjün etmek maksady bilen, žurnalistler hünär etiki ülnüleriň meýletin esasyda kabul edilmegini we redaksiýa tertipnamanyň ýa-da düzgünnamanyň (mundan beýläk - redaksiýanyň Tertipnamasy), köpçülikleýin habary taýýarlamak we çykarmak, şeýle hem redaksiýa we beýleki geňeşleri döretmek bilen baglanyşykly içerki gatnaşyklary düzgünleşdirýän işiň maksatnamasyny we beýleki resminamalary özbaşdak düzmegi göz önünde tutýan köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çygrynda öz-özüňi düzgünleşdirmek ulgamyny amala aşyryp bilerler.

III bab

KÖPÇÜLİKLEÝIN HABAR BERİŞ SERIŞDELERINI DÖRETMEGIŇ HUKUK ESASLARY

8-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döretmäge bolan hukuk

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döretmäge bolan hukuk şu aşakdakylara degişlidir:

1) döwlet häkimiýet we dolandyrys edaralaryna;

2) ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyrys edaralaryna;

3) Türkmenistanyň Konstitusiasynyň we kanunlarynyň çäklerinde hereket edýän syýasy partiýalara we beýleki jemgyýetçilik birleşiklerine;

4) beýleki ýuridik şahslara;

5) Türkmenistanyň on sekiz ýaşyna ýeten raýatlaryna ýa-da olaryň birleşiklerine.

2. Şu aşadakylyr köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döretmek üçin esas bolup durýar:

1) Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýa-da beýleki döwlet edarasynyň onuň ygtyýarlylygyna laýyklykda kabul edilen çözgüdi - döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary üçin;

2) Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda kabul edilen çözgüt – ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralary üçin;

3) tertipnama (düzgünnama) laýyklykda kabul edilen çözgüt – syýasy partiýalar we jemgyýetçilik birleşikleri üçin;

4) tertipnama (düzgünnama) laýyklykda kabul edilen çözgüt – Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda döredilen ýuridik şahslar üçin;

5) köpçülige niýetlenen köpçülikleýin habary taýýarlamak we ýaýratmak boýunça döwlete dahylsyz kärhanany (redaksiýany) esaslandyryjy ýa-da şarikli esaslandyryjylar hökmünde çykyş edýän raýatyň ýa-da raýatlar birleşiginiň çözgüdi.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri olaryň redaksiýasyna wekilçilik edýärler.

Redaksiýa özbaşdak ýuridik şahs, şeýle hem ol tertipnama (düzgünnama) laýyklykda ýuridik şahs bolup durýan we öz işiniň ugurlarynyň hatarynda köpçülikleýin habary taýýarlamaga we ýaýratmaga eýe bolan esaslandyryjynyň gurluşyna girýän düzüm birligi bolup biler.

9-njy madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döwlet tarapyndan hasaba almak

1. Şu Kanunyň 8-nji maddasynyň 2-nji böleginiň 1-2-nji bentlerine laýyklykda döredilen köpçülikleýin habar beriş serişdelerini (döwlet köpçülikleýin habar beriş serişdelerini) döwlet tarapyndan

hasaba almak şu Kanuna laýyklykda we Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýan olar hakdaky düzgünnamalar bilen kesgitlenilýän tertipde amala aşyrylýar.

2. Şu Kanunyň 8-nji maddasynyň 2-nji böleginiň 3-5-nji bentlerine laýyklykda döredilen köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döwlet tarapyndan hasaba almak şu Kanuna we ýuridik şahslary döwlet tarapyndan hasaba almak hakynda Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda redaksiýany ýuridik şahs hökmünde hasaba almak arkaly amala aşyrylýar.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döwlet tarapyndan hasaba almak şu aşakdaky maksatlara hyzmat edýär:

1) şu Kanunyň 4-nji maddasynda beýan edilen ýörelgelere laýyklykda esaslanan köpçülige niýetlenen köpçülikleýin habary ýaýratmak hukugyny tassyklamak;

2) köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň mazmuny üçin jogapkär şahsy anyklamak;

3) çäk, pudak we žanr ugry boýunça, şeýle hem döwürleýin ýaýratmagyň görnüşleri we maliýeleşdirmegiň çeşmeleri boýunça möçberiniň görkezijileriniň we çykarmagyň, gurşap almagyň döwürleýinliginiň esasynda jemgyýetiň habarlylygyny statistik taýdan hasaba almak we seljermek.

4. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almak gerek bolan statistik we salgyt hasaba alnyşy we Türkmenistanyň kanunçylygynyň beýleki talaplaryny ýerine ýetirmek üçin ýuridik şahslaryň Ýeke-täk döwlet sanawyna maglumatlaryň girizilmegini göz önünde tutýar.

5. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba aldyrmak üçin esaslandyryjy ýa-da onuň ygtyýarly eden şahsy sanawy Türkmenistanyň kanunçylygy bilen kesgitlenilýän resminamalary bermek arkaly ýuridik şahslary hasaba almagyň meselelerine ygtyýar edýän ygtyýarly döwlet edarasyna ýüzlenýär.

Ygtyýarly döwlet edarasy berlen resminamalara garaýar we döwlet tarapyndan hasaba almak hakynda ýa-da köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz döndermek hakynda çözgüt kabul edýär.

6. Hödürlenen resminamalar şu maddanyň 3-nji böleginiň talaplaryna laýyk gelen mahalynda görkezilen ygtyýarly döwlet edarasy köpçülikleýin habar beriş serişdesini (redaksiýany) ýuridik şahslaryň Ýeke-täk döwlet sanawyna girizmek hakynda çözgüt kabul edýär.

Ýuridik şahslaryň Ýeke-täk döwlet sanawyndan göçürmäni we döwlet tarapyndan hasaba almak delilini tassyklaýan şahadatnama köpçülikleýin habar beriş serişdesini döredijä ýa-da onuň ygtyýarly eden şahsyna berilýär.

7. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini çykarmaga girişmek hukugy şahadatnamanyň alnan gününden bir ýylyň içinde saklanyp galýar. Bu möhlet duşdan geçirilen mahalynda döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnama güýjüni ýitiren diýlip hasap edilýär.

8. Hasaba alnan köpçülikleýin habar beriş serişdesi şol ýa-da başga hasaba alyjy edarada gaýtadan hasaba alnyp bilinmez.

Kazyýet tarapyndan gaýtadan hasaba almak delili anyklanylman mahalynda senesi boýunça birinji hasaba alnan kanuny diýlip ykrar edilýär.

9. Hasaba alnan köpçülikleýin habar beriş serişdesi esaslandyryjy çalşanda ýa-da şärikli esaslandyryjylaryň düzümi, şeýle hem köpçülikleýin habary döwürleýin ýaýratmagyň ady, dili, görnüşleri, ýaýratmagyň çäkleri üýtgände gaýtadan hasaba alynmaga degişlidir.

Redaksiýanyň ýerleşýän ýeri, köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň döwürleýinligi we çykarmagyň möçberi üýtgände esaslandyryjy bu hakda hasaba alan edara bir aý möhletde ýazmaça habar bermäge borçludur.

Hasaba alnan köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işiniň görkezijilerinde beýleki üýtgetmeler hakynda esaslandyryjy ýa-da onuň ygtyýarly eden şahsy ýuridik şahslary hasaba almagyň meselelerine ygtyýar edýän ygtyýarly döwlet edarasyna habar berýär.

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini gaýtadan hasaba almak olaryň hasaba alnandakysy ýaly tertipde amala aşyrylýar.

10. Işi kazyýet tarapyndan bes edilen köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň gaýtadan hasaba alynmagyna ýol berilmeýär.

10-njy madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz döndermek

1 .Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz döndermek şu aşakdaky esaslar boýunça mümkindir:

1) şu Kanunyň 8-nji maddasyna laýyklykda köpçülikleýin habar beriş serişdesini döretmek hukugyna eýelik etmeýän esaslandyryjy tarapyndan resminamalar berilse;

2) esaslandyryjynyň adyndan resminamalar muňa ygtyýarlyklary bolmadyk şahs tarapyndan berilse;

3) esaslandyryjy resminamalarda görkezilen iş şu Kanunyň 4-nji maddasynda görkezilen köpçülikleýin habar beriş serişdeleri babatda döwlet syýasatynyň ýörelgelerine laýyk gelmese;

4) resminamalarda hakykata laýyk gelmeýän maglumatlar görkezilse;

5) hasaba alyjy edara tarapyndan öň şol at we köpçülikleýin habary ýaýratmagyň görnüşi bilen köpçülikleýin habar beriş serişdesine şahadatnama berilse;

6) hasaba alyş ýygymy tölenmese.

2. Döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz döndermek ýüz döndermegiň esaslaryny görkezmek bilen döredijä ýazmaça görnüşde iberilýär.

3. Ýüz döndermeklige getiren esaslar düzedilen ýagdaýda şu Kanunyň 9-njy maddasyna laýyklykda resminamalar garamak üçin kabul edilip bilner.

11-nji madda. Habary döwlet tarapyndan hasaba almazdan ýaýratmak

1. Habary döwlet tarapyndan hasaba almazdan jemagata ýaýratmaga bolan hukuga diňe resmi habarlary we maglumatlary, kadalaşdyryjy hukuk we beýleki namalary neşir etmek üçin köpçülikleýin habar beriş serişdelerini döredýän kanunçylyk, ýerine ýetiriji we kazýet häkimiýetiniň edaralary eýedir.

2. Kärhanalar, guramalar, bilim we ylmy edaralar öz işi üçin zerur bolan habar beriş maglumatlaryny we resminamalary döwlet tarapyndan hasaba aldyrmazdan döretmäge we ýaýratmaga haklydyrlar.

3. Jemagata ýaýratmak üçin niýetlenilmedik, tehniki serişdeleriniň kömegi bilen çap, audio- we audiowizual önümi taýýarlamak boýunça işiň döwlet tarapyndan hasaba alynmagy talap edilmeyär.

12-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnamany hakyky däl diýip ykrar etmek

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnama hasaba alyjy edaranyň arzasy boýunça kazyýet tarapyndan şu aşakdaky halatlarda hakyky däl diýlip ykrar edilip bilner, eger:

1) döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnama aldaw ýoly bilen alynsa;

2) köpçülikleýin habar beriş serişdesi bir ýyldan gowrak jemgyýetçilige (ýaýlyma) çykmasa;

3) bu köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň gaýtadan hasaba alnan ýeri bolsa.

2. Döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakynda şahadatnama hakyky däl diýlip ykrar edilende hasaba alyş ýygymy gaýtarylmaga degişli däl.

13-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini bes etmek ýa-da togtatmak

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işi esaslandyryjynyň çözüdi boýunça ýa-da ygtyýarynda ýuridik şahslary döwlet tarapyndan hasaba almagyň meseleleri bolan ygtyýarly döwlet edarasynyň talap arzasy boýunça kazyýet tarapyndan bes edilip ýa-da togtadylyp bilner.

2. Esaslandyryjy diňe redaksiýanyň Tertipnamasynda ýa-da esaslandyryjy bilen redaksiýanyň arasynda (baş redaktor bilen) şertnamada göz önünde tutulan halatlarda we tertipde köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini bes etmek ýa-da togtatmak hukugyna eýedir.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işi ygtyýarynda ýuridik şahslary döwlet tarapyndan hasaba almagyň meseleleri durýan ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan şu Kanunyň 4-nji maddasynyň onuň işiniň düzgünlerine laýyk gelmeýändigine şaýatlyk edýän mag-

lumatlary bermeginiň esasynda kazyýetiň çözgüdi boýunça togtadylyp bilner. Ygtyýarynda ýuridik şahslary döwlet tarapyndan hasaba almagyň meseleleri durýan ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan ýüze çykarylan laýyk gelmezlikler düzedilen mahalynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işi kazyýetiň çözgüdi boýunça täzeden dowam etdirilip bilner.

4. Redaksiýa tarapyndan şu Kanunyň 4-nji maddasynyň talaplarynyň on iki aýyň dowamynda birnäçe gezek bozulmagy, ygtyýarynda ýuridik şahslary döwlet tarapyndan hasaba almagyň meseleleri durýan ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan olar babatda döredijä we (ýa-da) redaksiýa (baş redaktora) ýazmaça duýduryşlaryň berilmegi, şeýle hem köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini togtatmak hakynda kazyýetiň kararynyň ýerine ýetirilmezligi köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini kazyýet tarapyndan bes etmek üçin esas bolup durýar.

5. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini bes etmek onuň döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnamanyň we redaksiýanyň Tertipnamasynyň hakyky däliliginiň ykrar edilmegine getirýär.

14-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz dönderilmegine, onuň işini bes etmek ýa-da togtatmak hakyndaky çözgüde şikaýat etmegiň tertibi

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz döndermek, köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini bes etmek ýa-da togtatmak hakynda kazyýetiň çözgüdine kanunda bellenen tertipde şikaýat edilip bilner.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz döndermek ýa-da onuň işini bes etmek ýa-da togtatmak hakynda kazyýetiň çözgüdiniň kanuna gapma-garşylygyny ykrar etmek şikaýat edilýän çözgütleriň ýatyrylmagyna eltýär. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini bes etmek ýa-da togtatmak hakynda çözgüdi ýatyrnak, alynmadyk girdejileri goşup, köpçülikleýin habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyran subýektler tarapyndan çekilen zyýanyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda öweziniň dolunmagyna eltýär.

IV bap
KÖPÇÜLİKLEÝIN HABAR BERIŞ SERIŞDESINI
ESASLANDYRYJY, REDAKSIÝA
WE NEŞIR EDIJI

**15-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini
esaslandyryjy**

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini esaslandyryjy – öz adyndan köpçülikleýin habar beriş serişdesini ýaýradýan ýuridik ýa-da fiziki şahs.

Şu Kanunyň 8-nji maddasynyň 1-nji böleginde görkezilen ýuridik ýa-da fiziki şahs köpçülikleýin habar beriş serişdesini esaslandyryjy (şarikli esaslandyryjy) bolup biler.

Şarikli esaslandyryjylar esaslandyryjy hökmünde bilelikde çykyş edýärler.

2. Esaslandyryjy köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işiniň maksatlaryny we wezipelerini kesgitleýär.

Esaslandyryjy redaksiýanyň Tertipnamasyny tassyklaýar we (ýa-da) köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasy (baş redaktory) bilen şertnama baglaşýar.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işine esaslandyryjynyň gatyşmaga haky ýokdur, şu Kanunda, redaksiýanyň Tertipnamasynda, esaslandyryjy bilen redaksiýanyň (baş redaktoryň) arasynda şertnamada göz önünde tutulan halatlar muňa degişli däl.

4. Esaslandyryjy redaksiýanyň we şarikli esaslandyryjylaryň razylygy bilen öz hukuklaryny we borçlaryny üçünji şahsa berip biler. Eger redaksiýanyň Tertipnamasynda başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, esaslandyryjy ýatyrylanda ýa-da üýtgedilip guralanda onuň hukuklary we borçlary doly möçberde redaksiýa geçýär.

5. Esaslandyryjy redaksiýa, neşir ediji, ýaýradyjy, redaksiýanyň emläginiň eýesi hökmünde çykyş edip biler.

**16-njy madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň
redaksiýasy**

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasy redaksiýanyň öz Tertipnamasynyň esasynda hereket edýär.

Redaksiýa öz işini hünär özbaşdaklygy esasynda amala aşyrýar.

Redaksiýa köpçülikleýin habar beriş serişdesini esaslandyryjy, neşir ediji, ýaýradyjy, redaksiýanyň emläginiň eýesi hökmünde çykyş edip biler.

2. Eger hasaba alnan köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasy kärhana hökmünde guralsa, onda ol kärhanalar we telekeçilik işi hakynda Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda döwlet tarapyndan hasaba alynmaga hem degişlidir we köpçülikleýin habar beriş serişdesini öndürmegiň we çykarmagyň daşyndan kanunda gadagan edilmedik başga işi bellenilen tertipde amala aşyrmaga haklydyr.

3. Redaksiýa baş redaktor ýolbaşçylyk edýär (köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň görnüşine baglylykda wezipäniň ady başga bolup biler), ol öz ygtyýarlyklaryny şu Kanunyň, redaksiýanyň Teritpnamasynyň, esaslandyryjy bilen redaksiýanyň (baş redaktoryň) arasyndaky şertnamanyň esasynda amala aşyrýar.

Baş redaktor köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň esaslandyryjysy tarapyndan bellenilýär we boşadylýar ýa-da redaksiýanyň Teritpnamasynda göz önünde tutulan tertipde saýlanylýar we boşadylýar.

Baş redaktor köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasynyň işine ýolbaşçylyk edýär, onuň esaslandyryjy, neşir ediji, awtorlar, döwlet edaralary, jemgyýetçilik birleşikleri we raýatlar bilen gatnaşyklarda, şeýle hem kazyýetde oňa wekilçilik edýär.

Baş redaktor şu Kanun hem-de Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalary bilen köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işine bildirilýän talaplaryň ýerine ýetirilmegi üçin jogapkärçilik çekýär.

4. Redaksiýada redaksiýanyň Teritpnamasynda göz önünde tutulan tertipde redaksion kollegiýa döredilip bilner. Redaksion kollegiýanyň başlygy baş redaktordyr.

5. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasy üçin habarlary we maglumatlary redaktirlemegi, döretmegi, ýygnamagy ýa-da taýýarlamagy žurnalist ýerine ýetirýär, žurnalist diýlip onuň bilen zähmet ýa-da beýleki şertnamalaýyn gatnaşyklar bilen baglanyşykly, ýa-da onuň ygtyýary boýunça şeýle iş bilen meşgullanýan şahsa düşünilýär.

6. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerine döwlet goldawyny bermegiň şertleri we tertibi şu Kanun we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen kesgitlenilýär.

17-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasynyň Tertipnamasy

1. Redaksiýanyň Tertipnamasy esaslandyryjynyň, baş redaktoryň we redaksiýanyň gatnaşyklaryny, žurnalistik kollektiwiň ygtyýarlyklaryny düzgünleşdirýär.

Redaksiýanyň Tertipnamasy şu Kanuna laýyk gelmelidir.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasynyň Tertipnamasy redaksiýanyň wezipe sanawyndaky işgärler bolup durýan žurnalistler kollektiwiň umumy ýygnaýynda, onuň düzüminiň azyndan üçden ikisi bolan mahalynda sesleriň köplügi bilen kabul edilýär we esaslandyryjy tarapyndan tassyklanylýar.

3. Redaksiýanyň Tertipnamasynda şu aşakdakylar kesgitlenilýär:

1) esaslandyryjynyň, redaksiýanyň, baş redaktoryň özara hukuklary we borçlary;

2) redaksiýanyň wezipe sanawyndaky işgärler bolup durýan žurnalistleriň kollektiwiň ygtyýarlyklary;

3) baş redaktory, redaksion kollegiýany we (ýa-da) redaksiýany dolandyrýan beýleki edaralary bellemegiň (saýlamagyň) tertibi;

4) köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işini bes etmegiň we togtatmagyň esaslary we tertibi;

5) adyna, esaslandyryjyny çalyşmagyň beýleki hukuk netijelerine, şärikli esaslandyryjylaryň düzümini üýtgetmäge, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işini bes etmäge, redaksiýany ýatyrмага ýa-da üýtgedip guramaga, onuň guramaçylyk-hukuk görnüşini üýtgetmäge bolan hukugy bermek we (ýa-da) saklamak;

6) redaksiýanyň Tertipnamasyny tassyklamagyň we üýtgetmegiň tertibi, şeýle hem şu Kanunda we Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalarynda göz önünde tutulan beýleki düzgünler.

4. Redaksiýanyň Tertipnamasynyň tassyklanylmagyna çenli, şeýle hem eger redaksiýa azyndan on adamdan ybarat bolsa, onuň esaslandyryjy bilen gatnaşyklary, şu maddanyň 3-nji böleginiň 1-5-nji bentlerinde sanalyp geçilen meseleleri goşup, redaksiýanyň Tertipna-

masyny çalyşýan esaslandyryjy we redaksiýanyň (baş redaktoryň) arasyndaky şertnama bilen kesgitlenilip bilner.

5. Kärhana hökmünde guralýan redaksiýanyň Tertipnamasy şol bir wagtda şol kärhananyň Tertipnamasy bolup biler. Şu ýagdaýda redaksiýanyň Tertipnamasy kärhanalar we telekeçilik işi hakynda Türkmenistanyň kanunçylygyna hem gabat gelmelidir.

18-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesini neşir ediji

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümlerini öndürmek neşir ediji tarapyndan amala aşyrylýar, neşir ediji diýlip köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň önümini öndürmegiň material-tehniki üpjünçiligini amala aşyryan ýa-da munuň üçin bu iş esasy ýa-da girdejiniň baş çeşmesi bolup durmaýan ýuridik ýa-da fiziki şahsa düşünilýär.

Köpçülikleýin habar beriş serişdesini neşir ediji bolup ony esaslandyryjy ýa-da redaksiýa çykyş edip biler.

2. Neşir ediji öz hukuklaryny we borçlaryny şu Kanunyň we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň esasynda amala aşyryar.

Neşir ediji köpçülikleýin habar beriş serişdesini, redaksiýany esaslandyryjy, ýaýradyjy, redaksiýanyň emläginiň eýesi hökmünde çykyş edip biler.

19-njy madda. Hukuklaryň we borçlaryň ýüze çykmagy

1. Esaslandyryjynyň we redaksiýanyň şu Kanunda göz önünde tutulan hukuklary we borçlary köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň döwlet tarapyndan hasaba alnan pursadyndan, redaksiýanyň Tertipnamasynda göz önünde tutulanlar bolsa - onuň tassyklanan pursadyndan ýüze çykýar.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň şärikli esaslandyryjylarynyň arasyndaky şertnama bilen olaryň özara hukuklary, borçlary, jogapkärçiligi, şärikli esaslandyryjylaryň düzümini üýtgetmegiň tertibi, şertleri we hukuk netijeleri, olaryň arasyndaky jedelleri çözmegiň amaly kesgitlenilýär.

Aýratynlykda her bir şärikli esaslandyryjy ýa-da bilelikde ähli şärikli esaslandyryjylar redaksiýa bilen şertnamada tarap bolup bilerler.

3. Esaslandyryjy bilen redaksiýanyň (baş redaktoryň) arasyndaky şertnama bilen olaryň arasyndaky önümçilik, emläk we maliýe gatnaşyklary, şol sanda redaksiýany saklamak üçin serişdeleri bölüp bermegiň we peýdalanmagyň, girdejini paýlamagyň, gaznalary döretmegiň we zyýanyň öwezini dolmagyň tertibi, şeýle hem redaksiýanyň işgärleriniň göwnejaý önümçilik we sosial-durmuş şertlerini üpjün etmek boýunça esaslandyryjynyň borçnamalary kesgitlenilýär.

4. Redaksiýa bilen neşir edijiniň arasyndaky şertnama bilen olaryň arasyndaky önümçilik, emläk we maliýe gatnaşyklary, neşirýat hukuklaryny özara paýlamak, köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň önüminiň öndürilmegini maddy-enjamlaýyn üpjün etmek boýunça neşirçiniň borçnamalary we taraplaryň jogapkärçiligi kesgitlenilýär.

5. Esaslandyryjy, redaksiýa (baş redaktor) we neşir ediji öz arasynda, şeýle hem ýaýradyjy bilen beýleki şertnamalary hem baglaşyp bilerler.

6. Redaksiýanyň Tertipnamasynyň we şertnamalaryň düzgünleri şu Kanuna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyk gelmelidir.

V bap

KÖPÇÜLIKLEÝIN HABAR BERIŞ SERIŞDELERINIŇ ÖNÜMLERINI ÝAÝRATMAK

20-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümlerini ýaýratmagyň tertibi

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümlerini ýaýratmak ýaýradyjy tarapyndan geçirilýär, ýaýradyjy diýlip redaksiýa, neşirçi bilen şertnama boýunça ýa-da beýleki kanuny esaslarda hereket edýän şahsa düşünilýär.

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümlerini ýaýratmak neşirçi tarapyndan gös-göni ýa-da aragatnaşyk kärhanalary, beýleki guramalar, şeýle hem raýatlar bilen beýleki kanuny esaslarda amala aşyrylyp bilner.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümleriniň her bir aýratyn goýberilişini ýaýratmaga diňe baş redaktor ýa-da ony

çalyşýan şahs tarapyndan jemgyýetçilige çykmaga rugsat berlenden soň ýol berilýär.

Döwürleýin çap neşiriniň tiražy neşirçi bilen ylalaşylyp, baş redaktor tarapyndan kesgitlenilýär.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümleriniň kanuny esasyda ýaýradylmagyna, şol sanda tiražy ýa-da onuň bir bölegini almak arkaly päsgel bermäge diňe kazyýetiň kanuny güýje giren çözgüdiniň esasynda ýol berilýär.

4. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap önümlerini ýaýratmak, eger onuň üçin töleg alynsa, täjirçilik diýlip hasap edilýär. Täjirçilik däl ýaýratmak üçin niýetlenilen önümiň «Mugt» diýlen belgisi bolmalydyr we täjirçilik taýdan ýaýratmaga degişli bolup bilmez.

5. Bölek satuw söwda, şol sanda elden, döwürleýin çap neşiriniň tiražyndan satmak çäklendirmelere degişli däldir, şu Kanunda göz önünde tutulan halatlar muňa girmeyär. Döwürleýin çap neşirleriniň tiražyny umumy elýeter bolmadyk ýerlerde, jaýlarda we beýleki obýektlerde satmaga, olar babatda peýdalanmagyň aýratyn düzgüni bellenen, onuň emlägini dolandyrmaga ygtyýarly edilen hususyýetçi ýa-da şahs tarapyndan satmaga diňe görkezilen şahslaryň razylygy bilen ýol berilýär.

6. Awtorlaryň emläk ýa-da şahsy emläk däl hukuklarynyň redaksiýa ýa-da neşirçi tarapyndan bozulan halatynda we Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan beýleki halatlarda köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň çap önümini ýaýratmak kazyýetiň çözgüdi boýunça bes edilip bilner.

7. Daşary ýurtlarda taýýarlanylýan çap edilýän köpçülikleýin habar beriş serişdelerini, eger olaryň mazmuny şu Kanunyň düzgünlerine, Türkmenistanyň kanunçylygyna we halkara şertnamalaryna ters gelmese, Türkmenistanda ýaýratmaga rugsat berilýär.

21-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň çykyş maglumatlary

1. Çykyş maglumatlary görkezilmezden köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň önümini ýaýratmak gadagandyr.

2. Döwürleýin çap neşiriniň her bir goýberilişinde şu aşakdaky maglumatlar bolmalydyr:

- 1) neşiriň ady;
- 2) esaslandyryjynyň (şarikli esaslandyryjylaryň) familiýasy, ady, atasynyň ady (atlandyrylyşy);
- 3) baş redaktoryň familiýasy, ady, atasynyň ady;
- 4) goýberilişiň tertip belgisi we onuň jemgyýetçilige çykan senesi, gazetler üçin bolsa – çap etmäge gol çekilen wagty (tertipleýünça bellenen we hakyky);
- 5) indeksi – aragatnaşyk kärhanasynyň üstünden ýaýradylýan neşirler üçin;
- 6) tiražy;
- 7) bahasy ýa-da «erkin baha» belligi ýa-da «mugt» belligi;
- 8) redaksiýanyň, neşirçiniň, çaphananyň salgylary;
- 9) hasaba alyş belgisi.

3. Her bir radioýaýlym, radiogepleşikleriň toplumlary we telegepleşikleriň toplumlary ýaýlyma çykanda, üznüksiz gepleşik eşitdirişde – gije-gündizde azyndan dört gezek redaksiýa ýaýlymyň, gepleşikleriň toplumynyň adyny ygylan etmäge borçludyr.

Her bir teleýaýlym ýaýlyma çykanda ekranyň aşaky çep burçunda onuň hususy logotipiniň üznüksiz görkezilişi gidýär.

4. Audio, wideo ýa-da telehronikal programmanyň her bir nusgasynda şu aşakdakylar bolmalydyr:

- 1) programmanyň ady;
- 2) jemgyýetçilige (ýaýlyma) çykan senesi ýa-da goýberilişiň belgisi;
- 3) baş redaktorlaryň familiýasy, ady, atasynyň ady;
- 4) tiražy;
- 5) redaksiýanyň salgysy;
- 6) baha ýa-da «Erkin baha» belligi ýa-da «Mugt» belligi.

5. Maglumat gullugynyň habarlary we maglumatlary onuň ady bilen utgaşdyrylmalydyr.

6. Köpçülikleýin habar beriş serişdesi çykyş maglumatlarynda (kadadan çykma şu maddanyň üçünji bölegini düzýär) ony hasaba alan edarany we hasaba alnan belgisini hem görkezýär.

22-nji madda. Hökmany habarlar

1. Redaksiýa mugt we tabşyrylan möhletde aşakdakylary çap etmäge (ýaýlyma çykarmaga) borçludyr:

– bu köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň üsti bilen şeýle kary-çap etmek hakyndaky talaby özünde saklaýan, kazyýetiň kanuny güýje giren çözgüdini;

– bu köpçülikleýin habar beriş serişdesini hasaba alan edaradan gelip gowşan, redaksiýanyň işine degişli habary.

2. Döwlet köpçülikleýin habar beriş serişdeleri Türkmenistanyň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň habarlaryny we maglumatlaryny Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan bellenen tertipde çap etmäge (ýaýlyma bermäge) borçludylar.

23-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň hökmany çap nusgalyklary

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň hökmany çap nusgalyklaryna döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralaryna, şeýle hem beýleki edaralara we guramalara Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenilýän tertipde mugt iberilýän nusgalyklar degişlidir.

24-nji madda. Köpçülige ýetirilen habary saklamak

Köpçülige niýetlenen maglumaty taýýarlamagy amala aşyran subýekt çap neşiriniň nusgalyklaryny maglumatyň ýaýradylan gününden başlap azyndan bir ýyl saklamaga borçludyr.

25-nji madda. Teleradiogepleşik eşitdiriş bilen baglanyşykly işi ygtyýarlylandyrmak

Teleradiogepleşik eşitdiriş bilen baglanyşykly iş «Işiň aýry-áýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda ygtyýarlylandyrylmaga degişlidir.

26-njy madda. Emeli päsgelçilikler

1. Teleýaýlymy we radioýaýlymy, radio- we telegepleşikleriň toplumyny ynamly kabul etmäge päsgel berýän emeli päsgelçilikleri döretmek, ýagny ygtyýarnama boýunça gepleşik eşitdiriş amala aşyran ýygýlyklar zolagynda radio-, tele- we beýleki tehniki signalaryň ýaýradylmagyna emeli päsgelçilikleri döretmek Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen jogapkärçilige eltýär.

2. Industrial päsgeçilikler, ýagny hojalyk işiniň barşynda tehniki enjamlar ulanylanda ýüze çykýan emeli päsgeçilikler ygtyýarynda (eýeçiliginde) bu päsgeçilikleriň çeşmeleri durýan şahslaryň hasaby-na düzedilmäge degişlidir.

27-nji mada. Radio - we telegepeşikleriň maglumatlaryny saklamak

1. Jedelleri dogry çözmek üçin ähmiýeti bolan subutnamalary üpjün etmek maksady bilen, radio- we telegepeşikleriň toplumlarynyň redaksiýalary şu aşakdakylara borçludyr:

– ýaýlyma çykan ähli radio- we telegepeşikleriň audio- we audiowizual materiallaryny saklamaga;

– ýaýlyma çykan radio- we telegepeşikleri bellige alyş depderçesinde bellemäge, onda ýaýlyma çykan senesi we wagty, mowzугy we gysgaça mazmuny, dowamlylygy, onuň awtory we redaktory, alyp baryjysy we gatnaşyjylary görkezilýär.

2. Saklamagyň möhletleri:

– radio- we telegepeşikleriň materiallary - ýaýlyma çykan gününden başlap bir aýa çenli;

– bellige alyş depderçesi – onda iň soňky ýazgynyň senesinden başlap azyndan bir ýyl.

28-nji madda. Mahabata we onuň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýaýradylmagyna bolan umumy talaplar

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde mahabat şahsyň telekeçilik ýa-da hünär işi bilen baglanyşykly, şahslaryň kesgitsiz toparyna gönükdirilen maglumatdyr, onuň maksady harytlaryň meşhurlygyna ýa-da şahsyň hyzmatlaryna, ýa-da oňa bolan islege ýardam etmek bolup durýar, ony ýaýratmagyň usullary we serişdeleri degişli köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň görnüşi bilen kesgitlenilýär.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde mahabat ýeňil akyly ýetirilýän bolmalydyr we audio- we (ýa-da) wizual serişdeleri bilen redaksion mazmunyndan aýrylmalydyr. Gizlin mahabata ýol berilmeýär.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerindäki mahabat şu aşakdaky ýaly bolmaly däldir:

- 1) hakykata laýyk gelmeýän maglumaty özünde saklaýan;
- 2) adamzat mertebesini kemsidýän;
- 3) alyjyny bulaşyklyga salýan;
- 4) teniniň reňkiniň, jynsynyň ýa-da milletiniň alamatlary boýunça haýsydyr bir kemsitmäni özünde saklaýan, dini duýgulary kemsidýän;
- 5) hukuga garşy ýa-da jemgyýete garşy özüňi alyp barmagy höweslendirýän;
- 6) zorluk ýa-da ýowuzlyk sahnalaryny özünde saklaýan;
- 7) kämillik ýaşyna ýetmedikleriň fiziki, akyl ýa-da ahlak ösüşine ýaramaz täsir edýän;
- 8) ynsapsyz bäsleşik hereketi bolýan;
- 9) alasarmyk duýgy üçin täsir edýän tehnologiýalary peýdalanýan.

4. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde şu aşakdakylara ýol berilmeýär:

- temmäki önümlerini we alkogolly içgileri mahabatlandyrmak;
- lukmançylyk harytlaryny we lukmanyň bellemegi boýunça elýeter bolan bejerişiň usullaryny mahabatlandyrmak, ýöriteleşdirilen lukmançylyk köpçülikleýin habar bermegiň çap serişdelerindäki mahabat muňa degişli däldir;
- täzelikleri habar berýän tele- we radiogepleşiklerlerde mahabaty ýerleşdirmek;
- çagalar üçin tele- we radiogepleşiklerde mahabaty ýerleşdirmek;
- söwda markalaryny ýerleşdirmek, şeýle hem tele- we radiogepleşiklerde töleg ýa-da beýleki hak-heşdek üçin harytlary we hyzmatlary ýatlamak.

5. Teleradiogepleşik eşitdiriş mahabaty aýry-aýry mahabat bloklary görnüşinde ýaýradýar.

Teleradiogepleşik eşitdiriş amala aşyrylanda mahabatyň dowamlylygyna bolan talaplar berjaý edilmelidir:

- mahabatyň umumy dowamlylygy ýaýlym wagtynyň gije-gündiz möçberinden 20 göterim ýokary geçmeli däldir;
- mahabatyň dowamlylygy ýaýlym wagtynyň bir astronomik sagadynyň dowamynda 20 göterimden ýokary geçip bilmez.

6. Hemaýat edilýän tele- we radiogepeleşikler başynda, ortasynda we ahyrynda hemaýatkäriň adyny, haryt nyşany, onuň harytlary ýa-da hyzmatlary hakyndaky habary ýatlamak arkaly ony görkezmelidir. Hemaýatkäriň hemaýat edýän tele- we radiogepeleşiginde onuň harytlarynyň we hyzmatlarynyň kireýine edinilmegi we alynmagy bilen göni höweslendirilmäge ýol berilmeýär.

Hemaýatkäriň hemaýat edilýän tele-, radiogepeleşikleriň mazmunyna ýa-da olary ýaýratmagyň wagtyna täsir etmäge haky ýokdur.

Täzelikleriň tele-, radiogepeleşikleriniň hemaýat edilmegine ýol berilmeýär.

Esasy işi temmäki önümlerini we alkogolly içgileri öndürmek we (ýa-da) satmak bolup durýan şahslar tele-, radiogepeleşikleriň hemaýatkärleri bolup bilmezler.

29-njy madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini ýaýratmagyň gadaganlyklary we aýratyn halatlary

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini ýaýratmagyň gadaganlyklary we aýratyn halatlary şu Kanun we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen belenilip bilner.

VI bap ŽURNALISTIŇ HUKUKLARY WE BORÇLARY

30-njy madda. Žurnalistiň hukuklary

Žurnalist hünäri erkindir we ygtyýarlylandyrylmaga degişli däl-dir. Žurnalist şu aşakdaky hukuklara eýedir:

- 1) habary agtarmak, soramak, almak we ýaýratmak;
- 2) döwlet edaralaryna, guramalaryna, kärhanalaryna we edaralaryna, jemgyýetçilik birleşikleriniň edaralaryna ýa-da olaryň metbugat gulluklaryna barmak;
- 3) maglumaty soramak bilen baglanyşykly wezipeli adamlar tarapyndan kabul edilmek;
- 4) resminamalara we maglumatlara elýeterlilik almak, döwlet, täjirçilik ýa-da kanun tarapyndan goralýan başga syry düzýän maglumaty özünde saklaýan olaryň böleklerinden başga;

5) şu Kanunyň 44-nji maddasynyň 1-nji böleginiň talaplary berjaý edilen şertlerinde resminamalaryň we maglumatlaryň göçürmesini almak, çap etmek, jar etmek ýa-da başga usul bilen nusgasyny almak;

6) Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlardan başga ýazgylary geçirmek, şol sanda audio- we wideotehnikanyň, kino- we surata düşürmek serişdelerini peýdalanmak bilen geçirmek;

7) adatdan daşary ýagdaýlaryň ýerlerine barmak, raýatlaryň köpçülikleýin ýygnaýan ýerlerine gatnaşmak;

8) özüne habar berilýän maglumatyň dogrulygyny barlamak;

9) onuň goly bilen ýaýratmak üçin niýetlenen habarlarda we maglumatlarda öz şahsy pikir ýöretmelerini we baha bermelerini berjaý etmek;

10) öz ynançlaryna garşy gelýän habarlary ýa-da maglumaty öz goly bilen taýýarlamakdan ýüz döndermek;

11) öz pikirine görä redaksion taýýarlamagyň barşynda mazmuny ýoýulan ýa-da şu Kanunyň 41-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda şol habary ýa-da maglumaty peýdalanmagy gadagan edip ýa-da başga hili kesgitläp boljak habaryň, ýa-da maglumatyň aşagyn-daky öz goluny aýyrmak;

12) eger ol ýa-da onuň ýerine ýetirilmegi Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulmagy bilen baglanyşykly bolsa, baş redaktor ýa-da redaksiýa tarapyndan özüne berlen tabşyrykdan ýüz döndermek;

13) özi tarapyndan taýýarlanan habary we maglumaty öz goly bilen, öz lakamy bilen ýa-da golsuz ýaýratmak;

14) hünär birleşiklerini guramak, şeýle hem olaryň işine gatnaşmak.

Žurnalist Türkmenistanyň kanunçylygy bilen özüne berlen beýleki hukuklardan hem peýdalanýar.

31-nji madda. Žurnalistiň borçlary

1. Žurnalist şu aşakdakylara borçludyr:

1) maglumaty diňe etiki we kanuny usullar bilen ýygnamaga we halka ýetirmäge;

2) dogry, takyk we tarapgöýsüz maglumaty bermäge;

3) öz habarynyň çeşmelerine tankydy baha bermäge, delilleri ünsli we jikme-jik barlamaga, birnäçe çeşmelere esaslanmaga. Mag-

lumat çeşmesiniň ygtybarlylygyny barlamak mümkinçiligi bolmadyk mahalynda ol ýaýradylýan habarda görkezilmelidir;

4) eger muny özüne bu habary beren şahs islese, ilkinji gezek ýaýradylýan taýýarlanan habary awtorlaşdyrmaga;

5) habaryň we (ýa-da) onuň çeşmesiniň ýaşyrynlygyny saklamaga;

6) köpçülikleýin habar beriş serişdesinde raýatyň şahsy durmuşy hakyndaky maglumatlaryň ýaýradylmagyna raýatyň özünden ýa-da onuň kanuny wekillerinden razylık almaga (haçan-da munuň Özi jemgyýetçilik bähbitlerini goramak üçin zerur bolan halatlar muňa degişli däl);

7) raýatlardan we wezipeli adamlardan habar alnanda olary audio- we wideoýazgynyň, kino- we surata düşürmegiň geçirilendigi hakynda habarly etmäge;

8) eger muny habary berýän hususy şahs islemese, audio- we wideoýazgy serişdelerini peýdalanmazlyga;

9) habar bermek hakynda ýüzlenilende öz familiýasyny, iş ýerini (köpçülikleýin habar beriş serişdesini we (ýa-da) reportaž taýýarlaýan gepleşigini) we wezipesini görkezmäge, şeýle hem adama onuň sözleriniň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde açyk halka ýetirilip bilinjekdigini duýdurmaga;

10) maglumat çeşmesine zorluk ulanmazlyga we habar üçin hak-heşdek teklipl etmezlige;

11) kämillik ýaşyna ýetmedik bilen söhbetdeşlikden öň onuň ata-eneleriniň biriniň (kanuny wekilleriniň) razylıgyny, şeýle hem kämillik ýaşyna ýetmedigiň özüniň razylıgyny almaga;

12) özüniň zähmet gatnaşyklarynda durýan redaksiýasynyň Ter-tipnamasyny berjaý etmäge;

13) özüniň saýlawdan öňki wagyz-nesihatynyň, hünär işini amala aşyranda sala salşygyň meseleleri boýunça wagyz-nesihatyny geçiril-megine gadaganlygy berjaý etmäge.

Žurnalist köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakyndaky Türk-menistanyň kanunçylygynda bellenen beýleki borçlary hem çekýär.

2. Hünär işini amala aşyranda žurnalist fiziki şahsyň hukuklary-na, kanuny bähbitlerine, namysyna we mertebesine, şeýle hem ýuri-dik şahsyň işewür abraýyna hormat goýmaga borçludyr.

3. Döwlet žurnaliste özüniň hünär işini amala aşyrmagy bilen baglanyşykly jemgyýetçilik borjuna ýerine ýetirýän şahs hökmünde öz namysynyň, mertebesiniň, saglygynyň, ömrüniň we emläginiň goragyny kepillendirýär.

32-nji madda. Žurnalistiň redaksiýa (baş redaktor) bilen gatnaşyklary

1. Redaksiýa içerki düzgün-tertip kadalaryny we (ýa-da) žurnalistik etikanyň kodeksini edinmäge borçludur, olarda žurnalistleriň hukuklary, borçlary, jogapkärçiligi, gulluk gatnaşyklary, şeýle hem žurnalisti onuň hukuklarynyň mümkin bolan bozulmalaryndan gorumak belenilmelidir.

2. Žurnalistiň redaksiýa bilen zähmet gatnaşyklary arkaly baglanyşyklydygyna garamazdan, onuň bilen žurnalistiň awtorlyk eserini peýdalanmak hakynda ýazmaça ylalaşyga gol çekilmelidir. Baş redaktor bilen baglaşylan kollektiwleýin ylalaşyk (kollektiwleýin şertnama) hem şeýle ylalaşyk bolup hasap edilip bilner, onda žurnalistleriň awtorlyk eserlerini peýdalanmagyň şertleri kesgitlenilýär. Eger žurnalistiň awtorlyk eserini peýdalanýan baş redaktor žurnalist bilen ýazmaça ylalaşyk baglaşmasa we kollektiwleýin şertnamanyň gatnaşyjysy bolup durmasa, munuň özi ony awtorlyk eseriniň peýdalanylandygy üçin žurnalisti adalatly sylaglamak borçlaryndan boşatmaýar.

33-nji madda. Žurnalistiň hukuklarynyň hyýanatçylykly peýdalanylmagyna ýol bermezlik

1. Jemgyýetçilik taýdan ähmiýetli maglumatlary gizlemek ýa-da galplaşdyrmak, dogry habarlaryň görnüşi astynda myş-myşlary ýaýratmak, maglumaty keseki şahsyň ýa-da köpçülikleýin habar beriş serişdesi bolup durmaýan guramanyň peýdasyna ýygnamak maksady bilen žurnalistiň şu Kanunda bellenen hukuklarynyň peýdalanylmagyna ýol berilmeýär.

2. Raýaty ýa-da raýatlaryň aýry-aýry derejelerini diňe jynsynyň, ýaşynyň, teniniň reňkiniň ýa-da milli degişliliginiň, diliniň, dine garayşynyň, hünäriniň, ýaşayan we işleýän ýeriniň, şeýle hem olaryň

syýasy ygtykatlary bilen baglanyşykly alamatlary boýunça masgara etmek maksady bilen, žurnalistiň habary ýaýratmaga bolan hukugyny peýdalanmak gadagandyr.

34-nji madda. Žurnalistiň statusy

Žurnalistiň şu Kanun bilen bellenen statusy şu aşakdakylara degişlidir:

– önümi diňe bir kärhananyň (birleşigiň), guramanyň, edaranyň çäklerinde ýaýraýan köp tiražly gazetler we beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdeleri üçin habarlary we maglumatlary redaktirmek, döretmek, ýygnamak ýa-da taýýarlamak bilen meşgullanýan redaksiýalaryň wezipe sanawyndaky işgärlerine;

– köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasy bilen zähmet ýa-da beýleki şertnamalaýyn gatnaşyklar bilen baglanyşykly bolmadyk, emma olar tarapyndan redaksiýanyň tabşyryklary ýerine ýetirilýän onuň öz wezipe sanawyndan daşary awtorlary ýa-da habarçylary diýlip ykrar edilýän awtorlaryna.

35-nji madda. Žurnalistleriň akkreditasiýasy

1. Redaksiýa öz žurnalistiniň akkreditasiýasy üçin şu Kanuna we degişli edarada hereket edýän žurnalistleriň akkreditasiýasynyň tertibine laýyklykda ony geçirýän döwlet edaralaryna we jemgyýetçilik birleşikleriniň edaralaryna ýüz tutmak hukugyna eýedir.

2. Döwlet edaralarynda žurnalistleriň akkreditasiýasynyň tertibi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan belleniýär.

Jemgyýetçilik birleşiklerinde žurnalistleriň akkreditasiýasynyň tertibi olaryň içkerki namasy bilen düzgünleşdirilýär.

3. Žurnalistleriň akkreditasiýasynyň tertibi şu aşakdakylary belleýär:

1) köpçülikleýin habar beriş serişdesine bildirilýän talaplary, olar berjaý edilende onuň žurnalisti akkreditirlenýär;

2) akkreditirlenen žurnalistiň işini guramagyň kadalaryny, şol sanda onuň işiniň netijeliligini üpjün etmäge ýardam edýän şertleri;

3) degişli edaranyň işiniň aýratynlyklaryndan gelip çykýan beýleki talaplary.

4. Žurnalistleriň akkreditasiýasynyň tertibi şu aşakdaky düzgünleri bellemeli däl, olar:

1) akkreditirlenen žurnalistiň degişli edaranyň, onuň düzümi birlikleriniň mejlislerine, beýleki çärelere gatnaşmak hukugyny çäklendirýän, haçan-da bu mejlisleriň ýapyk düzgünde geçirilýän halatlary muňa degişli däldir;

2) degişli edarada geçirilýän çäreler hakynda žurnalistlere habar bermek mümkinçiligini aradan aýyrýan;

3) akkreditirlenen žurnalistler üçin deň bolmadyk şertleri döredýän;

4) žurnalistiň maglumat almaga bolan şu Kanunda berkidilen hukuklaryny çäklendirýän.

5. Žurnalistleri akkreditirlän edaralar olara mejlisler, maslahatlar we beýleki çäreler hakynda deslapdan habar bermäge, stenogrammalar, teswirnamalar we beýleki resminamalar bilen üpjün etmäge, ýazgyny geçirmek üçin amatly şertleri döretmäge borçludylar.

6. Akkreditirlenen žurnalist öz işini degişli edarada akkreditasiýanyň tertibine we onuň işiniň reglamentine laýyklykda guraýar.

Akkreditirlenen žurnalist ony akkreditirlän edaralar, guramalar, gulluklar tarapyndan geçirilýän mejislere, maslahatlara we beýleki çärelere gatnaşmak hukugyna eýedir, ýapyk çäräniň geçirilmegi hakynda kararyň kabul edilen halatlary muňa degişli däldir.

7. Eger akkreditasiýanyň bellenen kadalary žurnalistiň özi ýa-da redaksiýa tarapyndan bozulsa ýa-da işgärleriň namysyna we mertebesine şek ýetirýän, şeýle hem žurnalisti akkreditirlän edaranyň işewür abraýyna zeňel ýetirýän, kazyýetiň kanuny güýje giren karary bilen tassyklan, hakykata laýyk gelmeýän habar ýaýradylsa, žurnalist akkreditasiýadan mahrum edilip bilner.

Žurnalistiň akkreditasiýasy redaksiýanyň arzasynyň esasynda bes edilip bilner.

8. Şu Kanunyň 58-nji maddasyna laýyklykda akkreditirlenen daşary ýurtly žurnalistleri Türkmenistanyň žurnalistleri bilen, habary ýygnamaga we ýaýratmaga bolan deň hukuklara eýedirler.

9. Akkreditasiýa tertibiniň bellenişmegi şu Kanunda göz önünde tutulan tertipde žurnaliste habar bermekden ýüz döndermek üçin esas bolup hyzmat edip bilmez.

VII bap

KÖPÇÜLİKLEÝIN HABAR BERIŞ SERIŞDELERINIŇ RAÝATLAR, JEMGYÝETÇILIK BIRLEŞIKLERI WE DÖWLET EDARALARY BILEN GATNAŞYKLARY

36-njy madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň üsti bilen habar almaga bolan hukuk

1. Raýatlar döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, wezipeli adamlaryň işi hakynda dogry maglumatlary köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üstünden almak hukugyna eýedirler.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri döwlet edaralaryndan we jemgyýetçilik birleşiklerinden, olaryň wezipeli adamlaryndan şeýle habary almak hukugyna eýedirler.

3. Döwlet edaralary we jemgyýetçilik birleşikleriniň edaralary, olaryň wezipeli adamlary öz işi hakyndaky maglumatlary redaksiýalaryň soramagy boýunça, şeýle hem metbugat konferensiýalaryny geçirmek, maglumatnama we statistik materiallary ibermek we beýleki görnüşlerde berýärler.

37-nji madda. Habary soramak

1. Redaksiýa döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, olaryň wezipeli adamlarynyň işi hakyndaky habary soramak hukugyna eýedir.

Habary soramak hem dilden, hem ýazmaça görnüşde mümkindir.

2. Soralýan habary görkezilen edaralaryň ýolbaşçylary, olaryň orunbasarlary, metbugat gulluklarynyň işgärleri ýa-da beýleki ygtyýarly şahslar öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde bermäge borçludyr.

Soralýan habar şu aşakdakylar boýunça berilýär: soralýan günde bolup geçýän wakalar, çäreler boýunça – soralýan günde;

– taýýarlamak üçin goşmaça maglumatlary toplamak talap edilmeýän meseleler boýunça – üç iş gününüň dowamynda;

– taýýarlamak üçin goşmaça maglumatlary toplamak talap edilýän meseleler boýunça – hepde dowamyndan giç bolmazdan (ýedi iş günü).

38-nji madda. Habar bermekden ýüz döndermek we möhletini gaýra goýmak

1. Eger ol döwlet, täjirçilik ýa-da kanun bilen goralýan beýleki syry düzýän maglumaty özünde saklasa, soralýan habary bermekden ýüz döndermek mümkindir.

2. Ýüz döndermek hakyndaky habar habaryň ýazmaça soragynyň alnan gününden başlap üç gün möhletde redaksiýanyň wekiline gowşurylýar.

Habarda şu aşakdakylar görkezilmelidir:

1) soralýan habaryň kanun bilen goralýan syry düzýän maglumatlardan aýrylyp bilinmezliginiň sebäpleri;

2) habary bermekden ýüz dönderýän wezipeli adam;

3) ýüz döndermek hakynda kararyň kabul edilen senesi.

3. Eger soralýan maglumat ýedi gün möhletde berlip bilinmese, soralýan habary bermekden gaýra goýmak ýol bererlikdir.

4. Soralýan maglumatlary bermekden ýüz döndermek köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň wekili tarapyndan ýokarda durýan edara ýa-da wezipeli adama, kazyýete Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan tertipde şikaýat edilip bilner.

39-njy mada. Ýaşyryn habar

1. Redaksiýanyň ýaýradylýan habarlarda we habar maglumatlarynda raýat tarapyndan olary syr edip saklamak şerti bilen beren maglumatlaryny jar etmäge haky ýokdur.

2. Redaksiýa habar çeşmesini syr edip saklamaga borçludur we onuň adyndan jar etmezlik şerti bilen maglumaty beren şahsy aýtmaga haky ýokdur, haçan-da degişli talap kazyýetiň önümçiliginde durýan iş bilen baglanyşykly ondan gelip gowşan halaty muňa degişli däl.

3. Redaksiýa ýaýradylýan habarlarda we maglumatlarda jenaýaty eden ýa-da ony etmekde şübhelenýän, şeýle hem administratiw hukuk tertibini ýa-da jemgyýete garşy hereketi amala aşyran kämillik ýaşyna ýetmedigiň şahsyýetine göni ýa-da gytaklaýyn görkezýän maglumaty kämillik ýaşyna ýetmedigiň özüniň we onuň kanuny wekiliniň razylygy bolmazdan jar etmäge haky ýokdur.

4. Redaksiýanyň ýaýradylýan habarlarda we maglumatlarda ejir çeken diýlip ykrar edilen kämillik ýaşyna ýetmedigiň şahsyýetini göni

ýa-da gytaklaýyn görkezýän maglumaty kämillik ýaşyna ýetmedigiň özüniň we (ýa-da) onuň kanuny wekiliniň razylygy bolmazdan jar etmäge haky ýokdur.

40-njy madda. Gizlin audio- we wideoýazgy, kino - we surata düşürmek

Gizlin audio- we wideoýazgyny, kino- we surata düşürmegi peýdalanmak bilen taýýarlanylýan habarlaryň we maglumatlaryň ýaýradylmagyna aşakdaky halatlarda ýol berilýär, eger:

- 1) munuň özi raýatyň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozmasa;
- 2) munuň özi jemgyýetçilik bähbitlerini goramak üçin zerur bolsa we keseki adamlary mümkin bolan anyklamagyň garşysyna çäreler görülse;
- 3) ýazgyny görkezmek kazyýetiň çözgüdi boýunça geçirilse.

41-nji madda. Awtorlyk maglumatlaryny we hatlary peýdalanmak

1. Redaksiýa awtorlyk hukuklaryny, neşirýat hukuklaryny, intellektual eýeçilige bolan beýleki hukuklary goşup, peýdalanylýan eserlere bolan hukuklary berjaý etmäge borçludyr. Awtor ýa-da esere bolan hukuklara eýelik edýän başga adam redaksiýanyň berýän eserini peýdalanmagyň şertlerini we häsiýetini aýratyn kesgitläp biler.

2. Eger şu Kanunda başga zat göz önünde tutulmasa, redaksiýa tarapyndan gaýra goýlan maglumaty çap etmäge köpçülikleýin habar beriş serişdesini borçly etmäge hiç kimiň haky ýokdur.

3. Okyjylaryň hatlary çap edilende hatlaryň manysyny ýoýmaýan olaryň ýazgysynyň gysgaldylmagyna we redaktirlenmegine ýol berilýär.

4. Eger şunda hatyň manysy ýoýulmasa we şu Kanunyň düzgünleri bozulmasa, redaksiýa gönükdirilen hat şol köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň habarlarynda we maglumatlarynda peýdalanylyp bilner.

5. Redaksiýa raýatlaryň hatlaryna jogap bermäge we bu hatlary ygtyýaryna olara garamak girýän edaralara, guramalara we wezipeli adamlara i bermäge borçly däl.

42-nji madda. Habary jar etmezligiň aýratyn halatlary

1. Maglumat azatlygyny peýdalanmak kanunda bellenilen talaplarda we şertlerde hem-de Türkmenistanyň howpsuzlygyny goramak, adyl kazyýetlilik amala aşyrylanda kazyýetiň tarapgöýsüzlik kepilliklerini berjaý etmek, ýaşyryn maglumatyň jar edilmeginden, raýatlaryň saglygyny we ahlaklylygyny, şeýle hem olaryň hususy durmuşyny, şahsy mertebesini we beýleki jähtleri goramak üçin zerur bolanda çäklendirilip bilner.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde şu aşakdakylar bolan habary halka ýetirmek gadagan edilýär:

1) Türkmenistanyň konstitusion gurluşyny zorluk bilen üýtgetmäge çagyryş;

2) Türkmenistanyň özbaşdaklygyna, onuň çäk bitewiligine, syýasy garaşsyzlygyna kast etmäge çagyryş;

3) urşy ýa-da ýigrenji, masgaralamagy, äsgermezlik etmegi, şeýle hem hukuklary kemsitmegi, zorlugy, milli alamaty, teniniň reňki, jynsy, gelip çykyşy, sosial ýagdaýy, dili, dini ynanjy, yktykatlary ýa-da garaýyşlary boýunça degişli adamlaryň toparyndan ýa-da adamdan fiziki taýdan öç almagy tutaşdyrmak;

4) pornografiýany wagyz etmek ýa-da mahabatlandyrmak, şeýle hem jynsy hyzmatlary, jynsy wejeralyklary wagyz etmek we (ýa-da) mahabatlandyrmak;

5) zyýanly endikleri we neşe ýa-da psihotrop maddalary wagyz etmek we (ýa-da) mahabatlandyrmak.

3. Ýalan maglumaty we raýaty abraýdan gaçyrýan, masgaralaýan, onuň namysyny we mertebesini kemsidýän maglumaty ýaýratmak gadagandyr.

4. Günäsizlik prezumpsiýasynyň ýörelgelerine garşy gelýän, şeýle hem adyl kazyýetligi amala aşyrmaga päsgel berýän habary ýaýratmak gadagandyr.

43-nji mada. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň saýlaw möwsümi döwründäki işi

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň saýlaw möwsümi döwründäki işiniň aýratynlyklary saýlawlar hakyndaky Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilýär.

VIII bap
KÖPÇÜLİKLEÝIN HABAR BERIŞ SERIŞDELERINDE
FIZIKI WE ÝURIDIK ŞAHSLARYŇ
HUKUKLARYNY GORAMAK

**44-nji madda. Fiziki şahsyň hukuklaryny, namysyny we mer-
tebesini goramak**

1. Köpçülige niýetlenilen habar taýýarlanylanda we ýaýradylan-
da fiziki şahsyň hususy häsiýetli habaryny goramaga bolan hukugyny
üpjün etmek zerurdyr.

2. Fiziki şahsyň hukuklarynyň bozulmagynyň önüni almak, onuň
namysyny we mertebesini goramak maksady bilen habar ýygналанда
we açyk halka ýetirilende şu aşakdakylar gadagan edilýär:

1) onuň razylygy bolmazdan surata almagy, surata düşürmegi
geçirmek, fiziki şahsa degişli ýaşaýyş jaýynda, fiziki şahsyň hususy
öýünde we oňa degişli aýmançada ýa-da bu şahsyň görkezilen ýer-
lerde bolýandygyna garamazdan takyk bellenen çägi başga usul bilen
audio- we wideo ýazgy geçirmek;

2) şeýle çäreleri guramaga hukugy bolan guramaçylaryň razylygy
bolmazdan köpçülige niýetlenilmedik çäreler geçirilýän wagtynda su-
rata almagy, surata düşürmegi we audio- we wideo ýazgyny geçirme-
gi;

3) fiziki şahsyň razylygy bolmazdan köpçülikleýin habar beriş
serişdelerinde mahabatda onuň şekilini surata düşürmegi, surata al-
magy we peýdalanmagy geçirmek;

4) onuň razylygy bolmazdan fiziki kemçilikleri aýdyň bolan fizi-
ki şahsyň surata düşürilmegini we surata alynmagyny geçirmek ýa-da
haçan-da fiziki şahs saglygynyň bozulmagy bilen baglanyşykly kö-
meksiz ýagdaýda bolanda ony surata düşürmek we suratyny almak;

5) kämillik ýaşyna ýetmedigi surata düşürmek, suratyny almak
ýa-da onuň ata-enelerinden bolmanda biriniň (kanuny wekilleriniň)
we kämillik ýaşyna ýetmedigiň özüniň razylygy bolmazdan ses- we
wideoýazgy geçirmek;

6) aradan çykanyň ýa-da wepat bolanyň maşgala agzalarynyň razylygy
bolmazdan aradan çykan ýa-da wepat bolan adamy uly möç-
berde surata düşürmek, suratyny almak ýa-da wideoýazgy etmek.

3. Şahsy durmuş hakynda habar fiziki şahsyň kanunyň bozulmagyny ýa-da jenaýatçylykly etmişleriň açylmagyna ýardam edýän halatlarda, şeýle hem eger habar işe açyk garamagyň barşynda berilse, fiziki şahsyň razylygy bolmazdan halka ýetirilip bilner. Mundan başga-da jemagata belli şahsyň hususy durmuşy hakyndaky habar, eger bu habar bu adamyň şahsy durmuşynyň ýagdaýlaryny ýa-da jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolan şahsy sypatlaryny berse, onuň razylygy bolmazdan halka ýetirilip bilner.

45-nji madda. Kämillik ýaşyna ýetmedikleri goramak

1. Redaksiýalar kämillik ýaşyna ýetmedikleriň fiziki, akyl ýa-da ahlak ösüşine ýaramaz täsir edýän köpçülige niýetlenilen habary ýaýratmakdan, aýratyn-da pornografik we (ýa-da) zorluk häsiýetli habary we ýaramaz endikleri höweslendirýän habary ýaýratmak bilen baglanyşykly habary ýaýratmakdan olaryň goragyny üpjün etmelidirler.

2. Kämillik ýaşyna ýetmedikleriň fiziki, akyl ýa-da ahlak ösüşine ýaramaz täsir edýän köpçülige niýetlenilen habary şuňa meňzeş habara degişli etmegiň çelgileri Türkmenistanyň kanunçylygy we halkara şertnamalary bilen bellenilýär.

3. Şu maddanyň 1-nji we 2-nji böleginde görkezilen halka ýaýradylmaga degişli bolmadyk habara gözegçilik etmek Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenilýän tertipde amala aşyrylýar.

46-njy madda. Ýalana çykarmaga we jogaba bolan hukuk

1. Fiziki we ýuridik şahs hakykata laýyk gelmeýän we fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýän çap edilen maglumatlaryň ýalana çykarylmagyny köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasyndan talap etmäge haklydyr. Şeýle hukuga, eger fiziki şahsyň özüniň ýalana çykarmagy talap etmäge mümkinçiligi bolmasa, fiziki şahsyň kanuny wekilleri hem eýedirler.

2. Eger köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň redaksiýasy özüniň ýaýradan maglumatynyň hakykata laýyk gelýändigine subutnamalary bolmasa, ol olary şol bir köpçülikleýin habar beriş serişdesinde ýalana çykarmaga borçludur.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde hukuklary we kanuny bähbitleri kemsidilen fiziki we ýuridik şahs şol bir köpçülikleýin habar beriş serişdesinde öz jogabynyň çap etdirmäge bolan hukuga eýedir.

Redaksiýa jogaby çap etmäge borçludyr. Eger fiziki ýa-da ýuridik şahs ýalana çykarmagyň tekstini berse, onda bu tekst şu Kanunyň talaplaryna onuň laýyk gelen mahalynda ýaýradylmaga degişlidir.

47-nji madda. Ýalana çykarmagyň tertibi

1. Eger hakykata laýyk gelmeýän maglumatlar köpçülikleýin habar beriş serişdesinde halka ýetirilse, bular hakynda maglumatlar halka ýetirilen fiziki ýa-da ýuridik şahs ýalana çykarmaga haklydyr.

Bu ýalana çykarmakda haýsy habaryň hakykata laýyk gelmeýändigini, onuň haçan we niredede halka ýetirilendigi, halka ýetirilen maglumatyň fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýändigini nähili tassyk etmeler ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýändigini görkezilmelidir we bu habary ýaýradan köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň ýalana çykarylmany halka ýetirmegi talap edilmelidir.

2. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň borjy hakykata laýyk gelmeýän, fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýän halka ýetirilen habary ýalana çykarmak bolup durýar.

Şeýle habary ýalana çykarmagyň şertleri we tertibi, şeýle hem köpçülige niýetlenilen habary taýýarlamagy we ýaýratmagy amala aşyran subýektleriň raýat jogapkärçiligi Türkmenistanyň kanunçylygy bilen belleniýär.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdesi ýalana çykarmagy alandan soň ony hakykata laýyk gelmeýän, fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýän habaryň halka ýetirilendäki ýaly möçberde we görnüşde ony mugt çap etmäge ýa-da ony beýleki meňzeş usul bilen halka ýetirmäge borçludyr.

Köpçülikleýin habar beriş serişdesi köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň özüniň adyndan ýa-da başga şahsyň adyndan onuň kömegi bilen hakykata laýyk gelmeýän habaryň halka ýetirilendigine garamazdan ýalana çykarmagy halka ýetirmäge borçludyr.

Ýalana çykarmak ýa-da jogap «Ýalana çykarmak» diýen sözbaşy bilen ýörite rubrikada, ýa-da ýalana çykarylýan habar ýaly şol sahypada ýa-da şol şrift bilen çap neşirinde çap edilýär.

Ýalana çykarmak ýa-da jogap radionyň, ýa-da telewideniýäniň diktory tarapyndan şol gepleşikleriň toplumynda ýa-da gepleşikleriň tapgyrynda we şol bir wagtda okalýar. Jogap bilen çykyş etmek hukugy jogabyň çap edilmegi hakynda talap bildiren raýatyň özüne ýa-da guramanyň wekiline hem berlip bilner.

Ýalana çykarmagyň möçberi ýaýradylan habaryň ýa-da maglumatyň ýalana çykarylýan böleginiň möçberinden iki esseden gowrak ýokary geçip bilmez. Ýalana çykarmagyň tekstiniň maşyn ýazgysynda ýa-da kompýuter tekstiniň bir standart sahypasyndan gysga bolmagyny talap etmek bolmaz.

Radio we telewideniýe boýunça ýalana çykarmak diktor tarapyndan maşyn ýazgysynyň ýa-da kompýuter tekstiniň standart sahypasyny okamak üçin talap edilendäkiden ýaýlym wagtyny az eýelemeli däl.

Ýalana çykarmak şu aşakdakylara eýýermelidir:

1) hepdede azyndan bir gezek çykýan köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde – ýalana çykarmak hakynda talabyň ýa-da onuň tekstiniň alnan gününden başlap iki hepdäniň dowamynda;

2) beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde – taýýarlanylýan ýa-da ýakynda meýilleşdirilýän goýberilişde.

4. Şu maddanyň 3-nji böleginde görkezilen talaplar, eger köpçülikleýin habar beriş serişdesi öz islegi boýunça hakykata laýyk gelmeýän, fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýän habaryň ýalana çykarylmagyny halka ýetiren halatlarynda hem berjaý edilmelidir.

5. Redaksiýa ýalana çykarmagyň ýaýradylmagynyň çak edilýän möhleti hakynda, ýa-da ýalana çykarmak ýa-da onuň teksti hakynda talabyň alnan gününden başlap bir aýyň içinde ýüz döndermegiň esaslaryny görkezmek bilen ony ýaýratmakdan ýüz döndermek hakynda gyzyklanýan ýuridik ýa-da fiziki şahsa ýazmaça görnüşde habar bermäge borçludyr.

48-nji madda. Ýalana çykarmakdan ýüz döndermegiň esaslary

1. Eger bu talap ýa-da ýalana çykarmagyň berlen teksti:

1) şu Kanunyň 4-nji maddasynyň 3-nji böleginiň manysynda köpçülikleýin habarlaryň erkinliginden hyýanatçylykly ulanylan bolsa;

2) kazyýetiň kanuny güýje giren çözgüdine çapraz gelse;

3) atsyz bolsa, ýalana çykarmakdan ýüz dönderilmelidir.

2. Ýalana çykarmakdan aşakdaky ýagdaýlarda ýüz dönderilip bilner:

1) eger şol köpçülikleýin habar beriş serişdesinde ýalana çykaran maglumatlar eýýäm ýalana çykarylan bolsa;

2) eger ýalana çykarmak hakyndaky talap ýa-da onuň berlen teksti şol köpçülikleýin habar beriş serişdesinde ýalana çykarylýan maglumatlaryň ýaýradylan gününden başlap bir ýyl geçenden soň redaksiýa gelip gowuşsa.

3. Ýalana çykarmakdan ýüz döndermek ýa-da ýalana çykarmagyň şu Kanunda bellenen tertibiniň bozulmagy ýalana çykarylýan maglumatlaryň ýaýradylan gününden başlap bir ýylyň içinde kazyýete şikâýat edilip bilner.

49-njy madda. Jogaba bolan hukuk

Köpçülikleýin habar beriş serişdesinde hakykata laýyk gelmeýän, ol hakda nätakyk ýa-da esassyz maglumat bilen halka ýetirilen, namysy we mertebesi kemsidilmäge sezewar edilen her bir fiziki şahs, şeýle hem hakykata laýyk gelmeýän, nätakyk ýa-da esassyz habaryň işewür abraýyna ýa-da beýleki kanuny bähbitlerine zeled ýetiren her bir ýuridik şahs hakykata laýyk gelmeýän habary ret etmän ýa-da halka ýetirilen habary takyklyman jogap bermek ýa-da redaksiýanyň şu Kanunyň 47-nji maddasy bilen bellenen tertipde hakykata laýyk gelmeýän habary ýalana çykarmagyny talap etmek hukugyna eýedirler.

IX bap

KÖPÇÜLİKLEÝİN HABAR BERİŞ SERIŞDELERI HAKYNDAKY KANUNÇYLYGYŇ BOZULMAGY ÜÇIN JOGAPKÄRÇILIK

50-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakyndaky kanunçylygyň bozulmagy üçin jogapkärçiligiň esaslary

1. Şu aşakdakylar köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakyndaky Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulmagy üçin jogapkärçiligiň esaslary bolup durýarlar:

– söz erkinliginiň hyýanatçylykly peýdalanylmagy;

– fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýän hakykata laýyk gelmeýän maglumatlaryň ýaýradylmagy;

– žurnalistleriň kazyýete täsir etmegi;

– döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň wezipeli adamlary tarapyndan žurnalistleriň kanuny professional işine päsgel berilmegi;

– žurnalistleriň habary ýaýratmaga ýa-da ýaýratmakdan ýüz döndermäge mejbur edilmegi.

Türkmenistanyň kanunçylygy bilen köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakyndaky kanunçylygyň beýleki bozulmalary üçin hem jogapkärçilik belenilip bilner.

2. Şu maddanyň 1-nji böleginde görkezilen esaslar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilige eltýär.

3. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulmagy üçin şunda günäkär bolan döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň wezipeli adamlary, şeýle hem esaslandyryjylar, neşir edijiler, ýaýradyjylar, redaksiýa, köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň baş redaktory, žurnalistler, ýaýradylan maglumatlaryň we habarlaryň awtorlary hem jogapkärçilik çekýärler.

51-nji madda. Köpçülikleýin habaryň erkinliginiň kemsidilmegi üçin jogapkärçilik

1. Köpçülikleýin habaryň erkinliginiň kemsidilmegi, ýagny raýatlar, döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň wezipeli adamlary tarapyndan esaslandyryjylaryň, redaksiýalaryň, neşirçileriň we köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň önümini ýaýradyjylaryň, şeýle hem žurnalistleriň kanuny işine päsgel berilmegi üçin jogapkärçilige şu aşakdakylar esas bolup durýarlar:

– senzuranyň amala aşyrylmagy;

– işe gatyşylmagy we redaksiýanyň professional özbaşdaklygynyň bozulmagy;

– köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işiniň bikanun bes edilmegi ýa-da duruzylmagy;

– redaksiýanyň habary soramaga we almaga bolan hukugynyň bozulmagy;

– tiražyň ýa-da onuň bir böleginiň bikanun alynmagy, şeýle hem ýok edilmegi;

– žurnalisti habary ýaýratmaga ýa-da ýaýratmakdan ýüz döndermäge mejbur etmek;

– žurnalist bilen gatnaşyklara we oňa habaryň berilmegine çäklendirmeler bellemek, döwlet, täjirçilik ýa-da kanun tarapyndan goralýan beýleki syry düzýän maglumatlar muňa degişli däldir;

– žurnalistiň şu Kanunda bellenen hukuklarynyň bozulmagy.

2. Şu maddanyň 1-nji böleginde görkezilen hukuk bozulmalarynyň amala aşyrylmagy Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen jogapkärçilige eltýär.

3. Wezipeleri ýa-da funksiýalary köpçülikleýin habaryň senzurasynyň amala aşyrylmagy girýän edaralary, guramalary, gulluklary we wezipeleri ýüze çykarmak Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan tertipde olaryň maliýeleşdirilmeginiň şobada bes edilmegine we ýatyrylmagyna eltýär.

52-nji madda. Köpçülikleýin habar erkinliginiň hyýanatçylykly peýdalanylmagy üçin jogapkärçilik

1. Köpçülikleýin habar erkinliginiň hyýanatçylykly peýdalanylmagy üçin jogapkärçilige şu aşakdakylar esas bolup durýar:

– döwlet ýa-da kanun bilen goralýan beýleki syry düzýän maglumatlary jar etmek, konstitusion gurluşy zorluk bilen üýtgetmäge çagyryş, urşy, zorlugy we ýowuzlygy, teniniň reňkini, milli, dini duşmançylygy, aýratynlygy ýa-da barlyşyksyzlygy wagyz etmek, pornografiýany we jenaýat taýdan temmi berilýän beýleki etmişleri ýaýratmaga çagyrmak üçin köpçülikleýin habar beriş serişdelerini peýdalanmak;

– raýatlaryň şahsy durmuşyna gatyşmak, olaryň namysyna we mertebesine kast etmek üçin köpçülikleýin habar beriş serişdelerini peýdalanmak;

– adamlaryň aňyna täsir edýän we (ýa-da) olaryň saglygyna ýaramaz täsir edýän ýapyk wstawkalary, tele-, wideo-, kinogepleşikleriniň toplumynda, dokumental we çeper filmlerde, şeýle hem maglumat

kompyuter faýllarynda we maglumat tekstlerini işläp taýýarlamagyň programmalarynda peýdalanmak;

– neşe serişdelerini, psihotrop maddalary we prekursorlary işläp taýýarlamagyň, taýýarlamagyň we peýdalanmagyň usullary, tärleri, olary edinmegiň ýerleri hakyndaky maglumatlary köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýaýratmak, aýry-aýry neşe serişdelerini, psihotrop maddalary, olaryň kybapdaşlaryny we prekursorlary peýdalanmagyň haýsydyr bir artykmaçlyklaryny wagyz etmek;

– söz azatlygyny hyýanatçylykly peýdalanmak, fiziki şahsyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da ýuridik şahsyň işewür abraýyna zeled ýetirýän hakykata laýyk gelmeýän maglumatlary ýaýratmak, žurnalistleriň kazyýete täsir etmegi.

2. Şu maddanyň 1-nji böleginde görkezilen esaslar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilige eltýär.

53-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakyndaky kanunçylygyň beýleki bozulmalary üçin jogapkärçilik

1. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda Türkmenistanyň kanunçylygynyň beýleki bozulmalary üçin şu aşakdakylar jogapkärçiligiň esaslary bolup durýarlar:

– galp şahsyň üsti bilen köpçülikleýin habar beriş serişdesini döretmek;

– aldaw ýoly bilen döwlet tarapyndan hasaba alnandygy hakyndaky şahadatnamany almak;

– ygtyýarnamany gizlin başga birine bermek;

– onuň döwlet tarapyndan hasaba alynmazdan ýa-da onuň işini bes etmek ýa-da togtatmak hakynda çözgütten soň köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň önümini bikanun taýýarlamak;

– gaýtadan hasaba aldyrmakdan boýun gaçyrmak;

– köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň önüminiň kanuny esasyda ýaýradylmagyna päsgel bermek, döwürleýin çap neşiriniň tiražynyň bölek satuwda bikanun çäklendirmelerini bellemek;

– onuň döwlet tarapyndan hasaba alynmazdan ýa-da onuň işini bes etmek, ýa-da togtatmak hakynda çözgütten soň, ýa-da jemgyýetçilige (ýaýlyma) çykмага rugsat bolmazdan, bikanun täjirçilik taý-

dan ýaýradylmagy, ygtyýarnamasyz ýa-da ygtyýarnama talaplaryny bozmak bilen gepleşik eşitdiriş amala aşyrmak;

– hökmany habarlary, mahabaty ýaýratmak kadalarynyň bozulmagy;

– çykyş maglumatlaryny yglan etmegiň, hökmany nusgalyklary bermegiň, radio- we telegepleşikleriň maglumatlaryny saklamak tertibiniň bozulmagy;

– radio- we telegepleşikleriň toplumlarynyň ynamly kabul edilmegine päsgel berýän emeli päsgelçilikleri döretmek.

2. Şu maddanyň 1-nji böleginde görkezilen esaslar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilige eltýär.

54-nji madda. Hakykata laýyk gelmeýän maglumatlaryň ýaýradylmagy üçin jogapkärçilikden boşadylýan halatlar

1. Baş redaktor, şeýle hem žurnalist hakykata laýyk gelmeýän, ýöne olar boýunça habaryň çeşmesi görkezilen maglumatlaryň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýaýradylmagy üçin jogapkärçilik çekmeýärler, eger:

1) resmi habarlarda maglumatlar bolsa;

2) maglumatlar habar gulluklaryndan alynsa;

3) maglumatlar döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň wezipeli adamlarynyň jemagatyň önünde eden çykyşlarynyň sözme-söz gaýtalanmasy bolsa, şeýle hem açyk mejlislerde, maslahatlarda, metbugat konferensiýalarynda we beýleki çärelerde köpçülikleýin aýdylsa we aýdylan tassyklamalar ýoýulmasa;

4) maglumatlar soralyp alynýan habar üçin alnan jogapda ýa-da döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň metbugat gulluklarynyň maglumatlarynda saklanylýan bolsa;

5) maglumatlar deslapdan ýazmazdan ýaýlyma gidýän awtorlyk çykyşlarynda ýa-da şu Kanuna laýyklykda redaktirlenmäge degişli bolmadyk tekstlerde saklanylýan bolsa;

6) maglumatlar kanunda gadagan edilmedik usul bilen alynsa, ýa-da olaryň kanunda bellenen tertipde gizlin diýlip hasap edilen ýagdaýy aýdyň bolmasa;

7) maglumatlar atsyz mahabat bildirişlerinde bolmadyk ýagdaý-da halka ýetirilse;

8) maglumatlar pikir, düşündirişler we baha berme ýaly berilse;

9) maglumatlar beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdesi tarapyndan ýaýradylan habarlaryň we maglumatlaryň ýa-da olaryň böllekleriniň sözme-söz gaýtadan döredilmegi bolsa, olar köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakyndaky Türkmenistanyň kanunçylygynyň şeýle bozulmagy üçin belenilip we jogapkärçilige çekilip bilner.

2. Şu maddanyň 1-nji böleginde görkezilen halatlarda hakykata laýyk gelmeýän maglumatlaryň halka ýetirilendigi üçin şeýle maglumaty ilkinji bolup halka ýetiren jogapkärçilik çekýär.

55-nji madda. Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň işiniň meseleleri boýunça çözgütleri kazyýete şikaýat etmegiň esaslary

Şu aşakdakylar kazyýete şikaýat edilip bilner:

1) köpçülikleýin habar beriş serişdesini döwlet tarapyndan hasaba almakdan ýüz dönderilmegi, hasaba alyjy edara tarapyndan hasaba almak tertibiniň we möhletleriniň bozulmagy, hasaba alyjy edaranyň beýleki bikanun hereketleri;

2) aragatnaşyk babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarly edarasynyň teleradiogepeleşik eşitdiriş işi bilen baglanyşykly ygtyýarnamany ýatyrmak hakyndaky çözgüdi;

3) soralyan habary bermekden ýüz döndermek we gaýra goýmak ýa-da döwlet edaralarynyň, metbugat gulluklarynyň we jemgyýetçilik birleşikleriniň edaralarynyň wezipeli adamlary, işgärleri tarapyndan şu Kanunyň 38-nji maddasynyň talaplarynyň berjaý edilmezligi;

4) akkreditasiýadan boýun gaçyrmak, akkreditasiýany mahrum etmek, şeýle hem akkreditirlenen žurnalistiň hukuklarynyň bozulmagy.

56-njy madda. Zyýanyň we ahlak taýdan ýetirilen zeleliň öwezini dolmak

1. Şu Kanunyň bozulmagynyň netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak Türkmenistanyň Raýat kodeksinde belenen tertipde amala aşyrylýar.

2. Raýatyň namysyny we mertebesini masgaralaýan hakykata laýyk gelmeýän maglumatlaryň, köpçülikleýin habar beriş serişdesi arkaly ýaýradylmagy netijesinde raýata ahlak taýdan ýetirilen (emläkleýin däl) zelesiň ýa-da oňa beýleki emläk däl ýetirilen zyýanyň kazyýetiň karary boýunça köpçülikleýin habar beriş serişdesi tarapyndan, şeýle hem günäkär wezipeli adamlar we raýatlar tarapyndan öwezi dolunýar. Pul aňlatmasynda ahlak taýdan ýetirilen (emläkleýin däl) zelesiň öwezini dolmagyň möçberi kazyýet tarapyndan kesgitlenilýär.

3. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary namysy, mertebäni we işewür abraýy goramak hakyndaky işlerde hak isleýjiler hökmünde diňe nädogry habary ýalana çykarmagy we oňa hukugy kazyýet tertibinde talap etmäge haklydyrlar, ýöne ahlak taýdan ýetirilen zelesiň öwezini dolmak hakynda talap bilen ýüz tutmak hukugyna eýe däldirler.

X bap KÖPÇÜLİKLEÝIN HABAR BABATDA HALKARA HYZMATDAŞLYGY

57-nji madda. Halkara şertnamalary we ylalaşyklary

1. Köpçülikleýin habar babatda halkara hyzmatdaşlygy Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň esasynda amala aşyrylýar.

2. Redaksiýalar, žurnalistleriň professional birleşikleri beýleki döwletleriň raýatlary we ýuridik şahslary, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde halkara guramalary bilen ylalaşyklaryň esasynda köpçülikleýin habar babatda halkara hyzmatdaşlygyna gatnaşyp bilerler.

58-nji madda. Daşary ýurt köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň, daşary ýurt döwletleriniň Türkmenistandaky diplomatik we beýleki wekillikleriniň wekilleriniň işi

Daşary ýurt habarçylarynyň we daşary ýurt köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň Türkmenistandaky beýleki wekilleriniň hukuk ýagdaýy, professional işi, akkreditasiýasy, şeýle hem daşary ýurt

döwletleriniň Türkmenistandaky diplomatik, konsullyk we beýleki resmi wekillikleriniň maglumat işi Türkmenistanyň kanunçylygy we halkara şertnamalary bilen düzgünleşdirilýär.

59-njy madda. Daşary ýurt habarlaryny ýaýratmak

1. Türkmenistanyň raýatlaryna daşary ýurt köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň habarlaryna we maglumatlaryna päsgelçiliksiz elýeterlilik kepillendirilýär.

2. Göş-göni telewizion we radiogepeşik eşitdirişň gepeşikleriniň toplumyny kabul etmegi çäklendirmäge diňe Türkmenistanyň halkara şertnamalaryna laýyklykda ýol berilýär.

3. Daşary ýurt döwürleýin neşir önümini ýaýratmak, eger ýaýratmagyň tertibi Türkmenistanyň halkara şertnamasynda bellenilmedik bolsa, Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde alnan rugsadyň esasynda amala aşyrylýar.

XI bab JEMLEÝJI DÜZGÜNLER

60-njy madda. Şu Kanunyň güýje girmegi

1. Şu Kanun onuň resmi taýdan çap edilen gününden güýje girýär.

2. 1991-nji ýylyň 10-njy ýanwaryndaky “Türkmenistan SSR-nde metbugat we beýleki köpçülikleýin informasiýa serişdeleri hakynda” Türkmenistan SSR-niň Kanunyny (Türkmenistan SSR-niň Ýokary Sowetiniň Wedomostlary, 1991 ý., № 1-2, 8-nji madda) güýjüni ýitiren diýip hasap etmeli.

**Türkmenistanyň
Prezidenti**

**Gurbanguly
Berdimuhamedow**

Aşgabat şäheri.

2012-nji ýylyň 22-nji dekabry.

№ 355-IV.

TÜRKMENISTANYŇ KANUNY

Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda

Şu Kanun Türkmenistanda Internet toruny ösdürmek bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmegiň hukuk esaslaryny kesgitleýär we Türkmenistanyň çäginde internet-hyzmatlaryny etmek babatda işiň hukuk esaslaryny belleýär.

I bap UMUMY DÜZGÜNLER

1-nji madda. Şu Kanunda ulanylýan esasy düşüňjeler

1. Şu Kanunyň maksatlary üçin aşakdaky esasy düşüňjeler ulanylýar:

1) **Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini düzgünleşdirmek** – döwlet tarapyndan Türkmenistanda Internet toruny ösdürmegiň ýörelgelerini, hukuk kadalaryny, guramaçylyk düzgünlerini we tehniki amallaryny işläp taýýarlamak we ulanmak, olaryň binýadynda ýurtda internet-hyzmatlaryny hödürlemek amala aşyrylýar;

2) **Internet torunyň milli segmenti** – Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilen tertipde, milli domenler diýlip ykrar edilen domenleriň, beýleki domenlerde ýerleşen ýa-da haýsydyr bir domenlere degişli bolmadyk internet-serişdeleriň jemi, hosting olara Türkmenistanyň çäginde berilýär, şeýle hem Internet toruna elýeterliligi üpjün edýän Türkmenistanyň telekommunikasiýa aragatnaşygynyň tory;

3) **birinji (ýokarky) derejeli milli domen** – Standartlaşdyrmak boýunça halkara guramasy (ISO 3166-2) tarapyndan tassyklanan, ady Türkmenistanyň kody bilen berlen domen. Türkmenistan üçin birinji derejeli milli domeniň «.TM» diýen belgisi bardyr we ol Türkmenistanyň emlägi bolup durýar. «.TM» domeni dolandyrmak Türkmenistanyň çäginde amala aşyrylýar;

4) **ikinji derejeli milli domen** – ady birinji derejeli milli domeniň («.TM») adyny we öz adyny öz içine alýan domen;

5) **milli hasaba alyjy** – milli domenleriniň elektron salgylaryny hasaba almagy amala aşyrýan we görkezilen salgylaryň maglumatnamasyny ýöredýän gurama;

6) **Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory** – Türkmenistanda Interneti peýdalanyjylaryň Internet toruna elýeterlilikini üpjün etmek boýunça işi we (ýa-da) Internet tehnologiýalaryny peýdalanmak bilen edilyän beýleki hyzmatlary amala aşyrýan fiziki ýa-da ýuridik şahs. Türkmenistanda Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory hökmünde aragatnaşygyň operatory we (ýa-da) internet-prowaýder bolup biler;

7) **internet – hyzmatlary** – Internet torunyň kanallary boýunça maglumatlary bermek ýa-da kabul etmek arkaly edilyän hyzmatlar;

8) **maglumatlar** – ony saklamak, işläp taýýarlamak we bermek mümkinçiligini üpjün edýän ýörite görnüşde berlen habar;

9) **Internet toruny peýdalanyjy** – maglumatlary kabul etmek ýa-da bermek maksady bilen Internet toruna birikdirilen ahyrky enjamdan peýdalanýan şahs;

10) **Internet toruna birikdirmek hyzmatlary** – eýeçilik hukugynda ýa-da başga hukukda Internet toruny peýdalanyja degişli ahyrky enjamy Internet toruna birikdirmek boýunça hyzmatlar ýa-da işler;

11) **ahyrky enjam** – abonent liniýalaryna birikdirilýän we abonentler tarapyndan elektrik aragatnaşyk torunyň kanallary boýunça maglumatlary bermek ýa-da kabul etmek maksady bilen, elektrik aragatnaşyk signallaryny döretmek üçin abonentleriň peýdalanmagynda durýan tehniki serişdeler;

12) **elektron poçtanyň internet – hyzmatlary** – Internet toruny peýdalanyja salgylary bermek we bu salga maglumatlary kabul etmek, şeýle hem Internet toruny peýdalanyjynyň iberen we onuň salgysyna gelen maglumatlary saklamak we ibermek boýunça hereketler ýa-da iş;

13) **hostingiň internet – hyzmatlary** – Internet torunda serwer giňişliginiň we programma üpjünçiliginiň böleklerini peýdalanyjylara (uzaklaşan kompýuterlere) bermek, şeýle hem web-serwerlerinde peýdalanylýan saýtyň iş ukyplylygyny saklamak;

14) **maglumaty kabul ediji** – Internet torunyň kanallary boýunça maglumatlaryň berilýän fiziki ýa-da ýuridik şahsy.

2. Şu Kanunyň maksatlary üçin ulanylýan umumy ykrar edilen halkara düşüňjeleri:

1) **Internet tory** – internet-protokollarynyň toplumlaryny (Internet Protocol, IP) we maglumatlary (Transmission Control Protocol, TCP) bermek protokolyň peýdalanmaga esaslanan global salgy giňişligi arkaly dürli ýurtlaryň elektrik aragatnaşygynyň maglumat ulgamlaryny we toruny baglanyşdyrýan we kommunikasiýanyň dürli görnüşlerini durmuşa geçirmek, şol sanda adamlaryň çäklendirilmelik topary üçin maglumaty ýerleşdirmek mümkinçiligini berýän global maglumat-telekommunikasiýa tory;

2) **maglumat - telekommunikasiýa tory** – maglumatyň ýygnaşmagyny, işlenip taýýarlanylmagyny, saklanylmagyny, toplanýlmagyny we ýaýradylmagyny üpjün edýän telekommunikasiýa aragatnaşyk we elektron – hasaplaýjy (kompýuter) tehniki serişdeleriniň toplumu (jemi);

3) **domen ady (domen)** – tor adresasiýasy üçin hasaba alnan nyşan belgisi, onda (DNS) domen atlarynyň ulgamy ulanylýar;

4) **web-serwer** – Internet toruna birikdirilen kompýuter ýa-da tor serişdelerine elýeterlilik amala aşyýan, müşderiçilik teklibine ýa-da kompýutere maglumat berýän programma. Web-serwer web-sahypalar görnüşinde guralan maglumaty saklaýar we Internet toruna berýär;

5) **web-sahypa** – ýazgyny, grafiki, ses we wideo faýllary, animasiýany özünde saklap bilýän, aýratyn salgy (URL) bilen üpjün edilen, web-saýtyň özbaşdak bölegi, Internet torunda aýratyn resminama;

6) **web-saýt** – ähli goýlanlar, papkalar, salgylanmalar we tehniki bölüm bilen tematiki taýdan baglanyşykly web-sahypalar topary.

3. Şu Kanunda ulanylýan beýleki düşüňjeler olaryň Türkmenistanyň kanunçylygynda kesgitlenilişi ýaly manylarda ulanylýar.

2-nji madda. Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy

1. Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet – hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiyasyna esaslanýar, şu Kanundan we Internet torunyň ösdürilmegi we peýdalanylmagy

babatda işi düzgünleşdirýän Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan durýar.

2. Şu Kanunyň talaplaryna laýyklykda kabul edilen Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary Türkmenistanyň çäginde Internet toruny peýdalanyjylar ýa-da Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary bolup durýan ähli şahslar üçin hökmanydyr.

3. Eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda şu Kanunda göz önünde tutulandaka garanda başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar.

Internet toruny halkara derejesinde ösdürmegiň tehnologiýa we guramaçylyk ugurlaryny düzgünleşdirýän kadalar we düzgünlere degip geçýän Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary görkezilen kadalar we düzgünler bilen hökmany ylalaşlymaga degişlidir.

3-nji madda. Şu Kanunyň maksatlary we wezipeleri

1. Şu Kanunyň esasy maksatlary aşakdakylardyr:

1) Şu Kanun bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň subýektleriniň bähbitlerine Türkmenistanda Internet toruny ösdürmek üçin durukly we netijeli ulanylýan hukuk binýadyny döretmek;

2) Internet tory bilen baglanyşykly gatnaşyklarda Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini, Türkmenistanyň döwlet bähbitlerini goramagyň döwlet kepilliklerini berkitmek;

3) Türkmenistanda internet-hyzmatlaryny etmek babatda işiň hukuk esaslaryny bellemek;

4) Internet toruny ösdürmegiň tehniki we tehnologiýa hem guramaçylyk-hukuk ugurlaryny düzgünleşdirýän halkara kadalaryny işläp taýýarlamaga we kabul etmäge Türkmenistanyň gatnaşmagy üçin şertleri kesgitlemek.

2. Şu aşakdakylar şu Kanunyň esasy wezipelerine degişlidir:

1) ýurduň çäginde Internet toruny ösdürmek babatda Türkmenistanyň döwlet syýasatyny kesgitlemek;

2) Türkmenistanda Internet toruny peýdalanyjylaryň Internet toruna erkin elýeterliligini üpjün etmek;

3) şu Kanun bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň subýektlerini Internet toruna birikdirmegiň tertibini we şertlerini kesgitlemek;

4) Internet torunda ýerleşdirilýän ýa-da Internetde alyş-çalyş serişdeleriniň üsti bilen berilýän maglumatyň hukuk düzgünini kesgitlemek;

5) Internet torunda amala aşyrylýan jemgyýetçilik howply etmişleriň önüni almak, şeýle hem şu görnüşli hukuk bozulmalaryny amala aşyran adamlary netijeli ýüze çykarmak we temmi bermek üçin kadalaşdyryjy şertleri döretmek;

6) Internet torunda ýerleşdirilýän intellektual eýeçilik obýektlerine awtorlyk we beýleki aýratyn hukuklaryň goragy;

7) özaralarynda we Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary bilen özara gatnaşyklaryň barşynda toplanýan, Internet toruny peýdalanyjylar hakynda şahsy maglumatlary goramak;

8) Internet torunda elektron resminama dolanyşygy üçin kadalaşdyryjy şertleri döretmek.

4-nji madda. Şu Kanunyň hereket ediş çygyry

1. Şu Kanunyň hereketi hyzmatlaryň edilen ýeri we (ýa-da) Internet toruny peýdalanyjynyň ýerleşýän ýeri Türkmenistanyň çägi bolan mahalynda Türkmenistanyň hukuk tabynlygy astynda amala aşyrylan diýlip hasap edilýän internet-hyzmatyna we (ýa-da) Internet toruny peýdalanmak bilen amala aşyrylan beýleki hukuk taýdan ähmiýetli hereketlere degişlidir.

2. Hukuk taýdan ähmiýetli hereketleriň amala aşyrylan wagty diýlip hukuk netijelerini emele getiren birinji hereketiň amala aşyrylan wagty hasap edilýär.

3. Eger şu Kanun bilen gönüden-göni başga zat belenilmedik bolsa, şu Kanunyň hereketi maglumata elýeterliligiň azatlygyny, maglumatyň goragyny we intellektual eýeçiligiň goragyny üpjün etmek bilen baglanyşykly gatnaşyklara degişli däl.

5-nji madda. Şu Kanun bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň subýektleri

Şu Kanun bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň subýektleri aşakdakylardyr:

1) Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we peýdalanylyşyny düzgünleşdirýän döwlet dolandyryşynyň ygtyýarly edaralary;

- 2) Internet toruny peýdalanyjylar;
- 3) Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary.

II bap TÜRKMENISTANDA INTERNET TORUNYŇ ÖSÜŞINI DÜZGÜNLEŞDIRMEK BABATDA DÖWLET SYÝASATY

6-njy madda. Türkmenistanda Internet torunyň ösüşi bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmegiň esasy ýörelgeleri

Türkmenistanda Internet toruny ösdürmek bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek şu aşakdaky esasy ýörelgeleri berjaý etmek bilen amala aşyrylýar:

1) Türkmenistanyň raýatlarynyň Internet toruny peýdalanmaga we onda ýerleşdirilen maglumatlaryň elýeterliligine bolan hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmek;

2) halkara derejesinde bellenilen we şu Kanunyň kabul edilen pursadynda hereket edýän Internet toruny guramagyň we ösdürmegiň guramaçylyk kadalaryny we tehniki amallarynyň aýratynlyklaryny hasaba almak;

3) halkara derejesinde bellenilen kadalaryň we düzgünleriň bolmadyk ýa-da olaryň Türkmenistanyň kanunçylygynyň talaplarynyň güýjünde ulanylyp bilinmejek babatynda diňe käbir ugurlarda Internet toruny düzgünleşdirmek çygryny çäklendirmek;

4) Internet toruny ösdürmek bilen baglanyşykly we Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilen raýatyň, jemgyýetiň we döwletiň hukuklaryna we bähbitlerine degip geçmeýän gatnaşyklarda düzgünleşdirmegiň ýaýradylmazlygy;

5) fiziki we ýuridik şahslara Internet toruny beýleki peýdalanyjylar bilen bir şertlerde internet-hyzmatlaryny etmek üçin şertnama baglaşylanda ýüz döndermegiň mümkin bolmazlygy.

7-nji madda. Internet-hyzmatlaryny bermek boýunça işiň çygrynda döwlet syýasatynyň esasy ugurlary

Şu aşakdakylar internet-hyzmatlaryny bermek boýunça işiň çygrynda döwlet syýasatynyň esasy ugurlarydyr:

1) Internet torlaryna birikdirilen, kompýuter enjamlaryny peýdalanmakda berilýän döwlet we döwlete dahylsyz gurluşlaryň infrastrukturasyny döretmek we saklamak arkaly Internet toruna birikdirmegiň hyzmatlaryna ählumumy we deň elýeterlilik üpjün etmek;

2) ilatyň durmuş taýdan goralмага degişli gatlaklaryna internet-hyzmatlary edilende ýeňillikleri bermek;

3) Türkmenistanyň barmasy kyn bolan we uzakdaky oba ýerlerinde Internet toruna birikdirmek hyzmatlarynyň infrastrukturasyny ösdürmek;

4) olary döwlet tarapyndan sertifikatlaşdyrmak we görkezilen hyzmatlary ýerine ýetirýän şahslaryň işini ygtyýarlylandyrmak arkaly Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen bellenen, Internet toruna birikdirmek hyzmatlarynyň hiline bolan talaplary üpjün etmek;

5) Türkmenistanyň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, bilim we kitaphana edaralarynyň torlaryny we raýatlaryň olara ählumumy elýeterliligini bermek üçin torlary we maglumat serişdelerini Internet torunda döretmek we ornaşdyrmak;

6) her bir raýatyň zähmet çekmäge bolan hukugyny ýokary derejede doly durmuşa geçirmek üçin işgärleri iş bilen üpjün etmegiň distansion görnüşleriniň ösdürilmegine, şeýle hem zähmete ukyplylygy çäklendirilen adamlaryň zähmet proseslerine gatnaşmaklaryna ýardam etmek;

7) internet-hyzmatlaryny edinmek üçin gerek bolan binýatlaýyn bilimleriň we endikleriň ýaýradylmagyna ähmiýet bermek bilen okatmagyň distansion görnüşlerini ösdürmek üçin şertleri döretmek;

8) internet-hyzmatlaryny edinmek üçin gerek bolan binýatlaýyn bilimleri we endikleri orta bilimiň standartlaryna goşmak;

9) internet-hyzmatlaryny etmegiň barşynda döwletiň, fiziki we ýuridik şahslaryň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek;

10) tehnologiýalaryň we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň üýtgemegini hasaba almak bilen olary peýdalanmak babatda internet-hyzmatlaryny etmek boýunça işi hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň mehanizmini öz wagtynda kämilleşdirmek.

8-nji madda. Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini döwlet tarapyndan goldamak

1. Döwlet Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini höweslendirýär we goldaýar.

2. Döwlet şu aşakdakylary üpjün edýän çäreleri kabul edýär:

1) Internet toruna deň hukukly, hukuk taýdan kemsitmezden elýeterlilik;

2) maglumat hyzmatlaryny we aragatnaşyk hyzmatlaryny ösdürmegiň çäklerinde Türkmenistanyň ýaşajyklaryny Internet toruna birikdirmegiň döwlet maksatnamalarynyň amala aşyrylmagyny;

3) Türkmenistanyň maglumat serişdelerinden peýdalanmagyň hukuk taýdan kemsitmezlik tertibiniň belenilmegini;

4) Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlarynyň işiniň we Internet tory arkaly amala aşyrylýan maglumatyň alşylmagynyň esasyz çäklendirmelerine ýol berilmezligini;

5) internet-tehnologiýalaryny peýdalanmak bilen edilýän hyzmatlar bazarynyň ösdürilmegine ýardam edilmegini, monopolizasiýa we päk ýüresiz bäsdeşlige ýol berilmezligini.

3. Döwlet Internet torunyň infrastrukturasyň ösüşiniň we peýdalanylyşynyň höweslendirilmegini, şol sanda salgytlar we beýleki hökmany tölegler boýunça ýeňillikleri ulanmak arkaly amala aşyrýar.

4. Türkmenistanda Internet torunyň ösüş taslamalaryny döwlet tarapyndan goldamak hakynda çözgütler kabul edilende. ilkinji nobatda, Türkmenistanyň raýatlary tarapyndan Internet torunyň has giňden peýdalanylmagyny üpjün edýän öndebaryjy tehnologik çözümlere ähmiýet berilýär.

5. Döwlet görkezilen tehnologiýalary peýdalanmak bilen döwlet hyzmatlaryny etmek arkaly döwletiň, hususy pudagyň we raýatlaryň arasyndaky özara hereketlerinde internet-tehnologiýalarynyň peýdalanylmagyny ýaýratmak boýunça maksatlaýyn işi amala aşyrýar.

6. Döwlet Internet toruny ösdürmegiň tehnologik we guramaçylyk ugurlaryny düzgünleşdirýän halkara kadalarynyň taslamalarynyň işlenip taýýarlanylmagyna döwlet dolandyryşynyň Internet toruny ösdürmek we ulanmak babatda ygtyýarly edaralary tarapyndan we Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary bilen bilelikde gatnaşýar.

9-njy madda. Internet-hyzmatlaryny etmek babatda ygtyýarlylandyrmak we sertifikatlaşdyrmak

1. Internet-hyzmatlaryny etmek boýunça fiziki we ýuridik şahslaryň işini ygtyýarlylandyrmak Türkmenistanyň kanunçylygynda we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynda bellenen tertipde amala aşyrylýar.

2. Internet-hyzmatlaryny etmek üçin ulanylýan programmalaýyn serişdeleriň we tehniki enjamlaryň sertifikatlaşdyrylmagy Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde amala aşyrylýar.

III bab TÜRKMENISTANDA INTERNET TORUNYŇ ÖSDÜRILMEGINI WE PEÝDALANYLMAGYNY DÜZGÜNLEŞDIRMEK

10-njy madda. Türkmenistanda Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek işine gatnaşyjylar

1. Türkmenistanda Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek işine gatnaşyjylar şu aşakdakylardyr:

1) Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralary;

2) Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary.

2. Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralaryna döwlet dolandyryş edaralary degişlidir, olara şu aşakdaky wezipeler ýüklenilýär:

1) Internet toruny ösdürmek we ony peýdalanmak babatda döwlet syýasatyny we kadalaşdyryjy hukuk düzgünleşdirmesini işläp taýýarlamak;

2) döwletiň maglumat howpsuzlygyny we Türkmenistanyň raýatlarynyň kanuny bähbitleriniň goragyny üpjün etmek;

3) Türkmenistanda internet-hyzmatlary edilende we peýdalanylanda fiziki we ýuridik şahslaryň hukuklaryny berjaý etmek.

11-nji madda. Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralarynyň ygtyýarlyklary

Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralary:

1) Internet toruny ösdürmek babatda we milli hem-de halkara de-rejelerinde internet-hyzmatlaryny bermegiň döwlet syýasatyny işläp taýýarlaýarlar, utgaşdyrýarlar we durmuşa geçirýärler;

2) Türkmenistanda Internet toruny we internet-tehnologiýala-ryny ösdürmek, ýaýratmak we giňden ulanmak üçin amatly şertleri döredýärler;

3) Türkmenistanda Internet toruny ösdürmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmegiň meseleleri bo-ýunça gyzyklanýan taraplar üçin teklipleri, ýörelgeleri we gurallar je-mini işläp taýýarlaýarlar;

4) Internet torunyň milli segmentiniň çäklerinde milli domenleriň elektron salgylaryny hasaba alýarlar we görkezilen salgylaryň maglu-matnamasyny ýöredýärler;

5) Türkmenistanda Internet toruny ösdürmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hu-kuk namalaryny işläp taýýaramaga gatnaşýarlar;

6) Internet toruny ösdürmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirýän Türkmenistanyň kanunçylygynyň ber-jaý edilişine gözegçilik barlagyny alyp barýarlar;

7) Internet toruny ösdürmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek babatda öndebaryjy halkara tejribesiniň ýaýradylmagyna ýardam edýärler;

8) Internet toruny peýdalanmak bilen amala aşyrylýan hukuk bo-zulmalaryna garşy göreşi alyp barýarlar;

9) şu Kanunda we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hu-kuk namalarynda göz önünde tutulan beýleki ygtyýarlyklary amala aşyrýarlar.

12-nji madda. Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlarynyň ygtyýarlyklary

1. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary:

1) Türkmenistanyň Internet torundan peýdalanyjylaryny Internet toruna elýeterlilik bilen üpjün edýärler;

2) Türkmenistanyň Internet torundan peýdalanyjylaryna internet-tehnologiýalaryny peýdalanmak bilen şu Kanunda we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynda göz önünde tutulan hyzmatlary edýärler;

3) fiziki we ýuridik şahslara internet-hyzmatlaryny bermek çygrynda Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň taslamalarynyň işlenip taýýarlanylmagyna gatnaşýarlar;

4) Türkmenistanda Internet torunyň ösdürilmeginde ulanylýan standartlaryň işlenip taýýarlanylmagyna gatnaşýarlar;

5) şu Kanunda we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynda göz önünde tutulan beýleki ygtyýarlyklary amala aşyrýarlar.

2. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary dessin-agtaryş işini amala aşyrýan edaralara olar tarapyndan degişli çäreler geçirilende ýardam edýärler, şeýle çäreleri geçirmeginiň guramaçylyk we tehniki tärleriniň açylmagyna ýol bermezlik boýunça çäreler görýärler.

3. Internet toruny peýdalanyjy tarapyndan şertnamanyň şertleri bozulanda, şeýle hem internet-hyzmatlary öz wagtynda tölenmedik mahalynda Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory kemçilikler düzedilýänçä peýdalanyjynyň Internet toruna elýeterliligini duruzmaga haklydyr.

IV bap
INTERNET-HYZMATLARYNYŇ AÝRY-AÝRY
DEREJELERINI HUKUK TAÝDAN
DÜZGÜNLEŞDIRMEGIŇ ESASY DÜZGÜNLERI

13-nji madda. Internet toruna birikdirmek hyzmatlaryny etmek

1. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary üçin olaryň kompýuter torlaryny Internet toruna birikdirmek hökmany bolup durýar.

Bu edaralary Internet toruna birikdirmegiň tertibi we şertleri, şol sanda şeýle torlarda bar bolan maglumaty goramagyň şertleri, degişli çäreleri maliýeleşdirmegiň tertibi, Internet toruny we başgalary peýdalanmak bilen maglumat alyşmagyň tertibi Internet toruny ösdürmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirýän ygtyýarly döwlet edaralary tarapyndan kesgitlenilýär.

2. Ylym-bilim we medeni çygryň edaralary, şol sanda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň ylmy edaralary we ýokary okuw mekdepler, ähli görnüşlerdäki bilim edaralary, kitaphanalar, muzeý we arhiw edaralary üçin Internet toruna elýeterlilik hökmany tertipde amala aşyrylýar.

3. Internet toruna birikdirmek şertnamasy boýunça Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory Internet toruna eýeçilik hukugynda we (ýa-da) başga hukukda Internet toruny peýdalanyja ahyrky enjamy birikdirmek boýunça hyzmatlary etmäge borçlanýar, Internet toruny peýdalanyjy bolsa ýerine ýetirilen hyzmatlary tölemäge we olary görkezilen şertnama, şu Kanuna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda peýdalanmaga borçlanýar.

4. Maglumatyň kriptografik gorag serişdelerini Internet toruna birikdirmek Türkmenistanyň degişli kanunçylygynda bellenen tertipde amala aşyrylýar.

14-nji madda. Elektron poçtanyň internet-hyzmatlarynyň berilmegi

1. Elektron poçtanyň internet-hyzmatlaryny etmegiň şertnamasy boýunça Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory hyzmatlary sarp edijä salgyny bermäge we bu salga gönükdirilen habary Internet torunyň üsti bilen kabul etmäge, şeýle hem Internet toruny peýdalanyjynyň tabşyrygy boýunça onuň görkezen salgysyna şeýle habary ibermäge borçlanýar, Internet toruny peýdalanyjy bolsa berlen hyzmatlary tölemäge we olary görkezilen şertnama, şu Kanuna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda peýdalanmaga borçlanýar.

Elektron poçtanyň internet-hyzmatlaryny etmek baradaky şertnamasy ýazmaça görnüşde baglaşylýar.

2. Elektron poçtanyň internet-hyzmatlaryny etmek şertnamasyny üýtgetmek ýa-da oňa goşmaça girismek hakynda taraplaryň ylalaşygy şertnamanyň özi ýaly görnüşde amala aşyrylmalydyr.

3. Elektron poçtanyň internet-hyzmatlaryny etmegiň şertnamasynda Internet toruny peýdalanyja berilýän salgy, olar bolan mahalynda maglumatyň görnüşine bolan goşmaça talaplar, Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan maglumaty kabul etmegiň we bermegiň möhletleri görkezilmelidir, olar degişli kadalar bilen göz önünde tutulandakydan uzak bolup bilmez.

4. Elektron poçtanyň internet-hyzmatlaryny etmegiň şertnamasynda Internet toruny peýdalanyjynyň salgysyna gelen maglumatyň iň uly göwrümi we ony saklamagyň möhletleri, Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan şol bir wagtda kabul edilýän we ibirilýän maglumatyň iň uly göwrümi, bu çäklendirmeler ýokary geçilen mahalynda hereket etmegiň tertibi goşmaça göz önünde tutulýar.

15-nji madda. Hostingiň internet-hyzmatlaryny etmegi

Hostingiň internet-hyzmatlaryny etmeginiň şertnamasy boýunça Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory Internet toruny peýdalanyjylara Internet toruna hemişelik birikdirilen enjamda bu serişdäni ýerleşdirmek arkaly maglumat serişdesine Internet toruny peýdalanyjylara elýeterliligi bermäge borçlanýar, Internet toruny peýdalanyjy bolsa berlen hyzmatlary tölemäge we olary görkezilen şertnama, şu Kanuna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda peýdalanmaga borçlanýar.

16-njy madda. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary tarapyndan internet-hyzmatlaryny bermek

1. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň internet-hyzmatlary, eger anyk internet-hyzmatlaryny bermek mümkinçiligi Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilmedik bolsa, Internet torundaky ýörite saýtyň üsti bilen islendik ýüz tutan adama berilýär.

2. Internet torundaky ýörite saýt şu aşakdakylary üpjün etmelidir:

1) döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary tarapyndan internet-hyzmatlarynyň berilmegini, şeýle hem görkezilen hyzmatlaryň sanawynyň saklanylmagyny;

2) döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň internet-hyzmatlaryny almak üçin gerek bolan resminamalary elektron görnüşde doldurmak mümkinçiligini;

3) döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň internet-hyzmatlaryny almak üçin resminamalary elektron görnüşde bermek mümkinçiligini;

4) döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary tarapyndan internet-hyzmatlaryny etmegiň barşy hakyndaky maglumaty elektron görnüşde almak mümkinçiligini;

5) eger şeýle mümkinçilik bu hyzmatyň düýp mazmunyna ters gelmese, döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň etmeli internet-hyzmatlarynyň netijelerini elektron görnüşde almak mümkinçiligini;

6) döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň edýän internet-hyzmatlary üçin tölegi elektron görnüşde geçirmek mümkinçiligini.

3. Internet-hyzmatlary berlende döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary degişli hyzmat üçin ýüz tutan fiziki şahslaryň şahsy maglumatlarynyň jar edilmezligini üpjün etmäge borçludylar.

4. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary Internet torunda ýörite saýty döredenlerinde onuň işlemek howpsuzlygyny we goragyny üpjün etmek boýunça çäre görmelidirler.

17-nji madda. Internet torunda döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň işi hakynda maglumat bermek

1. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary öz işi hakynda maglumaty ýerleşdirmek üçin Internet torunda öz resmi saýtlaryny döredýärler.

Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda gör-

kezilen saýtlarda ýerleşdirilýän maglumatyň dogrulygyna we wajyplygyna gözegçilik etmäge borçly wezipeli adamlary belleýärler.

2. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň Internet torunda ýerleşdirýän habarlary şu aşakdaky maglumatlary özünde saklamalydyr:

1) sanawy Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilýän döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasy, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasy hakynda umumy maglumatlar;

2) döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň işini reglamentirleýän, şeýle hem döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasy, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasy tarapyndan kabul edilen kadalaşdyryjy hukuk namalary hakynda maglumatlar;

3) döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasy, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasy tarapyndan berilýän hyzmatlaryň sanawy;

4) döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň işi hakynda statistik maglumaty, onuň sanawy Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilýär;

5) fiziki we ýuridik şahslaryň ýütutmalary bilen döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň işi hakynda maglumat;

6) döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň wezipeli adamlary tarapyndan ýüz tutýanlary kabul etmegiň tertibi.

3. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň işi hakynda maglumat degişli edaranyň resmi saýtynda görkezilen onuň elektron poçtasynyň salgysy boýunça iiberen talabyna görä islendik adama berilýär.

Eger döwlet häkimiýet we dolandyryş edarasynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň işi hakynda maglumat eýýäm Internet torunda ýerleşdirilen bolsa, onda talap üçin jogapda Internet torundaky degişli saýta salgylanma görkezilip bilner.

4. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary Internet torunda resmi saýty döredenlerinde onuň işlemek howpsuzlygyny we goragyny üpjün etmek boýunça çäre görmelidirler.

18-nji madda. Habary köpçülikleýin ýaýratmak boýunça internet-hyzmatlaryny bermek

1. Köpçülikleýin habar bermegiň çap serişdeleriniň redaksiýalary öz neşiriniň elektron görnüşini Internet torunda goýup bilerler.

Neşiriň elektron görnüşi, kada bolşy ýaly, onuň çap görnüşiniň mazmunyna laýyk gelýär, onuň dizaýnyny we kompozisiýasyny saklaýar. Çap neşiriniň adynyň, belgisiniň, çykan senesiniň, giriş ýazgysynyň yzyndan zolak rubrikalaryny, kiçi rubrikalary, sözbaşylary, ýazgylary we suratlary saklap galmak bilen elektron goýberilişiň sahypalary gelýär.

Köpçülikleýin habar bermegiň çap serişdesiniň elektron görnüşiniň onuň kagyz görnüşine garanda aýratynlyklaryna şu aşakdakylar degişlidir:

1) täzelikler sütünlerine çap görnüşi çykanyndan soň redaksiýa gelip gowşan möhüm maglumat girizilýär;

2) makalalaryň möçberlerini zerur mahalynda möhüm jikme-jiklikler we detallar bilen baýlaşdyrmak arkaly artdyryp, anyk kesgitli göwrümi bolan, çap görnüşine girmedik goşmaça suratlar bilen utgaşdyryp we ýazgylary ýerleşdirip bolar, munuň özi onuň makalalarynyň möçberleriniň çäklendirilmegine, ýazgylaryň gysgaldylmagyna ýa-da olardan käbirleriniň çap görnüşiniň indiki sanyna geçirilmegine getirýär;

3) Internet toruna birikmek mümkinçiligi bolan okyjylaryň hasabyna köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň auditoriýasyny giňeltmek;

4) köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ýaýramak çägi çäklendirilen çap görnüşine garanyňda, mahabatynyň olaryň elektron görnüşiniň ýaýramak çäginin ähli ýerine baryp ýetmeginiň hasabyna mahabat berijileri çekmek, munuň özi köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň ykdysady ýagdaýy üçin düýpli ähmiýete eýedir.

Köpçülikleýin habar bermegiň çap serişdesiniň elektron görnüşi özbaşdak hasaba alynmaga degişli däl.

Köpçülikleýin habar bermegiň çap serişdesiniň esaslandyryjysy ýa-da onuň ygtyýarly eden adamy Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ony hasaba aldyrmak üçin resminamalary berende, onuň elektron görnüşini Internet torunda goýmalydygyny görkezýär.

Köpçülikleýin habar beriş serişdesini hasaba aldyrmak hakyndaky arzada Internet torundaky elektron görnüşiniň saýtynyň domen ady görkezilmelidir, ol şu Kanuna we milli hasaba alyjy tarapyndan belgilenilýän tertibe laýyklykda belgilenilýär.

Elektron görnüşiniň çykyş maglumatlarynda döwürleýin çap neşiriniň her bir goýberilişi üçin Türkmenistanyň kanunçylygynda göz öňünde tutulan maglumatlar, şeýle hem Internet torundaky onuň saýtynyň ady görkezilýär.

2. Internet torunda köpçülikleýin habary ýaýratmagyň görnüşiniň hökmünde özbaşdak tor neşiri çykyş edip biler, onuň borçlary we hukuklary, döretmegiň we işlemeginiň ýörelgeleri Internet-Köpçülikleýin habar beriş serişdesi üçin «Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň düzgünleri we şu Kanun bilen kesgitlenilýär.

Çap neşiri bilen ýa-da onuň elektron görnüşiniň bilen deňeşdirilende özbaşdak Internet-Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň aýratynlyklaryna şular degişlidir:

1) tor neşiriniň döredilmegi we çykarylmagy bilen maliýe harajatlarynyň azalmagy;

2) habaryň okyja öz wagtynda gelip gowuşmagy, ol bolup geçýän wakalar hakynda auditoriýa üznüksiz habar bermegiň mümkinçiliginden ybaratdyr;

3) makalalaryň göwrümleriniň artdyrylmagy bilen baglanyşykly olaryň temasyny giňeltmek we açyp görkezmek mümkinçiligi;

4) ugry kesgitlemegiň erkinligi, ýagny makalanyň temasy bilen baglanyşykly goşmaça maglumatlary alyp, okyja Internet torunyň kömegi bilen beýleki ýazgylara ýüz tutmaga mümkinçilik berýän, salgylanmalaryň köp sanlysy bilen üpjün edilen makalalar ulgamyndaky giperteksti peýdalanmak mümkinçiligi;

5) redaksiýanyň serwerine gelip gowuşýan täzelik habarlarynyň üznüksiz täzelenmegi bilen baglanyşykly bolan erkin dizaýn, erkin kompozisiýa;

6) öz borçlaryny ýerine ýetiren mahalynda redaksiýanyň žurnalistleriniň, onuň ýolbaşçylarynyň ondan-oňa gitmek we boljak ýetlerini saýlamalarynyň erkinligi, olar Internet torunyň kömegi arkaly redaksiýa bilen arkalaşykly hereket edip bilerler.

Özbaşdak Internet – Köpçülikleýin habar beriş serişdesi «Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda hasaba alynmaga degişlidir.

Özbaşdak Internet – Köpçülikleýin habar beriş serişdesi üçin ulanarlykly hasaba aldyrmak maksady bilen ýazylan arzada onuň Internet torundaky saýtynyň domen ady görkezilmelidir, ol şu Kanuna we milli hasaba alyjy tarapyndan bellenilýän tertibe laýyklykda bellenilýär.

Özbaşdak Internet-Köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň çykyş maglumatlarynda şu aşakdaky maglumatlar görkezilýär:

- 1) tor neşiriniň ady;
- 2) esaslandyryjynyň (şärikli esaslandyryjylaryň) familiýasy, ady, atasynyň ady (atlandyrylyşy);
- 3) baş redaktoryň familiýasy, ady, atasynyň ady;
- 4) redaksiýanyň salgysy;
- 5) hasaba alyjy edaranyň ady, hasaba alnan belgisi;
- 6) Internet torundaky saýtyň domen ady.

V bap

INTERNET-HYZMATLARY EDILENDE INTERNET TORUNYŇ KANALLARY BOÝUNÇA BERILÝÄN MAGLUMATLARA BOLAN TALAPLAR WE OLARY BERMEGIŇ ŞERTLERI

19-njy madda. Internet torunyň kanallary boýunça berilýän maglumatlara bolan talaplar

1. Internet torunyň kanallary boýunça maglumat berýän adam ony internet-hyzmatlaryny etmek baradaky şertnamada görkezilen talaplara laýyk gelýän görnüşde bermelidir.

2. Internet hyzmatlaryny etmek baradaky şertnamada maglumatyň görnüşine bolan talaplar bolmadyk mahalynda maglumat berýän adam ony elektron resminama görnüşinde bermäge borçludyr.

Elektron resminama:

1) onuň hakykylygyny tassyklamaga mümkinçilik berýän maglumatlary saklamalydyr;

2) elektron resminamany düzüjini anyklamaga mümkinçilik berýän usul bilen we görnüşde döredilmelidir we peýdalanylmalydyr;

3) adamyň kabul etmegi üçin elýeter görnüşde berilmelidir (gaý-tadan döredilmelidir);

4) ony birnäçe gezek peýdalanmak üçin elýeter bolmalydyr.

3. Internet torunyň kanallary boýunça maglumat berýän adam onuň mazmuny üçin Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda do-ly jogapkärçilik çekýär.

4. Internet torunyň kanallary boýunça şu maddanyň degişli ta-laplaryna laýyk gelmeýän maglumaty berýän adam Internet torunyň kanallary boýunça berilýän maglumatyň ýitirilmek, ýoýulmak ýa-da maglumaty kabul edijä eltmegiň bökdelmek töwekgelçiligini çekýär.

20-nji madda. Internet-hyzmatlary edilende maglumaty bermek boýunça borçnamalary ýerine ýetirmegiň pursady

Eger internet-hyzmatlaryny etmek baradaky şertnamada başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, maglumaty bermek borjy şert-namanyň güýjünde iberijiden alyjynyň ýa-da onuň başga görkezzen adamynyň salgysyna maglumaty bermäge borçly, Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan iberijiden maglumatyň alnan pursadynda ýerine ýetirilen diýlip hasap edilýär.

21-nji madda. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan maglumaty ibermegiň möhletleri

1. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory alnan maglumaty özüne görkezilen salga bellenen möhletiň dowamynda ibermäge borçludyr, onuň möhleti internet-hyzmatlaryny etmegiň kadalary bi-len bellenilýär.

2. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory bilen baglaşylan şert-namada bellenen degişli kadalardaky möhletler bilen deňeşdirilende maglumaty eltmegiň gysgaldylan möhletleri görkezilip bilner.

22-nji madda. Internet-hyzmatlary edilende Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan habary we ol hakdaky maglumatlary resmileşdirmek

1. Internet-hyzmatlary edilende Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan habary we ol hakdaky maglumatlary resmileş-

dirmek internet-hyzmatlaryny etmek baradaky şertnama laýyklykda we Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen bellenen möhletlerde we tertipde amala aşyrylýar.

2. Internet – hyzmatlaryny bermegiň kadalarynda habaryň we resmileşdirmek hökmany bolan ol hakdaky maglumatlaryň derejeleri, şeýle hem Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan degişli resminamalary resmileşdirmegiň we saklamagyň tertibi we möhletleri görkezilmelidir.

23-nji madda. Internet-hyzmatlary edilende habary ibermek boýunça borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini tassyklamak

1. Habary iberijiniň ýa-da maglumaty kabul edijiniň talap etmegi boýunça Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenenilýän görnüş boýunça şu Kanunyň 22-nji maddasynyň esasynda habaryň alnandygy ýa-da iberilendigi hakynda resmileşdirilen kepilnamany ýa-da gaýry tassyknamany mugtuna berýär.

Bu görnüşüň bolmadyk mahalynda tassyklamak olary anyklamaga mümkinçilik berýän habaryň maglumatlaryny, Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorynyň adyny we guramaçylyk-hukuk görnüşini, maglumatlary bermek hyzmatlarynyň edilmegi üçin onuň ygtyýarnamasynyň belgisini, tassyknamanyň berlen senesini, tassyknamany beren wezipeli adamyň familiýasyny görkezmek, şeýle hem onuň goluny we guramanyň – Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorynyň möhürini basmak bilen erkin görnüşde resmileşdirilýär.

2. Haçan-da Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan şu Kanunyň 22-nji maddasyna laýyklykda iberilen ýa-da alnan habary resmileşdirmek geçirilse, internet-hyzmatlaryny sarp ediji taraplaryň ylalaşygynda bellenen şertlerde özüne resminamanyň göçürilen nusgasynyň tölegine berilmegini, şeýle ylalaşyk bolmadyk mahalynda bolsa resminamanyň nusgasyny almak boýunça işlere adatça bildirilýän talaplara laýyklykda talap etmäge haklydyr.

24-nji madda. Internet-hyzmatlarynyň edilýän ýeri

Internet-hyzmatlarynyň edilýän ýeri diýlip, Internet toruny peýdalanyjynyň ýaşaýan ýeri ýa-da bolýan ýeri boýunça – fiziki şahsyň ha-

saba alynýan ýeri ýa-da eger Türkmenistanyň kanunçylygynda başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, Internet toruny peýdalanyjynyň – ýuridik şahsyň döwlet tarapyndan hasaba alynýan ýeri hasap edilýär.

VI bab
ADAM HUKUKLARYNYŇ BOZULMAGYNA
ÝOL BERMEZLIK BILEN BAGLANÝŞYKLY
INTERNET TORUNY PEÝDALANMAGYŇ
AÝRATYN ŞERTLERI

25-nji madda. Internet toruny peýdalanyjylar tarapyndan
Internet torunyň hukuga garşy maksatlarda
peýdalanylmagyna garşy hereket etmek

Döwlet Internet toruny peýdalanyjylar tarapyndan Internet torunyň hukuga garşy maksatlarda peýdalanylmagyna garşy hereket etmek üçin kanunçylyk we beýleki çäreleri görýär.

Şeýle çäreleriň biri-de peýdalanyjylar hakynda we olara edilen hyzmatlar hakyndaky maglumaty azyndan 12 aý saklamak we ka-zyýet we (ýa-da) hukuk goraýjy edaralaryň talaby boýunça bu maglumatlary bermek Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlarynyň borjy bolup durýar.

26-njy madda. Internet torunda hukuga garşy habaryň
dolanyşygyna garşy hereket etmek maksady
bilen Internet torunyň ösdürilmegini we
peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda
ygtyýarly döwlet edaralarynyň jemgyýetçilik
birleşikleri bilen hyzmatdaşlygy

1. Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jemgyýetçilik birleşikleri bilen Internet torunda hukuga garşy habary ýüze çykarmaga gönükdirilen işde hyzmatdaşlyk etmäge haklydyrlar.

Görkezilen hyzmatdaşlyk Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralary

tarapyndan jemgyýetçilik birleşikleri bilen baglaşylýan ylalaşyklara laýyklykda amala aşyrylýar.

2. Görkezilen ylalaşyklara laýyklykda jemgyýetçilik birleşikleri hukuga garşy maglumaty ýüze çykaryp, Internet torunda bu habaryň ýerleşdirilen saýtynyň salgysy hakyndaky maglumatlary öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda olara garşy çäre görmek üçin Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda degişli ygtyýarly döwlet edarasyna iberýärler.

27-nji madda. Internet toruny peýdalanyjylaryň şahsy maglumatlaryny goramak

Internet toruny peýdalanyjynyň özi olar tarapyndan Internet torunda goýulýan (habar berilýän) şahsy maglumatlaryň ýaşyrynlyk dejesini saýlaýar.

Döwlet şahsy durmuşyň eldegrilmesizliginiň we Internet torunda göwnejaý bolmadyk maksatlarda şahsy maglumatlaryň peýdalanylmazlygynyň kepilliginiň üpjün edilmegi üçin jogapkärçiligi öz üstüne alýar.

Döwlet Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda degişli ygtyýarly döwlet edaralarynyň üsti bilen Internet toruny peýdalanyjylara şahsy maglumatlaryň ýaşyrynlygy bozulan ýa-da bilkastlaýyn ýoýlan mahalynda adalatlylygyň dikeldilmegini gazanmak mümkinçiligini üpjün edýär.

28-nji madda. Internet toruny peýdalanmak arkaly ýaýradylýan maglumat önümine çagalaryň elýeterliliginiň çäklendirmeleri

1. Mekdebe çenli, başlangyç, esasy orta we umumy orta bilim hem-de mekdepdan daşary bilim maksatnamalaryny durmuşa geçirýän bilim edaralarynda, şeýle hem Internet torundan peýdalanmak hyzmatlaryny berýän beýleki guramalarda Internet torundan peýdalanmak arkaly ýaýradylýan maglumat önümine çagalaryň elýeterliligi görkezilen guramalar tarapyndan çagalaryň maglumat howpsuzlygyny üpjün edýän apparat-programma, tehniki-tehnologik we beýleki serişdeleri ulanylan şertinde rugsat berilýär.

2. Internet torundan peýdalanmak hyzmatlaryny berýän guralmalar görkezilen hyzmatlaryň berilýän adamynyň ýaşyny anyklamak üçin Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilmedik çäreleri ulanmaga haklydyrlar.

3. Bellibir ýaş derejelerindäki çagalaryň arasynda ýaýradylmagy çäklendirilen maglumatlara şu maglumatlar degişlidir:

1) ýowuzlygyň, fiziki we (ýa-da) psihiki zorlugyň, jenaýatyň ýa-da jemgyýete garşy beýleki hereketiň şekili ýa-da beýany görnüşinde berilýän;

2) çagalarda gorkyny, elhenji ýa-da dowly döredýän, şol sanda güýç ulanmazdan ölümi, keseli, öz-özüňe kast etmegi, betbagtçylykly ýagdaýy, heläkçiligi ýa-da weýrançylygy we (ýa-da) olaryň netijeleri görnüşinde adamzat mertebesini kemsidýän şekil ýa-da beýan görnüşinde berilýän;

3) erkek bilen aýalyň arasynda jynsy gatnaşyklaryň şekili ýa-da beýan görnüşinde berilýän;

4) hapa sögünçlere degişli bolmadyk paýys (kemsidiji) sözleri we aňlatmalary saklaýan.

4. Çagalaryň arasynda ýaýratmak üçin gadagan edilen maglumatlara şu maglumatlar degişlidir:

1) çagalarda öz ömrüne we (ýa-da) saglygyna howp döredýän hereketleri amala aşyrmaga, şol sanda öz saglygyna zyýan ýetirmäge, öz-özüne kast etmäge oýarýan;

2) çagalarda neşe serişdeleri, psihotrop maddalary we prekursorlary, alkohol we temmäki önümleri, nas, toksiki, psihoaktiw, güýçli täsir edýän kelläni sämediji beýleki maddalar bilen meşgullanmak islegini döretmäge ukyply;

3) adamlar ýa-da haýwanlar babatda güýç ulanmagyň we (ýa-da) ýowuzlygy esaslandyryýan ýa-da aklaýan ýol bererlilik, ýa-da güýç ulanmak hereketlerini amala aşyrmaga oýarýan;

4) maşgala gymmatlyklaryny ret edýän we ata-enelere we (ýa-da) maşgalanyň beýleki agzalaryna hormat goýmazlygy döredýän;

5) hukuga garşy özüňi alyp barmagy aklaýan;

6) hapa sögünji özünde saklaýan;

7) pornografik häsiýetli maglumaty özünde saklaýan.

29-njy madda. Internet toruny peýdalanmak bilen çagalaryň arasynda kompýuter we beýleki elektron oýunlaryň ýaýradylmagyna bolan talaplar

1. Türkmenistanyň çäginde dolanyşykda durýan Internet toruny peýdalanmak bilen kompýuter we beýleki elektron oýunlarynda çagalaryň aňyna täsir edýän ýa-da olaryň saglygyna we ösüşine ýaramaz täsir edýän maglumaty ýaýratmagyň gizlin (ýapyk) goýmalaryny we beýleki tehniki tärlerini we usullaryny (maglumaty kabul etmegiň giperstimulýasiýasynyň we oýunlary peýdalanyjylarda sensor agressiýasynyň tärlerini we serişdelerini goşup), şol sanda gizlin funksionallyk modullaryny, oýun epizodlaryny işjeňleşdirmäge ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda çagalaryň arasynda dolanyşyk üçin gadagan edilen maglumat önümine bolan elýeterliligi başga hili almaga mümkinçilik berýän gizlin bonuslary ulanmak gadagandyr.

2. Türkmenistanyň çäginde şu aşakdaky sýužetleri özünde saklaýan kompýuter we beýleki elektron oýunlaryň Internet toruny peýdalanmak bilen çagalaryň arasynda ýaýradylmagyna ýol berilmeýär:

1) çagany beýleki adamlaryň fiziki kemçiliklerine äsgermezlik ýa-da ýaramaz garaýşa, agressiw güýç ulanyjylyga we jemgyýetçilige garşy beýleki hereketlere bolan ýaramaz garaýşa öjükdirýän, şol sanda onda oýnuň personažlaryna ýa-da oýun boýunça hyzmatdaşlara garaýşy boýunça agressiýanyň ýa-da ýowuzlygyň peýda bolmagyny döredýän;

2) oýunçy tarapyndan wirtual adam öldürmelerini amala aşyrmak we oýnuň personažlaryna wirtual şikesleri ýetirmek mümkinçiligi bilen baglanyşykly, şol sanda adam ganynyň hakykata golaý şekillendirilmegi bilen utgaşan;

3) gynamalary, horlamalary, ejir çekdirmeleri, masgaralamalary, şikesleri ýetirmegiň we ömürden mahrum etmegiň aýratyn ýowuz usullarynyň ulanylmagyny goşup, adama (sonuň ýaly-da adam bilen aýdyň meňzeşlige eýe bolan jandara) ýa-da haýwana aýratyn fiziki ýa-da psihiki ejirleri ýetirmek bilen baglanyşykly adamkärçiliksiz çemeleşmegiň hakykata golaý şekili ýa-da ýasama görnüşi bilen utgaşan;

4) jynsy gatnaşyga bolan gyzyklanmany zorlukly döredýän, hakyky görnüşi, ýasamany we meňzetmäni şekillendirýän jyns agzala-

ry, jynsy gatnaşyklar, şol sanda adamyň, haýwanlaryň ýa-da adam bilen aýdyň meňzeşlige eýe bolan jandarlaryň hakyky ýa-da wirtual keşplerini peýdalanmak bilen ýa-da jynsy häsiýetli beýleki hereketler ýa-da ýaş aýratynlygy boýunça laýyk gelmeýän çagalarda – oňny peýdalanyjylarda jynsy meselelerine gyzyklanmany döretmäge ukyply bolan, jynsy häsiýetli beýleki maglumaty özünde saklaýan, şol sanda zorlamak ýa-da jynsy häsiýetli güýç ulanmagyň beýleki hereketleriniň şekilini ýa-da ýasama sahnalaryny, çagalaryň jynsy taýdan ezilmeginiň we çaga babatda jynsy häsiýetli islendik beýleki hereketleri özünde saklaýan şekilleri, şeýle hem jynsy süžetlerde çaganyň sesini we keşbini peýdalanmak;

5) çagalarda gaýtalanýan gorkularyň, dowullaryň peýda bolmagyny döretmäge ukyply ýa-da olarda elhençligi ornaşdyrýan, şol sanda okkult-mistiki tejribäni ýa-da jadyly rituallary jikme-jik ýasap görkezýän ýa-da hakyky ýaly edip şekillendirýän; adam bedenini açmagyň, özüňe kast etmegiň, bilkastlaýyn beden agzasyna zyýan ýetirmegiň hereketleri; diri jandarlaryň ölüm ýa-da ölümden öňki janhowply ýagdaýynyň we netijeleriniň fiziologik jikme-jiklikleri; betbagtçylykly halatlaryň, heläkçilikleriň, weýrançylyklaryň gorkunçly netijeleri (zyýanlar, şikesler, köp gan akmagyň yzlary, jesetler, adamlaryň ýa-da haýwanlaryň maýyp-müjrup edilen bedenleri ýa-da olaryň amputirlenen bölekleri, dökülen ganlaryň yzlary).

3. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary, Internet toruna köpçülikleýin elýeterlilik nokatlarynyň eýeleri we administratorlary köp peýdalanylýan on-laýn oýunlara peýdalanyjynyň ýaşynyň barlanan tassyknamasynyň kömegi bilen çagalaryň şeýle oýunlara bolan elýeterliliginiň ýaş çäklendirmelerine Türkmenistanyň kanunçylygy bilen göz önünde tutulan gözegçiligi üpjün etmäge borçludylar.

VII bap INTERNET-HYZMATLARYNY ETMEK ÇYGRYNDAKY JOGAPKÄRÇILIK

30-njy madda. Internet toruny peýdalanyjylaryň jogapkärçiligi

Internet toruny peýdalanyjylar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda şu aşakdakylar üçin jogapkärçilik çekýärler:

1) ýaýradylmagy Türkmenistanyň kanunçylygy bilen çäklendirilen ýa-da gadagan edilen maglumaty özünde saklaýan habarlaryň Internet torunyň kanallary boýunça iberilmegi;

2) döwlet syryny ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygy bilen goralýan beýleki syry saklaýan maglumatyň Internet torunyň kanallary boýunça iberilmegi;

3) Türkmenistanyň Prezidenti babatda kemsitmegi ýa-da töhmeti özünde saklaýan maglumatlaryň, konstitusion gurluşy güýç bilen üýtgetmäge çagyryşlary, urşy, zorlugy we ýowuzlygy, teniniň reňkini, milli we dini duşmançylygy we tapawutlary, pornografiýany, töhmeti we kemsitmegi, jenaýat taýdan jezalandyrylýan etmişleri amala aşyrmak üçin meçew bermegi özünde saklaýan maglumatlaryň Internet torunyň kanallary boýunça ýaýradylmagy;

4) Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenen degişli rugsat bolmazdan intellektual eýeçiligiň obýektlerine degişli maglumatlaryň Internet torunyň kanallary boýunça ýaýradylmagy, peýdalanylmagy we çap edilmegi;

5) Internet toruny peýdalanyjy tarapyndan, maglumaty kabul edijä mahabaty saklaýan maglumatyň, şol maglumaty almak üçin talap edilmedik halatynda, aýda iki we ondan köp gezek elektron poçtanyň salgysy boýunça bilkastlaýyn iberilmegi;

6) Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorynyň daşyndan aýlanyp Internet torunyň kanallary boýunça maglumatyň üçünji şahslardan kabul edilmegi ýa-da berilmegi;

7) internet-hyzmatlaryndan peýdalanmak hukuklarynyň üçünji şahslara berilmegi;

8) Türkmenistanyň kanunçylygy bilen goralýan kompýuter maglumatyna bikanun girilmegi;

9) bu maglumat ulgamlarynda durýan maglumatyň ýok edilmegine, gabalmagyna ýa-da üýtgemegine getiren ýa-da getirip biljek içerki, pudagara we beýleki maglumat ulgamlaryna rugsatsyz aralaşylmagy, şeýle hem kompýuter, kommunikasiýa we beýleki enjamyň gabalmagy ýa-da hatardan çykmagy;

10) Internet toruny peýdalanyjylar hakynda hususy ýa-da beýleki maglumaty aldaw ýoly bilen almak üçin niýetlenen web-sahypalaryň we web-saýtlaryň döredilmegi, peýdalanylmagy we ýaýradylmagy;

11) zyýan ýetiriji kompýuter programmalarynyň döredilmegi, peýdalanylmagy we ýaýradylmagy;

12) Internet kanallary boýunça berilýän maglumatyň mazmuny, onuň dogrulygy we ýaýradylmagy;

13) fiziki we ýuridik şahslara moral we maddy zyýanyň ýetirilmegi, şeýle hem döwlete zyýan ýetirilmegi;

14) maglumatyň kriptografik goragynyň sertifikatlaşdyrylmadyk serişdeleriniň peýdalanylmagy.

31-nji madda. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorynyň jogapkärçiligi

1. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary şu Kanunyň talaplarynyň özleri tarapyndan ýol berlen bozulmalary üçin şu Kanuna hem-de Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda jogapkärçilik çekýärler.

2. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory aşakdakylar üçin Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilik çekýär:

1) Internet toruny peýdalanyjynyň özi tarapyndan alynýan, saklanýan we iberilýän maglumatynda bar bolan habarlaryň syrynyň berjaý edilmezligi;

2) maglumatlary resmileşdirmek möhletleriniň ýa-da tertibiniň bozulmagy;

3) maglumatyň kriptografik goragynyň sertifikatlaşdyrylmadyk serişdeleriniň peýdalanylmagy.

3. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatorlary tarapyndan şahsyýetiň, jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerine zyýan ýetirmek maksady bilen baglanyşykly, şol sanda jenaýatçylykly maksatlar bilen aragatnaşyk serişdeleri peýdalanylman mahalynda ygtyýarly döwlet dolandyryş edarasy aragatnaşyk babatda islendik tehniki serişdeleriň we telekommunikasiýa aragatnaşyk torlarynyň işini olaryň edara degişlidigine we eýeçiliginiň görnüşlerine garamazdan togtatmak hukugyna eýedir.

4. Internet torunyň hyzmatlarynyň operatory tarapyndan Internet toruny peýdalanyja internet-hyzmatlaryny bermek hakyndaky şertnama boýunça borçnamalaryny göwnejaý ýerine ýetirilmezligi bilen baglanyşykly ýitgileriň öwezini dolmak Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda geçirilýär.

VIII bap JEMLEÝJI DÜZGÜNLER

32-nji madda. Internet toruny düzgünleşdirmek babatda Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygy

1. Internet toruny düzgünleşdirmek babatda Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygy halkara hukugynyň, Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň, şeýle hem halkara tejribesindeki durnukly standartlaryň we amallaryň umumy ykrar edilen ýörelgelerini we ölçeglerini berjaý etmegiň esasynda amala aşyrylýar.

2. Internet torunyň ösdürilmegini we peýdalanylmagyny düzgünleşdirmek babatda ygtyýarly döwlet edaralary öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde:

1) Internet torunyň ösdürilmegi we peýdalanylmagy babatda döwletiň bähbitlerine wekilçilik edýärler we goraýarlar;

2) daşary ýurt döwletleriniň ygtyýarly edaralary, hökümetara we halkara guramalary bilen arkalaşykly hereket edýärler, şeýle hem Internet torunyň ösdürilmegi we peýdalanylmagy babatda döwlet, onuň raýatlary we guramalary tarapyndan amala aşyrylýan halkara hyzmatdaşlygynyň meselelerini utgaşdyrýarlar;

3) Internet torunyň ösdürilmegi we peýdalanylmagy babatda Türkmenistanyň halkara şertnamalaryndan gelip çykýan döwletiň borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler.

3. Türkmenistanyň milli hasaba alyjysy Internet torunyň milli segmentinde ikinji derejeli domen atlaryny hasaba almak kadalaryny kabul edýär, olar Türkmenistanyň kanunçylygyny ýa-da beýleki döwletleriň jemgyýetçilik tertibini bozýan domen atlarynyň ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilen işi amala aşyrmak üçin administrator tarapyndan ulanylýan domeniň hasaba alynmagyny ýatyrmaga mümkinçilik berýärler.

4. Türkmenistanyň çäginde Internet torundan peýdalanmak babatda işi amala aşyryýan daşary ýurtlaryň fiziki we ýuridik şahslary, eger Türkmenistanyň kanunçylygynda we Türkmenistanyň halkara şertnamalarynda başga zat belenilmedik bolsa, Türkmenistanyň fiziki we ýuridik şahslary üçin belenen hukuk düzgünlerinden peýdalanýarlar.

5. Kompýuter maglumat çygrynda jenaýatlar boýunça hukuk kömegini bermegiň meseleleri boýunça Türkmenistanyň ygtyýarly kazyýet we hukuk gorajyý edaralary Türkmenistanyň halkara şertnamalaryna laýyklykda ýa-da talaplary ibermek we peýdalanmak arkaly özara ýörelgesiniň esasynda daşary ýurt döwletleriniň ygtyýarly edaralary bilen arkalaşykly hereket edýärler.

Görkezilen talaplary ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly çykadjylaryň öwezi Türkmenistanyň degişli halkara şertnamalarynda göz önünde tutulan tertipde dolunýar.

33-nji madda. Türkmenistanyň kanunçylygy bilen daşary ýurt kanunçylygynyň hem-de halkara şertnamalarynyň arasyndaky çaprazlyklar (kolliziýalar)

1. Eger Türkmenistanyň çäginde Internet toruny peýdalanmak bilen baglanyşykly jedeller çözülende Türkmenistanyň kanunçylygynyň we daşary ýurt kanunçylygynyň çaprazlygy ýüze çyksa, onda Türkmenistanyň kanunçylygynyň kadasy hereket edýär.

2. Eger Türkmenistanyň çäginde Internet toruny peýdalanmak bilen baglanyşykly jedeller çözülende Türkmenistanyň kanunçylygynyň we Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň çaprazlygy ýüze çyksa, onda Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň kadalary hereket edýär.

34-nji madda. Şu Kanunyň güýje girmegi

Şu Kanun onuň resmi taýdan çap edilen gününden güýje girýär.

**Türkmenistanyň
Prezidenti**

**Gurbanguly
Berdimuhamedow**

Aşgabat şäheri.

2014-nji ýylyň 20-nji dekabry.

№ 159-V.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
2. Türkmenistanyň Prezidenti *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Gysgaça terjimehal. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Baş arhiw müdirligi, Türkmenistanyň Prezidentiniň Arhiw gaznasy. Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyny. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Täze galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy – 2007-nji ýyl. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
8. Türkmenistanyň Prezidenti *Gurbanguly Berdimuhamedowyň* daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I-VIII tomlar. Aşgabat, 2008-2015.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2009.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2010.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I tom. Ýokary okuw mekdepleriniň talyp-lary üçin okuw gollanmasy. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2010.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. II tom (Goşundylar). Ýokary okuw mekdepleriniň talyp-lary üçin okuw gollanmasy. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2010.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2014.
15. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat, 2013.
16. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasy. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2010.

17. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2012–2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. Aşgabat, 2012.

18. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin rejelenen görnüşdäki Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2015.

19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynda sözlän sözi (Türkmenabat, 2014-nji ýylyň 20-nji oktyabry), «Türkmenistan» gazetini, 2014-nji ýylyň 21-nji oktyabry.

20. *Türkmenistanyň Kanuny*. Algoritmieriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralysy hakynda. 1994 ý.

21. *Türkmenistanyň Kanuny*. Täjirçilik syry hakynda. 2000 ý.

22. *Türkmenistanyň Kanuny*. Elektron resminama hakynda. 2000 ý.

23. *Türkmenistanyň Kanuny*. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda. 2012 ý.

24. *Türkmenistanyň Kanuny*. Innowasiýa işi hakynda. «Türkmenistan» gazetini. 2014-nji ýylyň 27-nji awgusty.

25. *Türkmenistanyň Kanuny*. Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda. «Türkmenistan» gazetini. 2014-nji ýylyň 29-njy dekabry.

26. Iwanow B.M., Ýazhanowa H.D., Ýazgylýjow A.Ý., Seyithanowa G.G., Atdaýewa O.G., Kiçiýewa Ş.A., Şükürow G.A., Işkabulow G.I., Ilmyradow D.D. Ykdysadyýetde awtomatlaşdyrylan informasion tehnologiýalar. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.

27. Ýazgylýjow A., Ýazgulyýew A., Ýazhanowa H., Şükürow G., Aronskiý Ýu., Iwanow B., Seyithanowa G., Atdaýewa O., Kiçiýewa Ş., Ýagmyrow H., Bäsimowa N. Informatika we kompýuter tehnikasynyň esaslary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.

28. Atdaýewa O.G., Seyithanowa G.G., Şükürow G.A., Ilmyradow D.D., Myradow A.K. Hasaplaýyş maşynlar, ulgamlar we torlar. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.

29. Işkabulow G., Atdaýewa O., Gylyçnyýazowa G., Ýagmyrow H. Programmirlmegiň häzirki zaman tilsimatlary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.

30. Işkabulow G., Iwanow B.M., Atdaýewa O.G., Myradow A.K., Gylyçnyýazowa M., Seyithanowa G.G. Maglumat bazalaryny taslamak. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.

31. *Şükürow G.A., Iwanow B.M., Myradow A.K., Seyithanowa G.G., Kiçiyewa Ş.A.* Maglumatlar biznesi. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.
32. *Babakulyýew M., Muhammetberdiýew Ö.* Maglumatlar tehnologiýalarynyň adalgalarynyň sözlügi. Aşgabat, Ýlym, 2004.
33. *Kulyýew D., Arazmyradow T., Berenow M., Garýagdyýew N.* Kompýuterde işlemek. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2005.
34. *Ýazgylýow A., Iwanow B.* Kompýuter tehnologiýalary, Aşgabat, Ýlym, 2008.
35. *Aşyralýew Ç.* Kompýuter tehnologiýalary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
36. *Şükürow G., Atdayewa O., Kerimberdiýewa Ş.* Kompýuter torlary. Aşgabat, Ýlym, 2010.
37. *Белоусов С.А., Гуц А.К., Планков М.С.* Троянские кони. Принципы работы и методы защиты: Учебное пособие. Омск. 2003.
38. *Шнайер Б.* Секреты и ложь. Безопасность данных в цифровом мире. СПб.: Питер, 2003.
39. *Митник К., Саймон В.* Искусство вторжения и защиты, ДМК пресс, Компания АйТи, 2005.
40. *Белов Е.Б., Лось В.П., Мещеряков Р.В., Шелупанов А.А.* Основы информационной безопасности. Москва. Горячая линия – Телеком, 2006.
41. *Храмцов П.* Организация и администрирование почтовых и файловых серверов Internet, Центр Информационных Технологий, Москва, 2006.
42. *Мельников В.П., Клейменов С.А., Петраков А.М.* Информационная безопасность и защита информации. Москва. Издательский центр «Академия», 2008.
43. *Емельянова Н.З., Партыка Т.Л., Попов И.И.* Защита информации в персональном компьютере. Учебное пособие. М. Форум, 2009.
44. *Амелин Р.В.* Информационная безопасность. Саратов: УЦ «Новые технологии в образовании», 121 с., 2011.
45. *Смирнов А.А.* Обеспечение информационной безопасности в условиях виртуализации общества: опыт Европейского Союза. Монография. М.: Юнити-Дана, 2011.
46. *Каторин Ю.Ф., Разумовский А.В., Спивак А.И.* Защита информации техническими средствами. Учебное пособие. Редакционно-издательский отдел Санкт-Петербургского национального исследо-

вательского университета информационных технологий, механики и оптики, 2012.

47. *Торопцев Е.Л.* Информационная безопасность и стандарт CobiT. «Молодой ученый», журнал. 2014. (№8. стр-112-115).

48. Internet saýtlary:

<http://www.github.com>

<http://www.msdn.com>

<http://www.3dnews.ru>

<http://www.wikipedia.org>

<http://www.turkmenistan.gov.tm>

<http://www.science.gov.tm>

<http://www.emoney.ru>

<http://www.ebanks.ru>

<http://www.kasperskiy.ru>

<http://www.eset.com>

<http://www.secur.com>

<http://www.security.ru>

<http://www.scrf.ru>

<http://www.itsec.ru>

<http://www.rnbo.com/PROD/FORTEZZA ISA Crypto Card>

<http://www.iss.net/RealSecure>

<http://www.RISCS.com>

MAZMUNY

GIRIŞ	7
-------------	---

I bap

Jemgyýetiň durmuş işjeňliginiň we onuň düzüminiň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň usulyýet esaslary

1.1. Maglumat howpsuzlygy dersiniň predmeti we meseleleri. Howplaryň has giňden ýaýran görnüşleri	9
1.1.1. Maglumat howpsuzlygy dersiniň predmeti we meseleleri.....	9
1.1.2. Maglumat howpsuzlygyň görkezijileri we usullary.....	11
1.1.3. Howplaryň has giňden ýaýran görnüşleri	12
1.2. Jemgyýetçilik işiniň maglumat howpsuzlygy baradaky meseleleriniň çözülişini üpjün etmegiň häzirki zaman çemeleşmeleri ...	15
1.3. Maglumat taýdan göreşmegiň usulyýeti	18
1.3.1. Geosyýasy maglumat göreşiniň maksatlary, meseleleri, alamatlary we mazmuny	18
1.3.2. Maglumat-manipulýatiw tehnologiýalar	21
1.3.3. Internetde maglumat taýdan garşy göreş tehnologiýalary we olaryň seljerilişi	22
1.4. Kärhanalarda we guramalarda maglumat işiniň gorag ugurlary we obýektleri.....	24
1.4.1. Kärhanalaryň we guramalaryň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň ugurlary we gurşawlary	24
1.4.2. Maglumat işiniň goragynyň we maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň önümçilik we sosial obýektleri	25
1.5. Maglumat obýektlerini dolandyrmakda maglumatlary işläp taýýarlamagyň howpsuzlygyny üpjün etmek tehnologiýalary	28
1.5.1. Kärhanalarda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek tehnologiýalaryna we usullaryna häzirki zaman çemeleşmeler	28
1.5.2. Kärhanalaryň işinde maglumat howpsuzlygynyň öňüni almak tehnologiýalary.....	35

1.5.3. Howplary neýtrallaşdyrmagyň (zyýansyzlandyrmagyň) usullary we serişdeleri.....	45
1.6. Ykdysady howpsuzlygyň maglumat gurşawy we ykdysady howpsuzlygyň derňewi	47
1.6.1. Ykdysady howpsuzlyk düşünjesi	47
1.6.2. Ykdysady howpsuzlygyň maglumat gurşawy.....	49
1.6.3. Döwletiň ykdysady howpsuzlygy we ykdysady garaşsyzlygy	51
1.7. Maglumat howpsuzlygynyň dünýä derejesindäki nusgalary	52
1.7.1. Maglumat howpsuzlygynyň Amerikan, Ýewropa nusgalary	52
1.7.2. Maglumat howpsuzlygynyň dünýä derejesinde guramagyň serişdeleri	55
1.7.3. Maglumat howpsuzlygynyň halkara standartlary	64

II bap

Kompýuter wiruslary

2.1 Kompýuter wiruslary we olaryň döreýiş taryhy	65
2.2. Kompýuter wiruslarynyň görnüşleri we olaryň toparlara bölünişi.....	69
2.2.1. Kompýuter wiruslarynyň ýüze çykma alamatlary	69
2.2.2. Wiruslaryň görnüşleri we aýratynlyklary boýunça toparlara bölünişi.....	74
2.3. Wiruslaryň hüjümleri we olardan goranmak usullary.....	76
2.3.1. Kompýuter ulgamlarynyň goragyna hüjüm etmek (döwmek) usullary.....	76
2.4. Faýl wiruslarynyň işleýşiniň algoritmi	79
2.4.1. Faýl wiruslary we olaryň görnüşleri	79
2.4.2 Faýl wiruslarynyň işleýşiniň algoritmi	80
2.5. Troýan wiruslary we olara garşy göreşmek	81
2.5.1. Troýan wiruslar we olaryň ýaýradylýş usullary.....	81
2.5.2 Troýan wiruslarynyň garşysyna göreş	83
2.6. Kompýuter hakerleri	84
2.6.1. Hakerler we olaryň maglumat ulgamyna ýetirýän zyýanlary	84
2.6.2 Internet-serwisleriň hakerlerden goranmaklygynyň tehniki serişdeleri	85
2.7 Antiwirus programmalary we olaryň görnüşleri	86
2.7.1. Antiwirus programmalarynyň görnüşleri we işleýiş aýratynlyklary	86
2.7.2. Antiwirus programmalara edilyän talaplar.....	91

2.7.3. Kaspersky Internet Security antiwirus programmasynyň işleýiş aýratynlyklary	91
2.7.4. ESET Smart Security programmasynyň işleýiş aýratynlyklary	95

III bap

Maglumatlary goramagyň usullary

3.1. Maglumatlaryň gorag ulgamlary we olaryň görnüşleri	96
3.2. Maglumatlary goramagyň biometriki usullary	98
3.2.1. Biometriki barlag ulgamlary we olaryň görnüşleri	98
3.2.2. Biometriki aýratynlyklary anyklamak ulgamlarynyň işleýiş düzgünleri	99
3.3. Maglumatlary goramagyň radioýgylykly ulgamlary	104
3.3.1. Tapawutlandyrmagyň radioýgylykly ulgamlary	104
3.3.2 RFID ulgamlary we olaryň işleýiş tehnologiýasy	105
3.4. Häzirki zaman maglumat ulgamlarynda maglumatlary goramagyň magnit usullary	109
3.4.1 Maglumatlary goramaklygyň magnit usullarynyň işleýşi	109
3.4.2 Plastik kartlarynyň goragynda magnit usullarynyň ulanylyşy	110
3.5. Maglumatlary goramakda kriptografiýa usullarynyň ulanylyşy	113
3.5.1. Kriptografiýa barada umumy düşünje	113
3.5.2. Goramaklygyň kriptografiki usullary	115

IV bap

Maglumat howpsuzlygynyň hukuk esaslary

4.1. Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň hukuk esaslary	118
4.1.1. Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň hukuk esaslary	118
4.1.2. Maglumatlaryň hukuk goragynyň derejesi	120
4.1.3 Maglumatlary gizlemegiň esasy prinsipleri	121
Türkmenistanyň kanuny	
Täjirçilik syry hakynda	122
Türkmenistanyň kanuny	
Elektron resminama hakynda	131
Türkmenistanyň kanuny	
Algoritmleriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralýşy hakynda	140

Türkmenistanyň kanuny

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda 155

Türkmenistanyň kanuny

Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny
etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda..... 202

Peýdalanylan edebiýatlar 231

**Gülnar Bäşimowa, Döwletgeldi Sarygulow, Öre Ýowjanow,
Güljan Seyithanowa, Aýgözel Arlanowa**

MAGLUMAT HOWPSUZLYGY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>W. Sapargulyýew</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Mullikowa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>B. Iwanow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 26.05.2016. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Edebi garniturasý. Çap listi 15,0. Şertli-reňkli ottiski 51,25.
Hasap-neşir listi 12,67. Şertli çap listi 15,0.
Sargyt № 395. Sany 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.